

Keel ja Kirjandus

6
2025

TANAR KIRS
Juhan Liiv ja kirjanduslik traditsioon

JAAK URMET
Juhan Liivi publitsistikakogumikust

RAHEL TOOMIK
Akadeemilised oratsioonid varauusaegses Tartus

KAAREL VESKIS
Deminutiivsufiks -*kEnE* regilaulus

Vestlus PIRET LOTMANIGA
Kirjakultuuri uurimine tagurpidi ja interdistsiplinaarselt

KOLLEGIUM

**Epp Annus, Martin Ehala, Cornelius Hasselblatt, Tiit Hennoste,
Eda Kalmre, Johanna Laakso, Helle Metslang, Sirje Olesk,
Karl Pajusalu, Peeter Päll, Raimo Raag, Jaan Undusk, Ülo Valk,
Mart Velsker, Märt Väljataga, Haldur Õim**

TOIMETUS

Peatoimetaja **Johanna Ross**, johanna@keeljakirjandus.ee
Keeleteadus **Johanna Kiik**, johanna.kiik@keeljakirjandus.ee
Kirjandusteadus **Brita Melts**, brita@keeljakirjandus.ee
Kultuurilugu, folkloristika **Ott Heinapuu**, ott@keeljakirjandus.ee
Tegevtoimetaja **Tiina Hallik**, tiina@keeljakirjandus.ee
Tehniline toimetaja **Astrid Värv**, astrid@keeljakirjandus.ee

Toimetuse

aadress: **Harju 1, 10146 Tallinn**
e-post: **kk@keeljakirjandus.ee**

www.keeljakirjandus.ee

Keelt ja Kirjandust on võimalik tellida
Express Posti kaudu telefonil 6177 717
või võrguaadressil **<https://tellimine.ee>**
Värsket üksiknumbrit saab posti teel osta
Lehepunkti kaudu võrguaadressil **<https://sirvi.eu>**

Ajakiri kuulub avatud juurdepääsuga teadusajakirjade registrisse
Directory of Open Access Journals (DOAJ), Euroopa Teadusfondi ja
Norra Teadusandmete Keskuse registrisse ERIH PLUS, andmebaasidesse
EBSCO, Linguistics & Language Behavior Abstracts (LLBA, ProQuest),
MLA International Bibliography (Modern Language Association),
Scopus (Elsevier) ja Ulrich's Periodicals Directory, digitaalarhiividesse
CEEOL (Central and Eastern European Online Library) ja DIGAR (Eesti
Rahvusraamatukogu) ning Alalise Rahvusvahelise Lingvistide Komitee
valikbibliograafiasse „Linguistic Bibliography“.

Ajakiri ilmub Eesti riigi toetusel.
Trükk: Trükikoda Pakett, Laki 17, 12915 Tallinn.
Kujundanud Kalle Toompere
Resümeed tõlkinud Helen Pruul

© Keel ja Kirjandus®, SA Kultuurileht

ISSN 0131-1441
e-ISSN 2346-6014
DOI 10.54013/kk1958

Keel ja Kirjandus

EESTI TEADUSTE
AKADEEMIA JA
EESTI KIRJANIKE LIIDU
AJAKIRI

LXVIII AASTAKÄIK

6
2025

SISUKORD

ARTIKLID

TANAR KIRS. **Juhan Liivi luule suhted kirjandusliku traditsiooniga.**

Varane looming 467

RAHEL TOOMIK. „Ma olen kõnelenud!” Varauusaegse Tartu ülikooli (1632–1710)

akadeemiliste oratsioonide korpusest 490

KAAREL VESKIS. **Deminutiivsufiksi -kEnE varieerumine eesti regilaulutekstides** 510

INTERVJUU

KRISTIINA ROSS. **Tõe otsimises kajastub kultuuri elujõud. Vestlus Piret Lotmaniga** 540

RAAMATUID

JAAK URMET. **Juhan Liivi publitsistlik pärand** 546

KÄRRI TOOMEOS-ORGLAAN. **Jutukoguja jutukogu** 550

JOHANNA KIIK. **Dr Andersoni keeleravi** 553

RINGVAADE

Lühikroonika 559

Kaitstud doktoritööd 560

CONTENT

ARTICLES

TANAR KIRS. Juhan Liiv's poetry and its relationship with literary tradition: The early works	467
RAHEL TOOMIK. "I have spoken!": The corpus of academic orations at the University of Tartu during the early modern period (1632–1710)	490
KAAREL VESKIS. Variation of the diminutive suffix <i>-kEnE</i> in Estonian runic songs ..	510

INTERVIEW

KRISTIINA ROSS. Truth-seeking reflects the vitality of a culture: In conversation with Piret Lotman	540
--	-----

BOOKS

JAAK URMET. The journalistic legacy of Juhan Liiv (Juhan Liiv. Vulise ojakene rohkem. Publitsistika ja kriitika. Compiled by Tanar Kirs. Liivi Muuseum, 2024)	546
KÄRRI TOOMEOS-ORGLAAN. A story collector's story collection (Ilmaveere jutud II. Jutte ja pajatusi soojadelt maadelt. Ymber pannud ja takka kiitnud Nuga Soopealt [Lauri Sommer]. [Luhametsa:] Kaarnakivi Seltsi Kirjastus, 2024)	550
JOHANNA KIIK. Dr Anderson's language therapy (Ants Anderson. Keeleparenduse võimalusi. Keelekorralduslik sõnavõtt. Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis väljaanne, 2023)	553

REVIEW

Short chronicles	559
Defended doctoral theses	560

TEKSTIS KASUTATUD LÜHENDEID:

EKI = Eesti Keele Instituut; **f** = fond; **l** = leht; **m** = mapp; **s** = säilik; **TÜ** = Tartu Ülikool.

KEELED:

ingl = inglise; **lad** = ladina; **pr** = prantsuse; **sks** = saksa.

Juhan Liivi luule suhted kirjandusliku traditsiooniga

Varane looming

TANAR KIRS

Juhan Liivi (1864–1913) elu ja loomingu peamine tõlgendus, mis on jäänud eesti kultuuris püsima, tekkis ajal, mil Eestist oli saanud esmakordselt iseseisev vabariik. Liivi luulet tunnetati mõtteruumina, kus sõnastati prohvetlikult oma riigi sünd („ükskord on Eesti riik”). Liivi värsside poole vaadati ka kultuurikatkestuse ajal ja teda hinnati nii natsionaalsotsialistliku kui ka kommunistliku ideoloogia surves. Temast kõneles kommunismiusku poetess Peterburis Lenini-nimelises raamatukogus ja küüditamise ohver, noor naine Siberis (vt Vaarandi 1948: 15–16; Veemees 1949). Luuletaja looming jäi pühaks Nõukogude Eestis ja väliseesti kogukonnas. Taasiseseisvumisjärgses ühiskonnas on tõlgendus edasi kasvanud nagu Mikk Mikiveri kingitud õuna-aed luuletaja kodutalus, praeguses Liivi muuseumis.

Liivi käsikirjad on suures osas koondatud Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuuriloolisse Arhiivi (EKM EKLA, f 163). Kogu sisaldab 59 nimetust, kokku üle 1000 lehekülje proosatekste, isiklikke kirju, kommenteerivaid kirjutisi, kõige enam aga luuletusi. Üksikuid Liivi tekste on teistes arhiivides (näiteks Rahvusarhiivis) ning temaga seonduvat leidub erakätes. Pole sugugi võimatu, et kusagil, ka väljaspool Eestit, on Liivi käsikirju, mille olemasolust ei teata. Näiteks Hella Wuolijoki (2000: 275) on väitnud, et Liiv kirjutas talle ja ta õele Salme Anettele palju luuletusi ja kirju, mida loodeti kunagi hiljem korrastada – ei ole aga teada, kas need tekstid kuskil leiduvad (vt Rummo 2001: 1113). Liivi luuletuste kõige olulisemad väljaandjad on olnud Noor-Eesti ja Friedebert Tuglas, Aarne Vinkel ning Jüri Talvet. Pea kõik Liivi luule raamatuväljaanded (v.a „Juhan Liivi kirjatööde kogu”, 1904 ja „Eesti luule antoloogia”, 1955) lähtuvad mõnest Noor-Eesti ja Tuglase, Vinkli või Talveti koostatud tekstikriitilisest raamatust (s.o Liiv 1909, 1910, 1919, 1926, 1954, 1956, 1989, 2010, 2013). Siiani pole kujunenud ühtset nägemust isegi kõige silmapaistvamate luuletuste trükiversioonist. Tuglas kärpis ja stiliseeris mitmeid Liivi tekste omavoliliselt; Vinkel lähtus käsikirjadest ja proovis avaldada luuletusi võimalikult algupärasel kujul; Talvet on üritanud leida tasakaalu Tuglase ja Vinkli meetodi vahel. Kuigi Vinkel ja Talvet on üldjuhul hoidunud sellisest kärpimistööst, mida tegi Tuglas (nt „Vormidesse!”, „Tume vaikus karjametsas”), on ka nende avaldatu vahel nii suuremaid, redaktsioonilisi lahknevusi (vrd „Ta lendab mesipuu poole”, „Üks suvepäev”, „Üle vee”) kui ka väikseid keelelisi erinevusi (vrd „Tule, öö pimedus!”, „Muusika”, „Lehed lang’sid”, „Punane õunapuuõis”). Liivi luulet on tõlgitud raamatu mahus vene, esperanto ja soome keelde ning tänu Talvetile inglise, hispaania, itaalia ja saksa keelde.

Liivi luule põhilised väljaandjad on ühtlasi tema luule kõige olulisemad mõtestajad, kellelt on ilmunud mahukaid uurimusi (vt Tuglas 1914, 1927; Vinkel 1954, 1964a;

Talvet 2012) ja artikleid (vt Tuglas 1933; Vinkel 1953, 1993; Talvet 2013a). Primaarsete, Liivi kaanonit kujundanud tõlgenduste kõrval kirjutasi arvestatavaid käsitlusi teisedki (vt Luiga 1914; Kalamees 1923; Kampmann 1923; Urgart 1926, 1927). Eriti oluliseks said väiksemad käsitlused nõukogude ajal – nii Kodu-Eestis (Alekörs 1960; Mihkelson 1979; Runnel 1984) kui ka Välis-Eestis loodud tõlgendused (vt Pettai 1955; Terras 1965; Grünthal 1967; Salu 1974, 1980; Reets 1981; Ivask 1984). Asjalikke tähelepanekuid on ilmunud ka uuemal ajal (vt Olesk 1988, 1989; Muru 1991; Krull 1996; Luks 2014; Pilv 2016; Hennoste 2016; Velsker 2017; Hellerma 2025). Lisaks on Liivi tõlgendatud eri kunstiliikide teostes, millest osa on saanud üsna tuntuks (nt Suits 1902; Triik 1909; Rummo 1966: 21–22; Helbemäe 1977; Mihkelson 1987: 32; Sarapik 1989; Uusberg 2008; Kangur 2017: 13; Rohlin 2022).

Liivi-tõlgenduse keskmes näib seisvat kaks omavahel seotud rõhuasetust. Kõigepealt on valdav arusaam, et Liiv on eesti luule esimene oluline uuendaja (vt Tuglas 1914: 78; Kaplinski 1997 [1975]: 20). Tema luules on alati tajutud sisulist ja vormilist uudsust, millega ta eristub eelnenud eesti kirjandustraditsioonist. Nooreestlased nägid Kristian Jaak Petersoni kõrval just Liivi euroopaliku luuletajana Eestis ning tema luule asetati pärast rahvuslikku ärkamist ja eestlasteks saamist kultuuriprogrammi „Olgem eestlased, aga saagem ka euoplasteks!” (Suits 1905: 17) etteotsa. Liivi uut moodi kirjutamisviisi on eri aegu mõistetud erinevas esteetilises raamistikus, peamiselt sümbolismi, realismi või imazismi valguses. Teine tõlgenduse keskne tõdemus on, et Liiv on täielikult algupärane. Tuglase (1927: 321) sõnul ei saa Liivi lüürika arengut „seletada mingi välis- ega kodumaise mõjuga. See oli ta ise ja ainult ise”, ja seda arusaama on toetanud Tuglasele vastu väitvad käsitlusedki (vt Talvet 2012: 85). Liivi algupärasuse mõtestamise lähtepunkt on seejuures erinenud. Tuglase järgi pääses Liivi eriline temperament mõjule alles siis, kui ta taandus sotsiaalsest ja kirjanduslikust ümbrusest, nii et kirjanduse üldine meelelaad ja välismõjud tema juures enam mingit rolli ei mänginud ning luuletaja pidi vaimuhaiguse tõttu üldse kaugenema senistest mõtteharjumustest (vt Tuglas 1914: 52, 1927: 279–280). Talvet (2013b: 427) seevastu oletab: „Vahest oli hoopis nii, et elas üks ehtsalt tundlik ja tark luuletaja keskpärasel, välismaiseid moode pimesi matkivas hulgas [...]”, ning tõstab luuletaja originaalsuse kujunemisel nn passiivse algupärasuse asemel esile teadlikku kunstitunnetust. Algupärasuses seisnebki Liivi kui luuleuuendaja tähendus. Arvatakse, et oma kirjutamisviisiga ei juhtinud ta eesti luulet üksnes teisele, vaid justnagu oma päris teele: Liivi hakati pidama selleks pöördepunktiks või vähemalt selle punkti osaks, millest alates eesti luule vabanes saksa-keelse kirjanduskultuuri dikteerivast jõust ja seadis sisse oma käigu. „Nii sai Liivist eesti luule tõeline uuendaja, sest enne teda olid kõik kas ühel või teisel viisil toetunud varasemale, midagi matkinud või proovinud kommenteerida. Liivi puhul on kõik esmakordne ja enneolematu, autonoomne ja autentne [...]” (Hasselblatt 2016: 288)

Selline rõhuasetus on aga Liivi-tõlgenduses hajutanud ta luule ümbert laiema kirjandusliku konteksti. Liivi luulet on kontekstualiseeritud pigem üldiselt, tüpoloogiliste joonte alusel. Juba Noor-Eesti üks mõte oli näidata, et Liiv on samal teel Euroopa uue kirjandusega. Nii on Tuglas (1914: 59) võrrelnud Liivi luulet Charles Baudelaire'i omaga. Kuid tal ei jätkunud sellesse võrdlusse usku ja ta kustutas selle

hilisemast monograafiast (vt Tuglas 1927: 286). Liivi loomingu selgema id sarnasusi maailmakirjandusega on leidnud Talvet (2012: 30–31, 46, 78), kes kõrvutab Liivi loodud maailma ennekõike Miguel de Unamuno, Michel de Montaigne'i ja Walt Whitmani teostega. Ebakindlam on aga olnud Liivi loomingu n-ö geneetiline kontekstualiseerimine, ta luule suhestamine oma aja kirjandusliku traditsiooniga. Liivi kirjanduslikest eeskujudest on ülevaate teinud juba Tuglas (vt 1927: 314–321). Ideoloogilisest kohustusest koormatud lühivaatluse Liivi suhetest vene kirjandusega leiab Vinklilt (1951), kes on kommenteerinud muidki Liivi kirjanduslikke suhteid (vt Vinkel 1964a: 39–41, 57–58). Mõnda mõjuliini on täpsustanud Talvet (2012: 34–35), üksikosutusi Liivi eeskujudele võib leida mujaltki (Urgart 1926; Alekõrs 1960; Salu 1961; Terras 1965; Kaalep 1987; Lukas 2024). Ent nägemus Liivist kui kirjandustraditsioonivälisest autorist on olnud väga tugev: on tunnistatud, et Liivil võisid olla nooruses üksikud eeskujud, ent ei ole peetud oluliseks nende rolli tema luule kujunemisel. Artikli eesmärk on käsitleda seniseid hajusaid tähelepanekuid Liivi eeskujudest, neid seostada ja laiendada ning selle põhjal üldistada, kuidas on kirjanduslik traditsioon mõjutanud Liivi luule kujunemist, oma kirjutamisviisi otsingut.

Kui Tuglas (1927: 278) oli veendunud, et Liivile iseloomulikku kirjutamisviisi esindab ainult tema hiline looming, sest varane luule järgib isikupäratu stiiliga üldist luulemalli, siis Vinkel (1989: 374) ja Talvet (2012: 45) on näidanud, et oma kirjutamisviisi leidis Liiv siiski juba üsna vara. Sellest lähtudes on siinse uurimuse fookuses Liivi varane luule. Liivi loometee murdepunktiks on peetud tema vaimse kokkuvarisemise aastaid 1893–1894. Täpsemalt võiks Liivi elu- ja loomeloo emotsionaalseks pöördemomendiks olla 1894. aasta suvi, kui ta läks parandamatuks vaimuhaigeks tunnistatuna tagasi ema-isa juurde elama. Aastatega 1894–1895 on dateeritud vaid mõni üksik käsikiri, nii on see aeg käsitletav üleminekuajana. Liivi varase loominguga võiks piiritleda aastatega 1882–1894 ja hilise aastatega 1895–1913. Kui Liivi proosapalas „Ilus suvepäev oli” (ilmunud 1909) öeldakse, et „aastapikkuste vaikivate päevade järel luuletasin ma jälle esimese laulu” (Liiv 1996a: 257), siis ilmselt ongi sellega mõeldud sedasama 1890-ndate keskpaiga pausi ja hilise luule algust. Avan Liivi varase luule suhteid kirjandusliku traditsiooniga tema loominguloo põhjal. Liivi varase luule võiks loomingulooliselt jagada kaheks: 1) luuletajana esile astumine, mis on seotud ennekõike Väike-Maarja kirjandusliku õhustikuga aastail 1882–1889; 2) oma kirjutamisviisi otsingud Tartus aastatel 1890–1894. Vaatlen eraldi mõlemat perioodi, käsitlen Liivi kui luuletaja suhet eesti kirjandustraditsiooniga ja eritlen maailmaluule mõju tema luule kujunemisele.

Luuletajana esile astumine: 1882–1889

Noor Juhan Liiv ei näinud oma silmaga rahvusliku liikumise suurkujusid, kuid ta vanem vend Jakob rääkis neist erilise vaimustusega, iseäranis Friedrich Reinhold Kreutzwaldist ja Taavet (David Otto) Wirkhausist (vt Liiv 1936: 56–57). Jakobi eestvedamisel hakati kodutalus Ojal tellima Carl Robert Jakobsoni ajalehte Sakala. Juhan Liiv hakkas eesti ühiskondlik-kultuurilises arutelus osalema oma perekonna

väärtuste mõjul ning Jakobsoni eest seistes jõudis ta sõna esimest korda trükki (vt Liiv 1881) ja pälvis isegi suure eeskuju tähelepanu (vt Jakobson 1881: 1). Liivi usk Jakobsoni oli vankumatu, mida kajastab tema hilinegi looming (nt proosalaast „Mina austan Jakobsoni” ja luuletus esivärsiga „Tuhat lainet on meid, vennas, lahutand”). Koduste eeskujul hakkas noor Liiv varakult ilmutama kunstilisi püüdeid. Ta harjutas viiulit venna Eliase juures, kes koolmeistri ameti kõrval juhatas kohalikku koori. Pärast seda, kui muusikuks saamise unistus kustus, hakkas Juhan 1882. aastal venna Jakobi eeskujul Lääne-Virumaal kirjandusega tegelema.

Jakob Liivist sai XIX sajandi lõpus üks produktiivsemaid eesti luuletajaid, kes avaldas neli luulekogu ja kaks lugulauluraamatut. Eesti kirjandusloos on ta esile tõstetud ajastu ühe vormikindlama luuletajana ja selle tähisena on osutatud eeskätt tema sonettidele. Jakob Liiv on esimene luuletaja, kes pühendus soneti arendamisele eesti keeles (Lotman 2019: 77). Tema ümber koondusid ühiskondlikult ärksad inimesed ja kirjandushuvilised, nagu taluperemees Moorits Mihkelson, kingsepast eruväelane ja luuletaja Peeter Jakobson, koolmeistrid Mihkel Kampmann ja Juhan Elken, ajakirjanik ja publitsist Otto Münther, luuletajast-tõlkijast koolmeister Jakob Tamm ning samuti Alatskivi kandist pärit kirglik piljardimängija, koolmeister ja ajakirjanik Kaarel Krimm. Neist kujunes kirjanduslik ringkond, mida tuntakse Väike-Maarja parnassina. Selle seltskonnaga suhtles ka Juhan Liiv. Vendade Liivide kirjandusse tuleku aegu tegutses sealkandis Juhan Kunder, kellega Jakob Liiv otsis kontakti jalutuskäikudel Rakvere Vallimäel ja tammikus (vt Liiv 1936: 110), ning Kunder julgustaski teda kirjutama. Kunderi toimetatud Meelejahutajas avaldasid noored oma luuletusi. Nähtavasti oli tal nooremate peale oma mõju, mille sentimentaalse märgina võib näha seda, et Juhan Liiv on valinud hiljem kallima Liisa Marie Goldinguga kohtumiseks Kunderi hauptplatsi (vt Liiv 1996b: 196). Ta hindas Kunderit eriti kirjanduskriitikuna.

1885. aastal ilmus trükkis Juhan Liivi esimene luuletus, alates 1887. aastast võttis ta avalikult sõna kirjanduskriitilistes küsimustes ning 1888. aastast alates hakkas ajaleheveergudel ilmuma tema proosakatsetusi. 1880-ndatel oli Liivil kolm peamist avaldamiskohta: Tallinnas ilmunud ajaleht Virulane, mille toimetuses ta lühiajaliselt töötas, Meelejahutaja ja Viljandi ajaleht Sakala, kus ta töötas aastatel 1888–1889. Kuigi Liiv liikus Väike-Maarja kandist mujale, säilisid nähtavasti sidemed sealse seltskonnaga, sest Sakalat täitsid tema toimetamise päevil aktiivselt samad parnassimehed. 1880-ndate lõpuks oli Liivilt ilmunud 44 luuletust, 7 proosateksti, lisaks üle 30 publitsistliku kirjutise, millest pooled käsitlevad kirjandust. Osa luuletusi jäi käsikirja ning koos nendega kirjutas Liiv sel ajal kokku ligi 90 luuletust. Juba 1887. aastal koostas Liiv oma esimese luulevihiku „Õied ja okkad” käsikirja (vt EKM EKLA, f 163, m 4:15), mis sisaldas ligi 50 teksti viies tsüklis („Arm”, „Aated”, „Luguluule”, „Valu” ja „Mõnesugused laulud”). Kuid Liiv ei leidnud kirjastajat ja luulekogu jäi avaldamata. Liivi noorusluule hulgas on hilisemale lugejale täiesti tundmatuks jäänud tekste, ka selliseid, millel ei puudu oma võlu, näiteks „Üks kuristik”: „Üks kuristik on mu süda, / Nii vaikne – – pime ta, / Ma kardan, kardan nii väga / Ta sisse vaadata. // Sealt põhjast kaeblikud healed / Mu kõrvu kostavad / Kui sureja ohkamised – / Mu langenud lootused nad.” (Liiv 1889a) Traagiliste laulude kõrval

on üllatavat, nagu luuletus „Pops”: „Ma seda just selgeste tean / Et tubak mul halba teeb, / Ma tean, kud tõmbama pean, / Ehk süda küll vihast keeb. // Pops! – ah kuis ma mu'sutan tobi, / Suits tõuseb, oh hõissa huhui! / Kui mesikärg maitseb mu pobi, / Veel popsti – meel pööritab – ptüü!” (Liiv 1889b) See suitsusõltlase tekst on noore Liivi nukrate meeolelude kõrval üks lustakamaid. Aga Liivi kui alles alustava luuletaja loomingu tugevaima osa võtavad eri uurijate hinnanguil (Tuglas 1927: 278; Vinkel 1964a: 41; Talvet 2012: 117–118) kokku ennekõike luuletused „Äraandja”, „Sõprade seas”, „Leidsin” ja „Puude all”.

Liivi võis innustada kirjutama noor Liisa Marie, kellega ta venna juures tutvus, ent vend oli see, kelle hinnangut ta esmajoonel viis. Vendade vahel pidi nooruses olema tugev side. Juhan usaldas Jakobile isiklikke mõtteid oma seksuaalsest käitumisest kuni kirjanduslike ambitsioonideni ning näitas talle igat oma värssi (vt Tuglas 1927: 66; Liiv 1936: 92). Vennale olla Juhan kurtunud: „Kui ma ühegi luuletuse valmis saaksin, millega sina rahul oled, siis hakkasid neid kirjutama” (Liiv 1936: 139). Esimene luuletus, mis olevat noores Liivis luuletajatunde tekitanud ning mille vend heaks kiitis, on 1887. aastal ilmunud „Äraandja” – ja pärast seda panigi Liiv kokku luulevihiku „Õied ja okkad” käsikirja. Jakob Liivi (1936: 139) andmeil on „Äraandja” suunatud venestuse vastu, mille olemust ta Venemaalt naastes ise olevat Juhanile avanud, ning äraandja põhikujundiga tabatakse luuletuses ajalehe Valgus eestvedajat Jakob Kõrvi. Vennas mõjutas mitme Juhan Liivi varase luuletuse sündi. Oskar Urgart on osutanud, et Juhani luuletus „Ööpik” läheneb Jakobi kahele tekstile: „Nuttev süda” ja „Haavatud süda” (vt Tuglas 1927: 320), ning toonud välja (Urgart 1926: 1097), et sisult päris ühtelangevad on Juhani „Kuusk” ja Jakobi sama pealkirjaga luuletus (vt Liiv 1885; Liiv 1886: 21–22). Noore Juhan Liivi luule vormiline pool läheneb samuti osaliselt venna loomingule: Juhani esimene trükkis ilmunud luuletus „Maikuu öö” on sonett ja selles vormis on tal kokku viis-kuus luuletust. Lisaks kirjutas Juhan Jakobi eeskujul pikemaid värssstekste. Venna eeskujul pole varjatud: käsikirjas on mitme luuletuse motoks Jakob Liivi värssid. Jakob esineb isegi Meelejahutajas ilmunud noore Liivi (1887) salmispitsuses: „Paranda, oh laulik, end, / Sest sa oled Liiva vend.” Nagu Liivi kirjanduskatsetustel on ka ta varastel teoreetilistel seisukohadel oluline ühisosa Väike-Maarja autorite, iseäranis Krimmi tõekspidamistega (vt Vinkel 1964b: 195–197). Krimm oli seisukohal, et kirjandus peab kujutama rahva elu, ja tema sõnavõttu käsitleti nõukogude ajal osutusena realismile (vt Andresen 1960: 156), ent samal ajal rõhutas Krimm (1886): „Täieline jutu otstarbe on headuse ülendamine ja halbduse alandamine.” Kui Juhan Liiv astus aasta hiljem sõnavahetusse Eduard Vildega, siis ütles ta sedasama Krimmi mõtet korrates: „Iga kunst, olgu ta realiline ehk paleusline, on inimeste seltskonnas selleks soovitatud, et sellega midagi kätte saada, nimelt headust ülendada ja halbdust maha suruda. See on iga kunsti ülem kohus [---].” (Liiv 2024: 146)

Kaasaegse eesti kirjandustraditsiooni mõjul suhestus noor Juhan Liiv õhtumaise filosoofiaga. Teatavasti omandas esimene eesti päritolu haritlaste põlvkond, sealhulgas Friedrich Robert Faehmann, Kreutzwald ja Peterson, hariduse saksakeelses Tartu keiserlikus ülikoolis (vt Nirk 1968: 85; Undusk 2012), kus oli tähtsal kohal saksa filosoofia. Eesti haritlaskonna kujunemise tagapõhjaks on saksa filosoofia

kuldajastu, Immanuel Kanti kriitika ja sellele järgnev saksa idealism, mille peamis-
teks autoriteks peetakse Johann Gottlieb Fichtet, Georg Wilhelm Friedrich Hegelit
ja Friedrich Wilhelm Joseph Schellingit. Nähtavasti õpiti saksa filosoofiat väärtus-
tama, kuivõrd Kreutzwald kirjutas Georg Julius von Schultzele: „[---] ärge vaadake
sugugi nii üleõla uhkelt Schelling-Fichte-Kant'i ajale tagasi, see oli võrreldes meie
kassiahastusliku tänapäevaga igatahes **suur** aeg!” (Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus
1959: 167–168) Kuigi usuti eesti keele rikkusesse, tunti, et mõnes valdkonnas, nagu
filosoofia, on keele olukord ebasoodne: „Kanti mõistusekriitikat oleks raske eesti
keelde tõlkida [---]”, möönis Faehlmann (1999: 47) Õpetatud Eesti Seltsis peetud
ettekandes „Eesti muistendid” (1838). Eestikeelne arutelu, mis tihenes omakeelse
ajakirjandusvõrgustiku väljakujunemisega XIX sajandi viimasel veerandil, kätkes
filosoofiat vähe. Kõige olulisemaks filosoofiks eesti rahvusliku mõtte kujunemises
võiks pidada Johann Gottfried Herderit. Saksa idealismi seisukohast oli kunstil,
iseäranis sõnakunstil, väga oluline positsioon filosoofilises süsteemis ning Herderi
jaoks kuulus kunstide hulka rahvalaul. Herderi mõjul lõi Baltimail loitma rahva-
luulehuvi ja tema mõtlemisest saadi tuge oma emakeele ideoloogia ülesehitamisel
(Undusk 1995: 579, 581; Herderi ideede mõju kohta eesti luulele vt ka Lukas 2019:
762–772). Kui Jakobson andis 1868. aastal oma esimeses isamaakõnes Eestile ajaloo-
käsituse, milles väljendus koiduaja lootus, siis toetus ta Herderi ajaloo filosoofiale, nii
et Eesti tuleviku visandas ta mineviku kuldsena mõistmise põhjal (vt Undusk 1995:
747, 750). Ka Juhan Liiv osutas oma kriitikas ajastu suurautoritele, näiteks Herderile
ja Jean-Jacques Rousseaule (vt Liiv 2024: 51, 54, 58). Jakobsoni jälgedes käinud Liiv
jää samuti kinni hoidma arusaamast, et tulevikku tuleb mõista mineviku kaudu: „Kes
minevikku ei mäleta, see elab tulevikuta” (Liiv 2013: 388).

Kirjandust mõtestati siinmail saksa mõttemustrite eeskujul ja ka Liivil oli kokku-
puuteid saksa kirjandusteooriaga. Kui ajastu olulisim kriitik Juhan Kunder käsitles
Kreutzwaldi kui eesti kirjanduse autoriteetseima kuju loomingu, siis tõi ta häbelikult
sellise topeelvõrdluse: „Kui meie siin nagu mööda minnes selle mehe peale vaatame,
kes Kreutzwaldiga ühel ajal töötas, s. o. J. V. Jannsen, siis leiame, et nende mõlemate
vahel otsatu suur vahe on, vahe nagu Schilleri ja Fritz Reuteri vahel [---]” (Kunder
1984: 79). Sealjuures selgitas ta, et Jannsen pigem lahutas rahva meelt ja kirjutas oma
ajale, ent Kreutzwaldi töödes oli õpetust ja vaimustust ning ta püüdis avada rahva
silmi tuleviku poole (Kunder 1984: 79). Eesti lauluisa on võrreldud Friedrich Schil-
leriga ja näib, et ennekõike viimase kantiaanlikust traditsioonist võrsuva kirjandus-
käsituse põhjal. Schilleri järgi ei tohiks kirjanik luua seda, mida kaasaegsed kiidavad,
vaid seda, mida nad vajavad, ning selle asemel et tegelikkusest eeskuju võtta, peaks ta
tegelikkusele eeskuju andma (Schiller 1961: 43). Tema sõnul on inimkond kaotanud
oma väärikuse ja selle taastamisel on otsustav tähendus kaunitel kunstidel: „Veel enne
kui tõde oma võiduka valguse südame sügavustesse saadab, püüab luulekunst selle
kiired kinni ja inimkonna tipud lõõvad särema, siis kui orgudes lasub alles niiske öö”
(Schiller 1961: 42). Schilleri arusaamast lähtuv luuletajakuvand – kui inimkond on
alles orgude pimeduses, näeb luuletaja kui mäel seisja juba koidikut – sobitub väga
hästi Jakobsoni antud ajalookäsitusega, uue valguse, koiduaja ootusega. Schilleri ilu-
käsitus paelus orjusest tõusvat Eesti ühiskonda ja kultuuri sügavalt ilmselt vabaduse

mõiste tõttu. Tema esteetikas on tähelepanu all inимтunnetuse terviklikkus ja esteetilise kasvatuses sihiks on „meeleliste ja vaimsete jõudude terviku võimalikult harmooniline väljaarendamine” (Schiller 1961: 96). Inimene libiseb kas meelelise tungi (sks *sinnlicher Trieb*) või vormitungi (*Formtrieb*) orjusesse, ent ilu avab need kaks poolust harmoonilises vahekorras (vt Jimenez 2016: 134) ja vabadus „algab alles sealt, kus inimene on saanud täiustlikuks” (Schiller 1961: 93). Seega „ilu on see, mille kaudu sammutakse vabadusele”, nagu kuulutab Schiller (1961: 12). Ta oli tähtis mõtleja kogu eesti kirjandustraditsiooni ja kitsamalt Väike-Maarja kirjandusliku ringkonna jaoks: „Eestlased on sakslaste jälgede sees käinud ja pole jõudnud praeguseni ajani veel sellest mõjust lahtisaada. Mis Slaavi luuletajatele Byron seda on eestlastele Schiller olnud.” (Jakobson 1893, 11. VIII) Jakob Liivi esimese luuleraamatu arvustuses anti soovitus Schillerit lugeda. Ka Juhan Liivi varase kriitika keskmes on Kunderi nägemusele vastav luuletajaideaal, millest lähtuvalt materdas Liiv näiteks noort Eduard Vildet (vt Liiv 2024: 146). Tema osutustest Schillerile (vt Liiv 1996b: 52, 166; 2024: 185, 231) on näha, et ta tundis vanameistri kirjanduslikku ja teoreetilist pärandit (omistades selle vahel ekslikult Herderile). Schiller jäigi Liivi mõtlemisse ajastut määratleva autorina – Liivi hilisemasse loomingusse kuuluva värssteksti „Luuletaja” esialgne pealkiri on käsikirjas „Schiller”.

XIX sajandi lõpuks oli eestikeelses ajakirjanduses ilmunud ligi 500 saksa luule tõlget, enim oli Heinrich Heine, Schilleri ja Johann Wolfgang Goethe tekstide eestindusi. Kirjandusloos on rõhutatud Heine teoste ülekaalu (vt Põldmäe 1966: 551) ning Eesti Kirjandusmuuseumi eesti ajakirjanduse analüütilise bibliograafia kartoteegi põhjal ongi XIX sajandi lõpu eesti ajakirjanduses tuvastatav ligi 140 Heine luule tõlget – seejuures Schillerilt ja Goethelt on tõlkeid umbes 40. Ent ligi 100 Heine tõlget lisandus alles sajandi viimasel kümnendil ja Liivi loometee algusjärgus polnud Heinel veel sellist eriasendit. Saksa luule kõrval muutusid üha tähtsamaks vene luule, esitsa nn kuldajastu poetide Mihhail Lermontovi, Aleksandr Puškini ja Ivan Krõlovi tõlked. Lisaks hakkab silma ungari luuletaja Sándor Petőfi tõlgete rohkus. Neid samu maailmaluule peavoolu autoreid tõlkis Juhan Liiv. Juba luuletajatee alguses ilmus temalt ühe Lermontovi (1885) ja Ludwig C. H. Hölty (1887) ning kahe Goethe (1886, 1887) luuletuse tõlge. On arvatud, et Liivi luuletus „Kuuvalgel” on Hölty luuletuse „An den Mond” mugandus (vt Vinkel 1964b: 197). Sellise pealkirjaga on Höltyl kaks luuletust (vt Hölty 1803: 96, 105), ent Liivi „Kuuvalgel” põhineb hoopis tekstil „Klage” (vt Hölty 1803: 119). Liiv on küll kirjutanud mõnes kohas Hölty värsi kaheks või teinekord kaks rida üheks, jätnud igas salmis midagi algupärandi mõttest välja ja samal ajal lisanud igasse salmi oma mõttearendusi, kuid tema tekst järgib aratunavalt eeskuju peamõtet. 1889. aastal ilmusid Liivilt veel ühe Schilleri luuletuse tõlge, Friedrich von Bodenstedti loominguga kaudu Euroopas tuntuks saanud aserbaidžani luuletaja Mirzä Šāfi Vazehi kahe luuleteksti ümberpanekud ning tõlge „Hommi-ku-maa laulikute järele”.

Juba Liivi muusikahuvi sai alguse Austria helilooja Joseph Haydni elulooraamatust, mille eestindusse (1862) noormees kiindus. See tähendab, et eesti vaimuelu kõrval oli Liivi arengus varakult olulisel kohal avaram õhtumaa kultuuriruum. Tuglaski (1927: 315) kahtlustas, et Liiv võis luuletajatunnet tekitanud „Äraandja” ainevalikuks saada

tõuke Schilleri luulest, asja siiski lähemalt eritlemata. „Äraandjaga” võiks kõrvutada Schilleri luuletust „Die Bürgschaft” („Käendus”), mida Liiv kindlasti tundis, olles sellele osutanud ühes oma memuaarses kirjutises (vt Liiv 2024: 185). Need pikad luuletused algavad järgmiselt:

KÄENDUS¹

Dionysioist peidetud mõõgaga
läks Damon varitsema,
kuid valvurid tabasid tema.
„Mis tahtsid mõõgaga teha sa?”
Mees süngelt vastas: „Sind tappa ja
türanniast päästa linna!” –
„Nüüd ristile tuleb sul minna.”

„Ma pean”, ta ütleb, „surema,
mul armu loota ei ole.
Mu palvele vastu tule,
kolm päeva mulle veel kingi sa,
õe mehele tahaksin panna ma.
Mu sõber jääb minu eest siia,
kui pagen, võid risti ta lüüa!”

(Schiller 1959: 38)

ÄRAANDJA

Suur hädaoht nüüd sunnib Kreekat sõtta,
sest Kserkses arutumat suurt parvel,
mis kutsunud ta kokku sõjasarvel,
ju ähvardab neilt elu, priiust võtta.

Suur vaimustus käib siiski läbi riigi,
kõik astvad kokku, müüriks isamaale:
kas võita, ehk kas surra priiusele, –
ses mõttes tõstab Kreeka kilbi, piigi.

Kuid tulev hädaoht neid tahab neelda,
sest juba Kserkses Termopüüle taga
kui piksepilv ta hirmsa hulkadega:
seal lubab Leonidas vaenlast keelda.

(Liiv 1989: 17)

Schilleri luuletus on antiigiaineline ballaad kahest sõbrast, Damonist ja Phintiasest, kellest üks paneb end teise eest panti ristilöömiseks, kuid piinarikka surma hirmust hoolimata ei peteta usaldust. Vankumatu truudus ja au päästab lõpuks mõlemad mehed ning äratav inimsusetunnet südames, kus see enne puudus. Ka Liivi „Äraandja” on antiigiaineline, käsitledes Sparta võitlust Xerxese hiigelväega. Luuletus keskendub Ephialtese kujule ning on selles mõttes „Käenduse” antipood, et kulmineerub reetmise ja häbiga: „Kuid äraandjat põlgab ajalugu, / ei meri tema häbi katta suutnud”, lõpetab Liiv (1989: 18) luuletuse. Kuigi Liiv pole otseselt midagi laenanud, on kõnekas siiski see, et oma antiigiainelise lugulauluga alustas ta rajalt, mille oli sisse käinud Schiller. Ballaadi žanr oli alates tormi ja tungi ajast saksa luule keskmes, eriti Goethe ja Schilleri klassikaperioodil, mil mõlemad tegelesid ballaadi žanriteoreetilise määratlemisega, nähes ballaadis lüürikat, eepikat ja draamatikat sünteesivat suurvormi. Mõlema poeedi teoreetilise arutluse tipuks oli 1798. aastal ballaadi eri võimaluste läbiproovimine (vt Borries, Borries 2001: 78–93;

¹ „DIE BÜRGSHAFT // Zu Dionys, dem Tyrannen, schlich / Damon, den Dolch im Gewande; / Ihn schlugen die Häscher in Bande. / „Was wolltest du mit dem Dolche, sprich!” / Entgegnet ihm finster der Wüterich. / „Die Stadt vom Tyrannen befreien!” / „Das sollst du am Kreuze bereuen.” // „Ich bin”, spricht jener, „zu sterben bereit / Und bitte nicht um mein Leben; / Doch willst du Gnade mir geben, / Ich flehe dich um drei Tage Zeit, / Bis ich die Schwester dem Gatten gefreit; / Ich lasse den Freund dir als Bürgen, / Ihn magst du, entrinn’ ich, erwürgen.” (Schiller 1984: 21)

Weißert 1993: 74–81). Liiv tundis seda žanri ning tõlkimisekski on ta Goethelt ja Schillerilt valinud just ballaadid („Varakaevaja” ja „Esimene nõiduse katse” esimeselt, „Varjatud pilt Sais'i linnas” teiselt). Ühe Goethe-tõlke („Esimene nõiduse katse”) võttis Liiv „Õite ja okaste” käsikirja ning paigutas selle koos oma „Äraandja” ja teise Vana-Kreeka ainekul põhineva lugulauluga „Olympia” kokku üheks tsüklilis – Liivi luguluule asetub saksa ballaadi taustale. Kuigi Schilleri ballaadi tõlge ei kuulu luulevihiku käsikirja ja ilmselt tõlkis Liiv selle pärast käsikirja koostamist, kaldub Liivi varane jutustav luule rohkem Schilleri ideeballaadide kui Goethe loodumaagiliste ballaadide poole. Lisaks lugulaulule mõjutas Schiller noore Liivi aateluule kujunemist, mille kõige ilmekam näide on see, et nii nagu vanameister kirjutas luuletuse „Rousseau”, nõnda kirjutas noor Liiv „Rousseau’le” (vrd Schiller 1959: 19; EKM EKLA, f 163, m 4:15, l 10p). Nii tekkis luuletajatunne Liivil just saksa luule schillerlikul taustal.

Liivist ei saanud siiski ballaadiliku jutustava-dramaatilise stiili viljelejat. Liivi kõige tuntum jutustavat ja dramaatilist alget sisaldav luuletus on hilisemasse loomingsusse kuuluv „Rändaja” – ja selleski kujutatakse dialoogi, mille sisuks on hoopis vaikimine. Liivist sai ennekõike lüürik. Vinkel (1964a: 41) on osutanud, et Liivi varase luule tume tundetoon, hauameeleolu (nt „Palve”) ühtib kõige rohkem Hölty luuletuste meelelaadiga (vrd „Kuuvalgel”). Kuid lisaks hakkab silma sarnasus Goethega, kelle luuletusele „Ergo, bibamus!” läheneb Liivi teine, samuti mõnevõrra hinnatud varane luuletus „Sõprade seas”, nagu on märkinud Liina Lukas (2024). Mõlemad tekstid on üles ehitatud vennaliku seltskonna hoogsas rütmis klaasitõstetele (vrd Goethe 2021: 577; Liiv 1989: 20). Selline buršiluule oli moes saksa korporatsioonikultuuris ja Goethe „Ergo, bibamus!” levis Liivi noorusaja laulikutes (vt Seeler 1882: 79–80). Vaimustus klaasi taga vennastumisest oli kirjanduses üldiseltki levinud, selle kõige kuulsam avaldus on Euroopa hümniks nimetatud Schilleri ood „Rõõmule”. See tekst levis ka eesti keeles Kunderi tõlkes. Liivi kujutatud peomeeleolu on aga ootamatu avaldus ühelt karsklusle kalduvalt Bacchuse kriitikult (vt Liiv 2024: 210), kes on kurtnud kõrtside paljuse ja teemajade vähesuse üle – ja kuskil mujal kui selles luuletuses ei ole Liiv joomist ülistanud. Kõnekam on kujundianaloogia Goethe luuletuse „Gefunden” („Leitud”) ja Liivi luuletuse „Leidsin” vahel (vrd Goethe 2021: 60–61; Liiv 2013: 9). Liiv pani sellesama goetheliku lilleõit kujutava luuletuse oma esimese luulevihiku „Õied ja okkad” avatekstiks ja selles on nähtud kujundit („Seal nõidus mu südant ta sina, / rind liikus sest laulule”), mis on juba luuletaja küpseima loomingu vääriline (vt Talvet 2012: 118). Sellepärast võiks Goethega kõrvutada ka Liivi varase loomingu kõige õnnestunumaks lüüriliseks luuletuseks arvatud teksti „Puude all”. Toon ära luuletuse käsikirjalise variandi kõrvuti Goethe luuletuse „Wandrer's Nachtlied” II („Ränduri öölaul”, algupärase pealkirjaga „Ein Gleiches” – „Samasugune”) Johannes Daniel Falki tõtlusega Jaan Jungi tõlkes (1876):

PUUDE ALL ON KÕIK RAHU SEES² PUUDE ALL

Puude all on kõik rahu sees,
ei kuule sa ka oksades
ühtki häält,
kõik linnud magavad metsas.
Kannata, kannata,
varsti, varsti hingad ka!

Igal ajal on häda, vaev,
ja iga aast' ja iga päev
häda häält;
ka lehed närtsivad metsas:
kannata, kannata,
varsti, varsti närtsid ka!
[---]

(Goethe 2021: 85)

Kõik vaikne ... rahul seis'vad puude lehed
Ei kõrrekest tuul kuskil liiguta ...
Kui salahelgid hiilgvad kuu ja tähed,
Kõik nagu ootel, vaikne ... eluta.

Üks koltund leht nüid langeb ladvalt lahti,
Ta langeb pikkamisi murule ...
Ju loodus lõpetand ta elu takti,
Ta langeb pikkamisi surmale.

Mu rindki vaikib, nagu seisaks süda
Kui ootaks midagi siit salaja,
Kui ootaks kõik siit vaiksusest üht sõna
Mis ialgi ei keegi avalda ...

(EKM EKLA, f 163, m 4:15, l 14)

Seda Falki töötuse avasalmiks olevat Goethe luuletust võib pidada üheks maailmaluule tipuks, milles ilmneb tunnetava subjekti kooskõla looduse rütmiga. Weimari pedagoog ja vaimulik luuletaja Falk arendab seda edasi kahes stroofis, varieerides Goethe peamõtet uutes seostes, nagu lehtede närbumine, jõudes viimases salmis taevase rahuni, mida kuulutavad inglid. Liivi luuletust seob selle tekstiga kaks aspekti. Esiteks, kujutatakse totaalselt metsavaikust, kus tuul ei liiguta vähimatki („Puude all on kõik rahu sees” vs. „Kõik vaikne ... rahul seis'vad puude lehed”). Teiseks, looduse vaikus võtab oma võimusse ka subjekti, tekitades temas ärevust („Kannata, kannata, / varsti, varsti hingad [*schläfst* 'magad'] ka!” vs. „Mu rindki vaikib, nagu seisaks süda / kui ootaks midagi siit salaja”). Falki töötuses ja Liivi luuletuses tõstetakse hääbumise, suremise küsimus rõhutatult esiplaanile (kuid erinevalt Falkist ei kulmineeru Liivi luuletus inglite sfääris). Veel on tähelepanuväärne, et Liiv ei ütle kokkuvõtvalt, et lehed närtsivad ja sama saatus on meil kõigil, vaid ta vaatleb teise stroofi ulatuses ühtainsat detaili, ühe lehe langemist, seda fookusse võttes ja arendades. Sellist võtet kasutas Liiv ka hiljem (vrd „Lumehelbeke”). Liivi varaseima luule paigutamisel maailmaluule konteksti nähtub, et Liiv otsis oma lüürilist algsituatsiooni Goethe luule jälgedes.

² „UNTER ALLEN WIPFELN IST RUH // Unter allen Wipfeln ist Ruh / in allen Zweigen hörest du / keinen Laut / die Vöglein schlafen im Walde / warte nur, warte nur balde / schläfst du auch // Unter allen Monden ist Plag / und alle Jahr und alle Tag / Jammerlaut / Das Laub verwelket im Walde / warte nur balde welkest du auch [---]” (The LiederNet Archive).

Oma kirjutamisviisi otsingud: 1890–1894

Erinevalt enamikust parnaslastest ei võtnud Juhan Liiv vastu õpetajakohta maal. Asudes tööle ajakirjanikuna linna, suhestus ta aktiivselt ajajärgu oluliste kultuurikandjate Jaak Järve, Ado Grenzsteini, Karl August Hermannini, Hugo Treffneri, Jaan Jõgeveri ja teiste ideedega, puutudes mõnega neist kokku ka isiklikult. 1890. aasta alguses asus Liiv tööle Tartusse ajalehe Olevik toimetusse. Kuigi 1890-ndate esimesel poolel elas luuletaja rahapuuduse tõttu vahepeal venna ja vanemate juures, oli Liivi selle loomeperioodi põhiline ruum Tartu. Oleviku toimetis oli tolle aja eestikeelse kriitilise mõtte üks tähtsamaid ringkondi, kuhu kuulusid eestikeelse kirjandusliku ja filosoofilise mõtte põhiline arendaja Grenzstein, sajandivahetusel eesti üheks kõige paremaks luuletajaks tõusnud Karl Eduard Sööt ja kirjamees Georg Eduard Luiga. Lehele tegi kaastööd ka endine töötaja, aastail 1886–1890 Tartu ülikoolis filosoofialoenguid kuulanud suure rännuhuviga Andres Saal. Liivil oli isiklik side kirjanikekriitikute Hindrik Prantsu ja Peeter Grünfeldtiga.

Kuigi eesti kultuuris on juurdunud ettekujutus Liivist kui armetust inimesest, ei puudunud temas sel ajal elujõud. Kui kirjanik külastas Rakveres oma kallimat Liisat, nimetas tolle öde Liivi koguni ideaalseks noormeheks (vt Vinkel 1996: 8). Sel ajajärgul oluks Liivil võimalik astuda Liisa Mariega abiellu. Töölalaselt oli Liiv samuti paremas positsioonis kui kunagi varem, ja kuigi Grenzsteiniga oli suhe pingeline (selles oli oma osa 1881. aasta anonüümsel, kuid laialt tähelepanu saanud väljaastumisel Grenzsteini vastu), oli Liivil siiski uhkust tutvustada end kui „Eesti kangema ajalehe abilist” (Liiv 1996b: 180). Tundub, et Juhan Liiv võinuks haarata kinni lihtsast õnnest, elades Liisaga kas või ajakirjanikupalgast tagasihoidlikku elu. Ent noored lükkasid abiellumise edasi. Liiv võttis vastu väga julge otsuse hakata kutseliseks kirjanikuks. Kuigi ta kirjutas palju, ilmus neil päevil vaid väike osa trükiks ette valmistatud raamatukäsikirjadest ja kirjanikuna ei lõõnud ta toona läbi. Liiv pidas tööde tagasilükkamise peapõhjuseks tagakiusamist seoses poliitilise süüga: „Poleks mul mitte kiusajaid, oleks töö ju ammu trükkis [---],” kirjutas ta Liisale (Liiv 1996b: 212). Edasi läks Liivil nagu Franz Kafka tegelasel Josef K-l, kes käis mööda linna ja otsis oma süü põhjust: „Teine päev rääkisin politseimeistrile politseis, et mind taga kiusatakse ja kahtlustatakse, ei teadnud aga paraku ühtegi kahtluseks asja annud põhjust leida ega kahtlustajat nimetada” (Liiv 2024: 184). Teadupoolest viidi Liiv 1894. aastal vanematekodust Tartu närvikliinikusse, kus ta tunnistati parandamatuks vaimuhaigeks.

Tartu ajajärgul 1890–1894 ilmus Liivilt ajakirjanduses 32 luuletust, millest üksikud olid ilmunud ka varem, ja 27 proosapala. Samuti ilmus tema esimene raamat „Kümme lugu” (1893), millele järgnesid proosaraamatud „Käkimäe kägu” (1893) ja „Vari” (kirjutatud 1892, ilmus 1894) ning valmis oli „Nõia tütre” käsikiri (ilmus 1895). Lisaks töötas Liiv sel perioodil pikema proosateosega „Vastu voolu”. Publitsistika vallas ilmus Liivilt ligi 30 kirjutist, millest pooled käsitlesid kirjandust. Võrreldes varasema perioodiga ilmus luuletusi isegi vähem, aga proosateoseid mitu korda rohkem. Samal ajal pidi Liiv olema luuletusi loonud palju rohkem, sest 1892. aasta lõpul pani ta kokku oma teise luuleraamatu käsikirja, mis olevat sisaldanud juba ligi 200

luuletust (vt Vinkel 1964a: 59). Siit kerkib küsimus: kui ühelt poolt oli Liivi töö täita ajalehte, muu hulgas ilukirjanduse veergu, ja teiselt poolt oli tal Oleviku päevade lõpuks olemas korralik käsikiri algupäraste ja tõlgitud luuletuste valikuga, siis miks ilmus sellal ajalehes nii vähe tema luuleloomingut? Kirjas Liisale ütleb Liiv, et luuletused, „mis viimasel ajal muidu on tehtud, on kurvad ja ei kõlba lehele” (Liiv 1996b: 161). Enamik selle aja luuletoodangust jäi käsikirja, mille luuletaja viskas hiljem koos jutustuse „Vastu voolu” käsikirjaga ahju. Selle aja Liivi luulet tuntakse peamiselt ajakirjanduses ilmunu põhjal ja selle tugevaimaks osaks on peetud eeskätt luuletusi „Arm tuli”, „Mets kohas” ja „Lumehelbeke”, mis ilmusid kõik Olevikus 1891. aastal, mõnikord samuti luuletusi „Raudteel” (kirjutatud 1892. aasta suvel, ilmunud postuumselt) ja „Varakult” (ilmus aastal 1894, vahetult pärast luuletaja vabanemist närvikliinikust). Erinevad uurijad on tugevamate tekstide sekka paigutanud teisi luuletusi (vt Vinkel 1964a: 58; Alekõrs 1960: 591). Kindlasti kuulub Liivi tollase luule paremikku sel ajal käsikirja jäänud, 1894. aastal kirjutatud „Kui tume veel kauaks ka sinu maa”. Hiljem on neid tekste, eesotsas „Lumehelbekesega”, mõistetud Liivi isikupärase luuletehnika avanguna (vt Alekõrs 1960: 591) ja eesti esimese luuleuuenduse tagasihoidliku algusena (vt Olesk 1988: 55). Omal ajal aga Liivi luule eripära ei märgatud. Teatud mõttes aitas ta ise sellele kaasa: just 1891. aastal, mil ilmus rida uutmoodi luuletusi, pidas ta tulist avalikku vaidlust Vildega ja arutelu keskmes olid isiklikud küsimused, mitte luule.

Nagu Väike-Maarja sõpruskond, mõjutas Liivi ka Oleviku ringkond. Peamise mõjutajana on esile tõstetud Grenzsteini (vt Tuglas 1927: 277, 321; Vinkel 1964a: 58). Ajajärgu luulemaastikul valitsesid Kunderi tõsise sisu ja Bergmanni selge vormi nõue: „Kunder ei jälgi nii piinliku hoolega nagu Bergmann luuletuse vormi – temale on tähtsam tõsine sisu ja selge väljenduslaad” (Olesk 1985: 618). Liiv astus Kunderi jälgedes, aga Grenzstein oli pigem orienteeritud vormileidlikkusele – ja noor Liiv oli Grenzsteini luulet kritiseerinud juba Sakala päevil: raamatu „Laulud ja salmid” (1888) tekstid „on nagu jääs lilled, mis küll kenad, aga kellegi südant ei soojenda” (Liiv 2024: 121). Samas tõstis Liiv esile mõne õnnestunud tundeväljendusega Grenzsteini teksti, nagu „Võersil” ja „Isamaa sinuga”, mille kujundstruktuur sarnaneb Liivi hilisema luuletuse „Sinuga ja sinuta” omaga. Pikemalt käsitles Liiv oma arvustuses Grenzsteini mõttesalme. Ta heitis ette liigset poliitilist arveteklaarimist, aga ka plagieerimist: „Piirikivi oleks suremataks laulikuks pidada, kui ma mitte ei oleks teadnud, et see – Eschenbach'i laul ei ole” (Liiv 2024: 123). Ometi on märgatud, et juba Liivi varane mõttesalm „Laim” läheneb Grenzsteini mõttetemale „On üks mees, kes tüli otsib” (vt Tuglas 1927: 321). Lisaks on Liivi (2013: 422) mõttekild „Erapooletus: häda, ehk – hooletus!” sõnastuse ja idee poolest väga sarnane Grenzsteini (1899a: 1) värssidega „Ah sa oled „erapooletu”? / Ei, sa oled ainult hooletu.” Hiljem on Liiv oma luules Grenzsteini mõtteluulet isegi tsiteerinud (vt Grenzstein 1888: 146; Talvet 2012: 208). Kuigi Liiv suhtus Grenzsteini luulesse kriitiliselt, on see talle mõju avaldanud.

Väikestest tekstuaalsetest haakumistest olulisem näib aga Grenzsteini üldisem õpetus. Sellega puutus Liiv kokku õige varakult, sest isegi saksa keele oskust arendas nooruk osalt Grenzsteini õpiku „Der Deutsche Sprachlehrer für estnische Schul-

kinder” (1880) põhjal. Grenzstein oli omas ajas silmapaistev kirjanduse ja kultuuri mõtestaja, kes on kristianjaagulikult kaalunud eesti kui kirjanduskeeke kandvust: „Eesti keel kas jaksad ka / Salmitarkust kuuluta?” (Grenzstein 1888: 141) Kindlasti haris tema kirjandusteoreetiline mõte Liivi. Grenzsteini keele- ja stiilikäsitus ilmus tervikuna küll 1899. aastal, kuid selle vaimus toimetati Olevikku juba varem ning nõuti selget keelekasutust: „Kõne ülem otstarbe on m õ t t e ü t l e m i n e ja seda kat-sugem iga hinna eest võimalikult otsekoheleste teha” (Grenzstein 1899b: 7). Selline nõue oli ka Liivi kriitika alus. Ta ironiseeris: „Meie auustatud inimesed oleme ära tundnud, et sõnade paljus kirjaniku kõige tarvilisem nõue on, millega iga lihtlabast mõtet veel kes teab kui keeruliseks võib teha, nagu ka iga üksikut sõna õige imelikuks kõmbitsejaks keeletargutada. Sellega on kaks kasu korraga käes: mõtte peitmine ja keele painutamine [---].” (Liiv 2024: 35) Liiv hakkas vastanduma mõtet varjutavale sõnarohkele väljenduslaadile, ja kui hiljem sai ta kirjanduslikuks juhtnööriks: „Ole sõnades nii lühike, et teine enam lühemat vormi võtta ei või” (Liiv 2024: 224), siis see mõte oli hakanud idanema juba Oleviku päevil Grenzsteiniga koos töötades. Grenzsteini keelekriitika põhipunktid nagu „tuumakehvus” (Grenzstein 1899b: 13) ja „sõnategemine” (Grenzstein 1899b: 17) jäid ka Liivi kriitika peamisteks objektideks. Teine oluline ühisosa Grenzsteini ja Liivi kirjanduskäsitluses on muusika. „Muusika mõnu sul juhtigu sõnu!” on Grenzstein (1877: 32) manifesteerinud ning muusikast kujunes kord isegi muusikakunstnikuks saada tahtnud Juhan Liivi luulekäsitluse keskne mõiste. Seda seost on varem käsitletud (vt Urgart 1926: 1099; Tuglas 1927: 277). Tasub silmas pidada, et kuigi Liiv kritiseeris riimikasutust Grenzsteini luules, kus tema hinnangul „alliterationi ja riimide otsimised on laulusi näotamaks ja karmiks teinud” (Liiv 2024: 122), on nende riimikäsitluses teatud lähedus. Nimelt on Grenzsteini eesti tollases värsiõpetuses, Bergmanni „Luuletuskunsti” (1878) tunnustatud „sarnase riimi” (Bergmann 2007: 83) kasutajana. Sarnane riim „ep ole muud, kui ühe ja sellesama sõna ehk riimi-silbi kordamine, kui ka teises sõnas ehk tähenduses” (Bergmann 2007: 83). „Sarnane riim” kuulus Grenzsteini teoreetilisse plaani (vt Grenzstein 1884: 132) ning nagu teada, hakkas Liiv kasutama riimipositsioonis sõnakordust. Kui Grenzstein (1914) ütles, et tema andis „Liivile ainsa hariduse, mis kirjanikuteele võis viia”, siis ta liialdas, aga öeldus on ka osake tõtt.

Tartu perioodil liikus Liiv edasi 1880. aastatel tõusnud maailmakirjanduse tõlkimise laines. Kui varem oli ta tõlkinud ennekõike luulet ja proosast vaid norra kirjaniku Bjørnstjerne Bjørnsoni jutu, siis Tartu ajajärgul keskendus ta proosale, tuues lugejani üheksa tõlget saksa, austria, vene, ameerika, inglise ja ungari kirjandusest. Luulest ilmus Liivilt taas Goethe-tõlge (1891), lisaks Petõfi luuletuse ning kreeka ja serbia rahvalaulu eestindus (kõik kolm 1892). Tõlketöös luulelt proosale ülemineku lähed kokku proosateoste osa järsu kasvuga Liivi enda loomingus. Kuid nii nagu Liivi luuletusi, pidi ka tema luuletõlkeid olema palju rohkem, sest sellesesamasse 1892. aastal koostatud ja 1894. aastal hävitatud luuletuskogu käsikirja kuulusid saksa keele alusel tehtud Aleksei Koltsovi luuletuste tõlked, mida Jakob Liivi hinnangul oli üksjagu (vt Tuglas 1927: 317). Maailmaluulega suhestumine ilmneb peale tõlketöö ka Liivi kirjanduskriitikas. Tõlketest on ta arvustanud küll vaid Ivan Turgenevi proosaluule raamatut, ent oma publitsistikas on ta osutanud eri autoritele,

nagu Wolfram von Eschenbach, Hans Christian Andersen, Berthold Auerbach, Jean de La Fontaine, Heine ja teised juba mainitud. Seda rida täiendavad Liivi osutused erakirjades, kus ta tsiteerib ilmselt peast (sest tsitaadid on sageli ebatäpsed) Ferdinand Freiligrathi, Carl Herloßsohni, Günther Wallingi, Friedrich Rückerti, Friedrich Halmi jt luuleridu. Liivi jutustuste kultuuriloolisse tausta kuuluvad mitmesugused autorid Vana-Kreeka mõtlejatest Hegelini, Homeroselt Heineni. Varase Liivi maailmaluule kogemus sõltus lugemisvarast, mis leidis lapsepõlvkodu kohalikus raamatukogus (mille asutas ta vend Elias), koolis (nt Jakobsoni „Kooli lugemise raamat”), ajakirjanduses (eesti- ja saksakeelne ajakirjandus, millega Liiv igapäevaselt tegeles), Oleviku raamatukaupluses (mis tegutses ühenduses ajalehega) ning sõpruskonnas liikunud literatuurist.

Liivi huvis maailmaluule vastu hakkab silma mõistagi tema tõlgitud Koltsov, sest teistelt autoritelt tõlkis Liiv vaid üksikuid tekste. Koltsovi teoseid oli selleks ajaks vähe eestindatud ja tema luule tõlkimises võiks väljenduda Liivi erihuvi, kuid ilmselt asus ta selle juurde Oleviku ringkonna juhatusel, sest Koltsovi oli toimetuses eestindatud juba enne Liivi tulekut (Koltsovi tõlgete kohta vt Issakov 1982: 30–32). Koltsovi looming on Liivi luulet oluliselt mõjutanud – see aga nähtub rohkem Liivi hilisemast luulest, mis jääb siinsest käsitlusest välja. Teine autor, keda on alati peetud Liivile oluliseks, on Heine. Temast sai varakult eesti luule vormilise vabaduse sümbol. Juba Kreutzwald (1962: 41) tunnistas Heine luule haruldast rütmi, öeldes kirjas (1868) Koidulale, et loomu poolest erilisel andekas luuletaja „värsimõõdu vastu nuhtlemata võis patustada, ilma et see tema laulude ilukõla oleks rikkunud”, aga nemad, „argipäevaloomukesed”, ei tohi „ses tükis mitte tema [Heine] jälgedesse astuda, vaid meil tuleb ennast hoolega maksvate reeglite alla painutada”. Heine kohta oli Sakala Lisas 1889. aastal ilmunud pikem artikkel, tema looming oli Liivi ringkonnas arutluse all (Heinega tegelesid nii Sööt, Tamm kui ka Anna Haava) ning ka Liiv on mitmel pool osutanud Heinele – „Varju” 11. peatüki moto on koguni Heine tsitaat.

Liiv tundis Heine luulet, kuid erinevalt põlvkonnakaaslastest ei tõlkinud ta seda. Tundub, et Liiv käis nagu leivaisa Grenzsteingi rohkem Goethe loominguga järgi. Liiv tõlkis juba varakult Goethe luuletuse „Der Zauberlehrling” (vt EKM EKLA, f 163, m 4:15, l 17p–19), mis Meelejahutajas (1886) ilmus muudatustega, kuid Olevikus (1891) avaldas ta sellest luuletusest uue variandi. Muutunud on pealkiri („Esimene nõiduse katse” → „Nõia õpipoiss”); tõlge on vormiliselt täpsem (varasema tõlke avaldamisel oli ilmselt toimetaja vea tõttu liikunud 42. värss valesse stroofi ja esmailmumisel puudusid viimases salmis jutumärgid), julgem (kasutatud rohkem kõnekäände, nt „Oma tuba, oma luba”) ja sisaldab ilmekamaid kujundeid („välgu kiirusega” asendatud „väljasirutatud sääril”). Tõlkes on tunda Grenzsteini rahvaluulest lähtuvat mõju: „Ümberringi lained / kõike katavad!” on asendatud värsiga „Kõik ju laentessa” (vt Goethe 2021: 193–197). Ühtegi teist tõlget pole Liiv teadaolevalt nõndaviisi töödelnud.

Juba Tuglas nägi, et Liivi luule läheneb ainetüübi, käsitlusmeetodi ja luulestiili poolest Heinele. Tuglase (1927: 316) arvates on Liivi kõige heinelikum luuletekst „Nad tihti ...”, mis ilmus Olevikus 1891. aastal. Ta kõrvutab seda Heine kahe luuletusega „Laulude raamatu” (1827) tsüklist „Kojutulek” (luuletuste numbrid 33 ja 78),

millest üks oli selleks ajaks ilmunud Haava tõlkes (vt Haava 1888: 28). Heine mõju Liivile on aimatav juba varasemast, Sakala-aegsest humoorikas-iroonilisest laadist ning on tajutatav Tartu-perioodile järgnevas loomes. Lukas (2024) on märganud, et Liivi „Sa oled kui lillekene” sarnaneb aine ja motiivi poolest Heine luuletusega „Du bist wie eine Blume”, mida on Liiv ka teisel tsiteerinud (vt Liiv 1996b: 127). Motiivide kokkulangemisest kõnekam on aga Liivi ja Heine luule vormi vastavus. Seda on käsitlenud Talvet, kes on Liivi tekste, peamiselt 1891. aastal Olevikus ilmunud luuletust „Mets kohas”, võrrelnud taas Heine „Kojutuleku” tsükliga. On huvitav, et Heine mõju on eri uurijad vaadelnud just Liivi Oleviku-aegse luule põhjal. Talvet (2012: 45) ütleb, et Liivi luuletuse „Mets kohas” ja Heine „Kojutuleku” tsükli tekstide vahel valitseb „täielik samasus rütmis ja riimikasutuses”, ning toob näiteks „Kojutuleku” seitsmenda luuletuse August Sanga tõlkes.

VII³

METS KOHAS

Me olime kaluri õues
vaadates merele,
sealt õhtu-udud tulid
ja tõusid kõrgele.

Mets kohas tumedalt, tõelt ...
Ma kuulasin himuga.
Ta kohin tiibu laotas
mu üle ju hällissa.

Lõid tuletornis tuled
ükshaaval särama
ja merel veel üht purje
võis kauguses märgata.
[---]

Ta tume kohin jäi rinda,
seal kohab nüüd alati –
ma nagu tad taga leinan,
ei rõõmsaks saa ialgi.

(Heine 1956: 37)

(Liiv 1989: 29)

Liivil leidub sarnasusi ka Heine luuletuse sisuga, näiteks „Mets”: „Siis vaatasid taeva põue, / ta sinava põuesse, / ja üksikud kuusekroonid, / need tõusivad kõrgele” (Liiv 1989: 139), aga eriti huvitav on siinkohal vorm. Ka Liivil moodustab riimi vaid 2. ja 4. rida, ehkki Heine kõlakujundus on kohati isegi veel vabam (*See : Höh* vs. *himuga : hällissa*). Heine algupärase tekstis on värss rõhuline, igas värssis kolm rõhulist silpi (3-3-3-3). Liivi värssi võib lugeda nii, et kolmerõhulised vahelduvad kahe- rõhulistega, aga võib lugeda ka heinelikult (3-3-3-3), tugeva kaasrõhuga lõpusilbis (*himuga : hällissa*). Igal juhul loob Liivi luuletuse rütmis korda pigem rõhkude arv värssis kui silbilis-rõhuline süsteem. Heine mõju Liivile on avanud Ain Kaalep: „Pole me ju õieti mõelnud kas või sellele, et Juhan Liivi värss [---] on tihtipeale Heine kaudu pärit saksa rahvalaulu aktsentueerivast süsteemist. Jah, pigem oleme kaldunud imetlema seda, kuidas ta tollal kehtinud silbilis-rõhulisest süsteemist hääldes on oma luule keele teinud loomulikumaks, e e s t i l i s e m a k s ...” (Kaalep 1987: 1553) Lähtudes oma vormiotsingutes Heine luulest, lähtus Liiv ühtlasi saksa rahvalaulu toonili-

³ „VII // Wir saßen am Fischerhause / Und schauten nach der See; / Die Abendnebel kamen, / Und stiegen in die Höh. // Im Leuchtturm wurden die Lichter / Allmählig angesteckt, / Und in der weiten Ferne / Ward noch ein Schiff entdeckt.” (Heine 2019: 119)

sest struktuurist. Liiv astus oma vabama vormitunnetusega Heine sissekäidud rajal ja see ei olnud juhuslik. Kui heinelik aines, motiivid, stiil, salmi- ja riimikujugi olid eesti XIX sajandi lõpu luules küllalt levinud, siis seesama ei kehti heineliku rõhulise värsi kohta, sest rõhulise värsisüsteemi läbimurre toimus eesti luules alles XX sajandi esimestel kümnenditel (Olesk 1989: 160). Seega ei ole põhjendatud Tuglase (1927: 315–316) arvamine, et Liivil „on heineline ainult ajajärgu luule ühisvara, mida polnud vaja algallikast laenata”.

Peale ühisjoonte Heinega ilmnevad Liivi Tartu-perioodi loomes seosed Goethega. Kui Liiv vastandus igasugusele vormi kujundamisele luuletuse tähendussisu arvel, siis võis ta saada tuge Goethelt. Juba Liivi nooruspäevil (1886) oli Martin Lembitu tõlkes ilmunud Goethe mõttesalm: „Lahkes laulus puhas riim / mekib nagu rõõsalt piim; / aga mõtte selge sisu / ainult kustutab mu isu” (Goethe 2021: 182, vt ka Goethe 1988: 670–671). Liiv hakkas samuti tegema luulevormis riimikriitikat, mille (ilmselt hilisemaks) näiteks on: „Riimiga laul on ilus ja sügav, / riimita ilus ja – sügavam. / Viisakas neiu on ilus, / punastav – ilusam!” (Liiv 2013: 409) Kui Tuglas imestas, et Liiv neab riimi ise samal ajal riimides, siis nagu näha, tegi seda juba Goethe. Eriti oluline on aga see, et Liiv töötas Olevikus ümber oma käsikirjalise luuletuse „Puude all” (1890). Uues redaktsioonis on varasemast rohkem rõhutatud ärevat tunnet, mida looduse vaikus subjektis tekitab (vt EKM EKLA, f 163, m 4:15, l 14; Liiv 1989: 14). Kuivõrd Liiv töötas Tartu-perioodil edasi Goethe lüürika vaimus, siis toon tema selleaegse kõige tuntuma luuletuse „Lumehelbeke” kõrvuti Goethe luuletusega „Wandrer's Nachtlid” II Grenzsteini tõlkes (1887/1890):

RÄNDAJA ÖÖLAUL⁴

Mets ja maa nii vaga
ja vaik,
kõik loodus aga
rahupaik;
ei laula lind,
ja vesigi vaikineb ojas.
Oota, ses kojas
puhkad ka, rind.

(Goethe 2021: 81)

LUMEHELBEKE

Lumehelbeke
tasa, tasa
liugleb aknale,
tasa ... tasa ...

Nagu viibiks ta
tasa, tasa,
mõtleks tulles ka:
tasa, tasa!

Miks nii tuksud, rind?
Tasa, tasa!
Rahu otsib sind –
tasa, tasa ...

(Liiv 1989: 30)

⁴ „EIN GLEICHES // Über allen Gipfeln / Ist Ruh, / In allen Wipfeln / Spürest Du / Kaum einen Hauch; / Die Vögelein schweigen im Walde. / Warte nur! Balde / Ruhest du auch.” (Goethe 1988: 65)

Goethe tõlge ilmus ka Grenzsteini raamatus „Laulud ja salmid” (1888), mida Liiv arvustas – see näitab, et enne „Lumehelbekese” sündi oli ta tutvunud Grenzsteini tõlkega. Goethe luuletuses, mille nüansse Grenzsteini tõlge hästi edasi ei anna, kirjeldatakse looduse kõikehaaravat rahu, mis justkui sammub ülevalt alla, üle mäetippude, puulatvade, see haarab looduskeskkonna ning lõpuks ka tunnetava subjekti. Originaalteksti rahutu rütm rõhutab selle haarde mõistmise ärevat tunnet. Ka Liivi luuletuses tuleb looduse seest, kusagilt ülevalt, rahu, mis samamoodi mõjub subjektile (vrd „Oota, ses kijas / Puhkad ka, rind” vs. „Miks nii tuksud rind?”). Niisiis luuletuses „Lumehelbeke” on oluline seesama goethelik kujutamisiis, mis algas juba luuletusest „Puude all”. See dünaamika, et teatud viisil loodust kogedes juhtub inimesega midagi erilist – ta pöördub iseenesesse ja suhestub oma subjektiivsuse alustega –, on ajastu üleva-käsituse juhtmõte, mis põhineb Kanti esteetikal („Kritik der Urteilskraft”, 1790). Kanti jaoks tuleneb see muutus n-ö suurest, meeleliselt raskesti haaratavast loodusest ja ka Goethe „Rändaja öölaulus” avaneb loodus esmalt väga suurtes joontes, mäetippude panoraamis. Liiv aga jätab suure looduse, taevaalaotuse kõrvale ja asub otsekohe vaatlema pisikest detaili, lumehelbekest. Otsustav pööre subjektiivsusse toimub Liivil seega väikese, vaese, kidura looduse mõjul. Varem on osutatud, et saksa luule mõju Liivile oli vähene ja veel „vähem näib tal olevat kokkupuutumiskohti Goethega” (Tuglas 1927: 315), kuid tuleb tõdeda vastupidist: Liivi lüürilise hoiaku kujunemise algpunktiks oli Goethe luule elamus ning see saatis teda kogu tema varase loome ajal. Liivi kõige olulisemad varased loodusluuletused „Puude all”, „Lumehelbeke” ja ka „Mets kohas” tuginevad kõik sarnasele põhimõttele: kujutatakse loodusnähtust (metsavaikus, lumehelbekese langemine, metsakohin), mis mõjub subjektile (vrd „Siin rind jääb vaikseks”, „Miks nii tuksud, rind?”, „Ta tume kohin jäi rinda”), tekitades temas segaseid, ärevaid tundeid (vrd „nagu rõhuks häda”, „Rahu otsib sind”, „ma nagu tad taga leinan”) (vt Liiv 1989: 14, 30, 29).

On tähelepanuväärne, et juba eesti luule esimest esteetiliselt traditsiooni kehtestav Lydia Koidula „Emajõe ööbik” pakkus vähesel määral sellist laadi luulet: „Ma seisan kasepuu varjul – / Üks üksik leheke / Ta ladvalt närtsides langeb – / Ja õues on kevade. // Miks, süda, nii valjult tuksud? / Vait, vait, ära värise! / Nad leinalaulu sull’ laulvad – / Ja õues on kevade.” (Koidula 1969: 95) Selle teksti sarnasust Liivi luulega on täheldanud kaks uurijat (Larm 2013; Velsker 2017). Koidula luuletuses koonduvad ühelt poolt heinelik poeetika (rõhuline värss), teiselt poolt goethelik lüürilisus (looduse rahu ja subjekti ärevus). Selle luulelaadi varjutas eesti kirjandustraditsioonis mõneks ajaks veidi rangem värsitehnika ja ideoloogiline isamaaline temaatika, ent see tuli uuesti välja Juhan Liivi luules.

Liiv tõstis sedalaadi luule ise esile. Kui ta kirjutas kutselise kirjanikuna oma varase loomingu tähtsaimat proosateost „Vari”, võttis ta jutustuse maailma kaks oma luuletust: „Puude all” ja „Mets kohas”. Kuna on teada, et Liiv pidas „Varju” oma meistritööks, siis võiks arvata, et ta valis sellesse luuletused, mis olid tema meelest tugevad ja vastasid „Varju” meisterlikkusele. Need kaks luuletust näitavad jutustuse maailmas sakstele, et ka eestlane oskab luuletada. Liiv aga tõugati teatavasti kirjanduselust välja. Sellegipoolest kujutab ta loomingu vastuvõttu kultuuris, kus see „põlvest põlveni kajab” (Liiv 1989: 98), oma 1894. aastal kirjutatud luuletuses „Kui tume veel

kauaks ka sinu maa” – mida võikski mõista Liivi varase loomingu lõputekstina. See tunnetus, et ehk on ta loonud midagi, mida rahvas vajab ja mis võiks kultuuris püsi leida, kujunes Liivis juba tema varase loomingu ajajärgul.

Kokkuvõte

Juhan Liiv on küsinud: „Kes vaba on?“, ja vastanud: „Meie vaim on aastatuhandete vaimude ühendus. Meie mõtleme aastatuhandeid, aastatuhandete põlvede mõtet edasi”, järeldades: „Keegi ei ole täiesti vaba.” (Liiv 2024: 217) Kuigi eesti kirjandusteaduses on avastatud Liivi esteetilisi eeskujusid, on domineerinud arusaam, et Liivile omasel kirjutamisviisil ei ole olulist kokkupuudet kirjandusliku traditsiooniga. Kui aga võtta Liivi loominguloo mõistmisel arvesse varasemaid tähelepanekuid luuletaja eeskujudest ja eritleda neid suhteid lähemalt, nähtub, et Liiv kujunes luuletajaks saksa kirjanduse schillerlikul taustal, arendas luule poeetikat Heine vormis ja otsis lüürilist hoiakut Goethe luule jälgedes. Juhan Liivi lüürika ja selle kaudu eesti esimese luuleuudenduse algus on arenenud seega tihedas kontaktis maailmaluule ja kirjandusliku mõttega.

Uurimistööd on finantseerinud Eesti Teadusagentuur (PRG1106 „Lüürilise luule tegur väikeste kirjanduste kujunemisel”). Tänan kaasa mõtlemast Liina Lukast ja Mart Velskrit.

VEEBIVARAD

The LiederNet Archive. https://www.lieder.net/lieder/get_text.html?TextId=72230

ARHIIVIALLIKAD

Eesti Kirjandusmuuseumi (EKM) Eesti Kultuurilooline Arhiiv (EKLA)

f 163, m 4:15 – Juhan Liiv. Õied ja okkad.

Anu Raudsepa erakogu

Veemee, Helgi 1949. [Kiri Kusta Mannermaale 28. VII.]

MUUSIKA JA KUJUTAV KUNST

Rohlin, Leo 2022. „Kui seda metsa ees ei oleks...” – Näitus Liivi Muuseumis.

Triik, Nikolai 1909. [Juhan Liivi portree.] – Sõejoonis.

Uusberg, Pärt 2008. Muusika. – Noodid [Juhan Liivi sõnadele kirjutatud laul].

KIRJANDUS

Alekõrs, Richard 1960. Luulest ja kujundist. Mõtteid Juhan Liivi värsside ümber. – Keel ja Kirjandus, nr 10, lk 590–604; nr 11, lk 653–666.

Andresen, Nigol 1960. Kirjandusliku realismi mõttest 1880-ndail aastail. – Keel ja Kirjandus, nr 3, lk 152–156.

- Bergmann, Jaan 2007.** Luuletuskunst. – Vikerkaar, nr 9, lk 76–85.
- Borries, Ernst von; Borries, Erika von 2001.** Deutsche Literaturgeschichte. Kd 3. Die Weimarer Klassik, Goethes Spätwerk. 4. tr. München: Deutscher Taschenbuch Verlag.
- Faehlmann, Friedrich Robert 1999.** Teosed I. Koost Mart Lepik, Eva Aaver, Heli Laanekask, Kristi Metste. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus.** IV kd. Kirjad G. Schultze-Bertramile ja teistele. 1859–1874. Toim Eduard Ertis, Mart Lepik, Liis Raud, Aarne Vinkel. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1959.
- Goethe, Johann Wolfgang 1988.** Gedichte. 1800–1832. Frankfurt am Main: Deutscher Klassiker Verlag.
- Goethe, Johann Wolfgang 2021.** Nõmmeroosike. Goethe luule eesti keeles. Koost Liina Lukas, Vahur Aabrams, Susanna Rennik. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Grenzstein, Ado 1877.** Esimesed luuletused. Tartu: Schnakenburg.
- Grenzstein, Ado 1884.** Eesti Sõnaraamat: 1600 uut ja võõrast sõna korjanud ja (Saksa sõna lisandusega) Eesti keeles selgitanud A. Grenzstein. Tartu: A. Grenzstein.
- Grenzstein, Ado 1888.** Laulud ja salmid. Tartu: A. Grenzstein.
- Grenzstein, Ado 1899a.** Mõttesalmid. Tartu: A. Grenzstein.
- Grenzstein, Ado 1899b.** Kauni keele kaitsemiseks. Tartu: A. Grenzstein.
- Grenzstein, Ado 1914.** Juhan Liivi ja A. Grenzsteini vahekord. – Tallinna Teataja 3. II, nr 16, lk 3.
- Grünthal, Ivar 1967.** Essee Juhan Liivi ülikuuest ja eesti uuemast luulest. – Mana, nr 32, lk 11–22.
- Haava, Anna 1888.** Luuletused. Tartu: K. A. Hermann.
- Hasselblatt, Cornelius 2016.** Eesti kirjanduse ajalugu. (Heuremata. Humanitaarteaduslikke monograafiaid.) Tlk Mari Tarvas, Maris Saagpakk, Ave Mattheus. Tallinn–Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Heine, Heinrich 1956.** Luuletused ja poeemid. Koost August Sang. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Heine, Heinrich 2019.** Sämtliche Gedichte. Stuttgart: Reclam.
- Helbemäe, Gert 1977.** Üleliigne inimene. Näidend Juhan Liivist kolmes vaatuses. [Lund]: Eesti Kirjanike Kooperatiiv.
- Hellerna, Joonas 2025.** Ja anna meile andeks meie varjud. Juhan Liivi jutustusest „Vari”. – Looming, nr 1, lk 92–101.
- Hennoste, Tiit 2016.** Eesti kirjanduslik avangard 20. sajandi algul. Hüpped modernismi poole I. (Heuremata. Humanitaarteaduslikke monograafiaid.) Tallinn–Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Hölty, Ludwig Christoph Heinrich 1803.** Christ. Ludw. Heinr. Hölty's sämtlich hinterlassene Gedichte: nebst einer Skizze seines Lebens. Halle: bey Johann Christian Hendel.
- Issakov, Sergei 1982.** Vene kirjandus eesti keeles XIX sajandil. Bibliograafianimestik. Lisa doktoridissertatsioonile „Vene kirjandus Eestis XIX sajandil”. Tallinn: Eesti NSV Kultuuriministeerium.
- Ivask, Ivar 1984.** Olulise lihtsuse luuletaja. – Eesti Kirik, nr 2, lk 74–76.
- Jakobson, Carl Robert 1881.** A. Grenzsteini pettus. – Sakala 31. X, nr 43, lk 2; 7. XI, nr 44, lk 2.

- Jakobson, Peeter 1893.** Rahvas ja laulikud. – Postimees 9. VIII, nr 174, lk 1; 10. VIII, nr 175, lk 1; 11. VIII, nr 176, lk 1.
- Jimenez, Marc 2016.** Mis on esteetika? (Gigantum humeris.) Tlk Mirjam Lepikult. Tallinn: TLÜ Kirjastus.
- Kaalep, Ain 1987.** 350 aastat eesti luulet. Ääremärkusi. – Looming, nr 11, lk 1552–1555.
- Kalamees, Ado 1923.** Juhan Liivi loomingust. – Uudismaa, nr 1, lk 12–15; nr 2, lk 28–30.
- Kampmann, Mihkel 1923.** Eesti kirjandusloo peajooned. 3. jagu. Tallinn: G. Pihlakas.
- Kangur, Mart 2017.** Liivini lahti. Tallinn: Kirimiri.
- Kaplinski, Jaan 1997 [1975].** Mis on luule? – J. Kaplinski, Võimaluste võimalikkus. Tallinn: Vagabund, lk 7–28.
- Koidula, Lydia 1969.** Luuletused. Koost Eva Aaver. Tallinn: Eesti Raamat.
- Kreutzwald 1962** = Fr. R. Kreutzwaldi ja L. Koidula kirjavahetus 1867–1873. Toim Mart Lepik. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Krimm, Kaarel 1886.** Eesti algupärasest kirjandusest. – Virulane 27. V, nr 22, [lk 1].
- Krull, Hasso 1996.** Marginaalne Juhan Liiv. – H. Krull, Katkestuse kultuur. Tallinn: Vagabund, lk 88–92.
- Kunder, Juhan 1984.** Eesti laulikud. – Eesti kirjanduskriitika 1875–1900. Kommenteeritud tekstivalimik. Koost Karl Taev, Velli Verev. Tallinn: Eesti Raamat, lk 74–96.
- Larm, Pille-Riin 2013.** „Emmajõe Öpiku” taastrüki puhul. – Sirp 20. XII, lk 9.
- Liiv, Jakob 1886.** Wiru-Kannel. 1. jagu. Tallinn: M. Leppik.
- Liiv, Jakob 1936.** Elu ja mälestusi. Tartu: Noor-Eesti.
- Liiv, Juhan 1881.** Eesti Kirjameeste Seltsist välja astunud. – Eesti Postimees 7. X, nr 40, lk 3.
- Liiv, Juhan 1885.** Kuusk. – Virulane 15. X, nr 42, lk 3.
- Liiv, Juhan 1887.** „Paranda, oh laulik, end...”. – Meelejahutaja 12. V, nr 20, lk 159.
- Liiv, Juhan 1889a.** Üks kuristik. – Sakala Lisa, nr 20, lk 156.
- Liiv, Juhan 1889b.** Pops. – Sakala 6. V, nr 18, lk 3.
- Liiv, Juhan 1909.** Juhan Liivi luuletused. Koost Gustav Suits. Tartu: Noor-Eesti.
- Liiv, Juhan 1910.** Juhan Liivi luuletused. Koost Gustav Suits. Tartu: Noor-Eesti.
- Liiv, Juhan 1919.** Juhan Liivi luuletused. Koost Friedebert Tuglas. Tartu: Noor-Eesti.
- Liiv, Juhan 1926.** Juhan Liivi luuletused. Koost Friedebert Tuglas. Tartu: Noor-Eesti.
- Liiv, Juhan 1954.** Teosed. Proosa. Luule. Koost Aarne Vinkel. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Liiv, Juhan 1956.** Teosed. Proosa. Luule. Koost Aarne Vinkel. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Liiv, Juhan 1989.** Sinuga ja sinuta. Koost Aarne Vinkel. Tallinn: Eesti Raamat.
- Liiv, Juhan 1996a.** Ööl on üheksa poega. Koost Aarne Vinkel. Tallinn: Eesti Raamat.
- Liiv, Juhan 1996b.** Mu kallis Liisi. Koost Aarne Vinkel. Tartu: Ilmamaa.
- Liiv, Juhan 2010.** Oh, elul ikka tera on. Mõttesalmid. „Killud”. Koost Jüri Talvet. Tallinn: Tänapäev.
- Liiv, Juhan 2013.** Lumi tuiskab, mina laulan. Valik luulet. Koost Jüri Talvet. Tallinn: Tänapäev.
- Liiv, Juhan 2024.** Vulise ojakene rohkem. Publitsistika ja kriitika. Koost Tanar Kirs. Rupsi: Liivi Muuseum.
- Lotman, Rebekka 2019.** Eesti sonett. (Dissertationes litterarum et contemplationis comparativae Universitatis Tartuensis 19.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Luiga, Juhan 1914.** Juhan Liiv. Mälestused ja märkused. – Päevaleht 22. II, nr 44, lk 1; 2. IV, nr 75, lk 1; 24. IV, nr 91, lk 5.

- Lukas, Liina 2019.** Eesti ja läti luule süünd saksa laulu vaimust. I–II. – Keel ja Kirjandus, nr 10, lk 761–774; nr 11, lk 868–878. <https://doi.org/10.54013/kk743a1>, <https://doi.org/10.54013/kk744a2>
- Lukas, Liina 2024.** Juhan Liiv Goethe ja Heine mõjuväljas. – Ettekanne konverentsil „Juhan Liiv eesti kultuuri keskmes ja maailmakirjanduse lävel”, 30. IV. <https://www.youtube.com/watch?v=q9vWeGjrcS0>
- Luks, Leo 2014.** Juhan Liivi looming kodu ja kodutuse piiril. – Looming, nr 11, lk 1599–1613.
- Mihkelson, Ene 1979.** Tuglas ja Liiv. – Looming, nr 2, lk 272–287.
- Mihkelson, Ene 1987.** Tulek on su saatus. Tallinn: Eesti Raamat.
- Muru, Toomas 1991.** Veel üks katse läheneda Juhan Liivi luulele. – Vikerraar, nr 1, lk 44–45, 48.
- Nirk, Endel 1968.** Kreutzwald ja eesti rahvusliku kirjanduse algus. Tallinn: Eesti Raamat.
- Olesk, Sirje 1985.** Luuleteoreetilise mõtte areng Eestis 1875–1900. – Keel ja Kirjandus, nr 9, lk 541–548; nr 10, lk 617–622; nr 11, lk 665–668.
- Olesk, Sirje 1988.** Moodsa luule algus Eestis. Ajakiri „Linda” 1903–1905. – Vikerraar, nr 11, lk 54–57.
- Olesk, Sirje 1989.** Eesti luule XIX sajandi viimasel veerandil. – Keel ja Kirjandus, nr 3, lk 150–162.
- Pettai, Elmar 1955.** Juhan Liiv ja meie pagulasluule. – Tulimuld, nr 5, lk 260–265.
- Pilv, Aare 2016.** Kokkuastumine. Märkmeid ühe luuletuse 90. trükisünnipäeva puhul. – Looming, nr 2, lk 267–277.
- Põldmäe, Rudolf 1966.** Luule sajandi lõpul. – Eesti kirjanduse ajalugu. II kd. XIX sajandi teine pool. (Eesti kirjanduse ajalugu viies köites.) Toim Endel Nirk. Tallinn: Eesti Raamat, lk 547–590.
- Reets, Paul Harald 1981.** „Täht süttib ehk taevas su üle veel...”. Mõtteid Juhan Liivi luulest. – Tulimuld, nr 3, lk 147–154.
- Runnel, Hando 1984.** Juhan Liivi lugu. – H. Runnel, Ei hõbedat, kulda. Tallinn: Eesti Raamat, lk 283–310.
- Rummo, Paul-Eerik 1966.** Lumevalgus ... lumepimedus. – „Loomingu” Raamatukogu, nr 22–23. Tallinn: Perioodika.
- Rummo, Paul-Eerik 2001.** Pilte ja hääli Juhan Liivist. – Looming, nr 7, lk 1111–1113.
- Salu, Herbert 1961.** Unustatud ema. – Tulimuld, nr 2, lk 128–132.
- Salu, Herbert 1974.** Lill tärkab su haua pinnast. Tähelepanekuid Juhan Liivi luule mõjuloost. – H. Salu, Posthobustel Jõhvist Rooma. Esseid kirjandusest. Lund: [s.n.], lk 176–244.
- Salu, Herbert 1980.** Must lagi on meie toal. Lootusetus ja visioon J. Liivi luules. – H. Salu, Must lagi on meie toal. Esseid kirjandusest. Lund: [s.n.], lk 32–67.
- Sarapik, Peep 1989.** Ta lendab mesipuu poole. – Noodid [Juhan Liivi sõnadele kirjutatud laul]. Tallinn: Eesti Kooriühing.
- Schiller, Friedrich 1959.** Ballaade. Tlk Ain Kaalep. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Schiller, Friedrich 1961.** Esseesid. Tlk Ülo Torpats. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Schiller, Friedrich 1984.** Balladen. Berlin: Verlag der Nation.
- Seeler, Nicolaus 1882.** Dorpater Burschenliederbuch. Dorpat: Carl Krüger.
- Suits, Gustav 1902.** Käkimäe kägu. Õnnetu Juhan Liiv'i mälestusele pühendatud. – Postimees 10. VIII, nr 175, lk 2.

- Suits, Gustav 1905.** Noorte püüded. – Noor-Eesti I. Tartu: Kirjanduse Sõprade kirjastus, lk 3–19.
- Talvet, Jüri 2012.** Juhan Liivi luule. Monograafia. Tallinn: Tänapäev.
- Talvet, Jüri 2013a.** Tuglase Liiv ehk meelehaige luuleime. – Friedebert Tuglas, Juhan Liiv. (Kogutud teosed 12.) Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, lk 392–417.
- Talvet, Jüri 2013b.** Rahutuse luuletaja Juhan Liiv. – Juhan Liiv, Lumi tuiskab, mina laulan. Valik luulet. Koost J. Talvet. Tallinn: Tänapäev, lk 425–432.
- Terras, Victor 1965.** Juhan Liivi sügisluulet kaasaegse poeetika valguses. – Tulimuld, nr 3, lk 136–142.
- Tuglas, Friedebert 1914.** Juhan Liiv. Tartu: Noor-Eesti.
- Tuglas, Friedebert 1927.** Juhan Liiv. Elu ja looming. Tartu: Noor-Eesti.
- Tuglas, Friedebert 1933.** Kaks uudisleidu Juhan Liivist. – Looming, nr 10, lk 1166–1173.
- Undusk, Jaan 1995.** Hamanni ja Herderi vaim eesti kirjanduse edendajana: sünekdoohhi printsiip. – Keel ja Kirjandus, nr 9, lk 577–587; nr 10, lk 669–679; nr 11, lk 746–756.
- Undusk, Jaan 2012.** Eesti Pindaros. K. J. Petersoni oodide vaimuloolisest taustast. – Keel ja Kirjandus, nr 1, lk 11–29; nr 2, lk 103–122. <https://doi.org/10.54013/kk650a3>
- Urgart, Oskar 1926.** Juhan Liivi luuletused aastailt 1885–1894. – Looming, nr 10, lk 1095–1100.
- Urgart, Oskar 1927.** Politiline Liiv. Jooni Juhan Liivi poliitilise ilmavaate kujunemisest. – Eesti Kirjandus, nr 7, lk 353–367.
- Vaarandi, Debora 1948.** Kohav rand. Tallinn: Ilukirjandus ja Kunst.
- Velsker, Mart 2017.** Eesti luule seminar. – Ainekursus Tartu Ülikoolis, kirjanduse ja teatri-teaduse osakonnas.
- Vinkel, Aarne 1951.** Juhan Liivi suhted vene kirjandusega. – Edasi 2. III, lk 2.
- Vinkel, Aarne 1953.** Juhan Liiv käsikirjade valgusel. – Looming, nr 11, lk 1323–1327.
- Vinkel, Aarne 1954.** Juhan Liivi realism. Dissertatsioon filoloogiliste teaduste kandidaadi teadusliku kraadi taotlemiseks. Tartu Riiklik Ülikool.
- Vinkel, Aarne 1964a.** Juhan Liiv. (Eesti kirjamehi.) Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Vinkel, Aarne 1964b.** Juhan Liiv ja tema aja kirjanduslik mõte. Kirjaniku 100. sünniaastapäeva puhul. – Keel ja Kirjandus, nr 4, lk 193–203.
- Vinkel 1989** = Kommentaarid. – Juhan Liiv, Sinuga ja sinuta. Koost Aarne Vinkel. Tallinn: Eesti Raamat, lk 373–383.
- Vinkel, Aarne 1993.** Juhan Liivi loomingu tekstoloogiline saatus. – Keel ja Kirjandus, nr 9, lk 523–529.
- Vinkel, Aarne 1996.** Juhan Liivi kirjad Liisa Goldingule. – Juhan Liiv, Mu kallis Liisi. Tartu: Ilmamaa, lk 5–11.
- Weißert, Gottfried 1993.** Ballade. Stuttgart: Metzler.
- Wuolijoki, Hella 2000.** Juhan Liiv. – Juhan Liiv mälestustes. Koost Aarne Vinkel. Tartu: Ilmamaa, lk 271–276.

Tanar Kirs (sünd 1986), MA, Tartu Ülikooli maailmakirjanduse eriala doktorant, Liivi Muuseumi teadur (Rupsi küla, Peipsiääre vald, 60223 Tartumaa), tanar.kirs@ut.ee

Juhan Liiv's poetry and its relationship with literary tradition: The early works

Keywords: Juhan Liiv, poetry, literary relations, literary translation, world literature

This article explores the relationship between Juhan Liiv's poetry and the literary traditions of both Estonian and world poetry in his time. It focuses on Liiv's early work, during which his distinctive poetic style emerged. While previous research in Estonian literary studies has identified certain aesthetic influences on Liiv, the prevailing view has held that his writing style developed largely in isolation from literary tradition. I compiled all previous observations on Liiv's influences, connected and expanded upon these findings, and concluded that: (1) Liiv's development as a poet took place within the context of German literature, particularly under the influence of Friedrich Schiller; (2) he refined his poetic form in the manner of Heinrich Heine's poetry; and (3) he sought his lyrical voice in the footsteps of Johann Wolfgang von Goethe. Thus, Juhan Liiv's lyricism – and with it, the beginnings of the first renewal in Estonian poetry – developed in close contact with world poetry and literary thought.

Tanar Kirs (b. 1986), MA, University of Tartu, PhD student in World Literature; Liiv Museum, researcher (Rupsi village, Peipsiääre municipality, 60223 Tartu County), tanar.kirs@ut.ee

„Ma olen kõnelenud!”

Varauusaegse Tartu ülikooli (1632–1710) akadeemiliste oratsioonide korpusest

RAHEL TOOMIK

Käesoleva artikli eesmärgiks on pakkuda üldistav sissejuhatus varauusaegse Tartu ülikooli oratsioonide ehk akadeemiliste kõnede žanrisse ning selle toimimisse kirjandusliku, pedagoogilise ning sotsiaalse praktikana. Artikkel tugineb Tartu kõne-korpuse bibliograafilise metateabe¹ ning kõnede paratekstide (tiitellehtede, pühenduste, õnnitlusluule) analüüsile ning võrdlusele žanri- ja mõtteloolisest perspektiivist. Eraldi tähelepanu pälvib disputatsioonide ning oratsioonide võrdlus, sest hoolimata sellest, et need on nii-öelda sõsaržanrid, akadeemilise kirjanduselu kesksed tekstiliigid, mida harrastati varauusaegses Tartus kõrvuti. Kogu Tartu akadeemilise trükikoja toodangust moodustavad need kaks žanri kokku tervelt 60% ning kutsed disputatsioonidele ja kõnepidamistele veel 10% (Jaanson 2000: 42). Siiski on nende uurimistraditsioon kujunenud ebaühtlaselt: disputatsioonid on seni saanud rohkem tähelepanu. Samuti annab artikkel ülevaate oratsioonide senisest uurimisest, proovib pakkuda mõne perspektiivi oratsiooni žanri paremaks mõistmiseks ning viimaks ka visandeid, kuidas ja miks rakendada oratsioonide uurimisse digihumanitaaria võtteid.

Akadeemiline oratsioon (ladinakeelsest sõnast *oratio*, mis on ka Tartu korpuses tüüpiline pealkirja esimene osis) on kõige lihtsamalt väljendatuna ülikoolis peetud kõne.² Varauusaegses akadeemilises kontekstis tähistab see ühtaegu hariduslikku praktikat, mis hõlmas õppe-eesmärgil kõnede kirjutamist ja avalikku ettekandmist ning mida harrastati mõneti varieeruvate nimetuste all, ent samas üsna standardse sisuga XVI–XVIII sajandil üle Euroopa (Schneider 2022: 17). Thomas Costello nimetab näiteks varajase XVII sajandi Cambridge'i ülikooli kolmeks kõige olulisemaks hariduse jagamise meediumiks loengut, disputatsiooni³ ning deklamatsiooni (*declamatio*) ehk oratsioonide pidamist (Costello 1958: 11). Sama jaotus kehtis paari tuhande kilomeetri kaugusel Tartus (Piirimäe 1982: 62–64; Tamm jt 1982: 201).

¹ Metateave (andmed andmete kohta) tähistab siinkohal tekstide kohta kogutud bibliograafilist informatsiooni: täispealkiri, autori nimi, esitamis- ja trükkimiskuupäevad, eessõnade, pühenduste ja õnnitluste autorite nimed, lehekülgede arv ja formaat, teksti keel jne.

² Artiklis on kasutatud sõnu *kõne* ja *oratsioon* täissünonüümidenä.

³ Varauusajal tähistab disputatsioon ülikooli kontekstis ühtaegu nii reeglipärast avalikku akadeemilist väitlust kui ka selle kirjalikku esitust. Dispuudi põhiosalisteks olid vastutav professor ehk eesistuja (*praeses*), seisukohtade kaitsja (*respondens*) ning üks kuni mitu oponenti (*opponens*), vt lähemalt Friedenthal 2021.

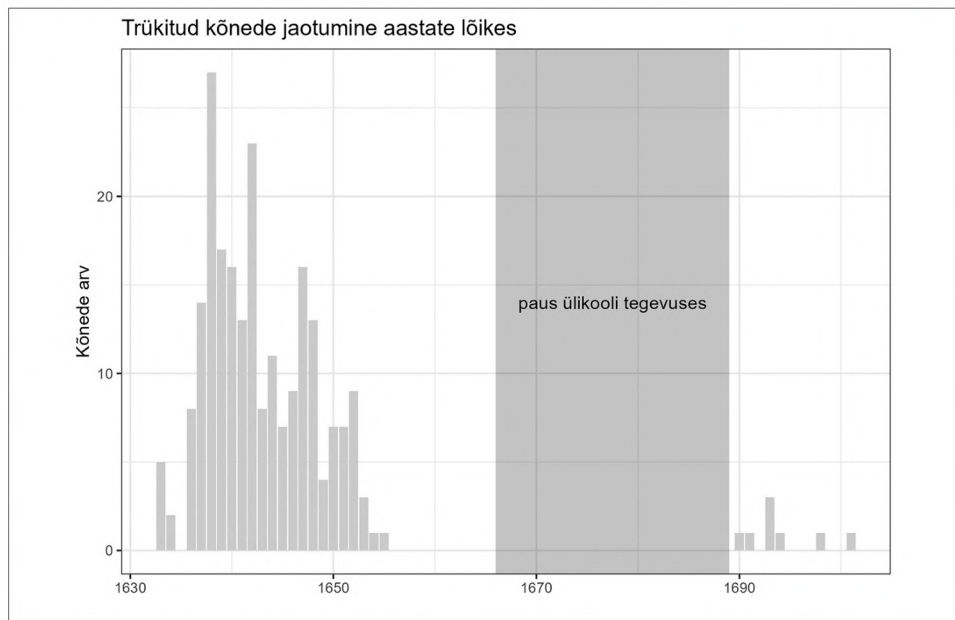
Tartu kõnede korpus koosneb pisut rohkem kui paarisajast⁴ valdavalt ladina-keelsest trükitekstist (eranditeks kolm heebrea ja kreeka keelt sisaldavat teksti) ning hõlmab ajaliselt tervet ülikooli Rootsi perioodi 1632–1710. Lõviosas pärinevad need kõned ülikooli esimesest, Academia Gustaviana (1632–1666) perioodist ning nende autoriteks võivad olla ühtmoodi nii tudengid kui ka teised akadeemilise pere liikmed. Kõnesid võidi kirjutada pidulikeks sündmusteks (riiklikud ja kiriklikud pühad, ülikooliga seotud inimeste matused, ülikooli enda üritused) või õppetöö eesmärgil abstraktsetel teemadel kõiksugustest valdkondadest. Tartu kõned kannavad enamasti tüüppealkirja *oratio* koos teema- või laaditäpsustusega, nt *oratio de homicidio* („kõne inimtapust”) või *oratio panegyrica* („panegüürliline” ehk ülistav kõne). Valdavalt on kõned proosas, kuid leidub ka paarkümmend värsis kirjutatud kõnet, mille domineeriv värsimõõt on heksameeter.

Ene-Lille Jaansonil Tartu ülikooli trükikoja bibliograafia väidab Rootsi perioodi trükitoodanguks 595 väitekirja ehk disputatsiooni ning 232 oratsiooni, kusjuures kõnede arv langeb tugevalt Academia Gustavo-Carolina perioodil (1690–1710), mil trükki jõudis vaid 10 kõnet. Kogu teadaolevast trükimahust Rootsi perioodil (Jaansonil 1389 nimetust) moodustavad kõned tervelt 17%. (Jaanson 2000: 42–43) Miks Gustavo-Carolina perioodil kõnede trükkiaandmine sedavõrd vähenes, ei ole päris täpselt teada, ent tõenäoliselt pole küsimus kõnedes endis (sest vähenes ka igasugune muu akadeemiline trükkimine ning kutsete põhjal on teada, et kõnesid peeti pisut rohkem, kui neid on meieni jõudnud), vaid üleüldistes raskustes akadeemia taaskäivitamisel, mis Põhjasõja puhkemise tõttu lõpuks päriselt ei õnnestugi. Tartus oli aastatel 1690–1698 ülikooli trükkalil Johann Brendekenil tudengite ja õppejõudude nappuse tõttu sedavõrd vähe tööd, et ta pidi paluma trükitegevust subsideerida. (Vunk jt 2023: 38) Pärast ülikooli Pärnusse kolimist kajastus Põhjasõja surve aga lisaks kogutrükiarvude langusele ka trükitud materjali sisus, kus senisest tugevamat tooni hakkasid andma riiklikud patendid ning kõnede üheks põhiteemaks kujunes käimasolev sõda. Ka Pärnust on kutsete põhjal teada, et kõnesid peeti rohkem, kui neid kas trükki jõudis või säilis. (Päll 2011: 41–47)

Teiseks võib kiratsemise taga märgata toleaeegses ülikoolielus sagedast mustrit, kus võimekad ja innukad indiviidid võivad lühikese ajaga silmapaistvalt palju panustada või eest vedada, ent pideva ressursipuuduse tingimustes ei õnnestu järeltulijatel nende hoogu säilitada. Academia Gustaviana ajal pidas ametlikult aastatel 1634–1649 kõnekunsti ja poeetika professori ametit Rostockis ja Greifswaldis tudeerinud pärjatud poeet Laurentius Ludenius (Lorenz Luden), kes lisaks üle saja kõne juhendamisele kirjutas harilikult neile ka eessõnu ja õnnitlusi, pidas kokku kolme professuuri, dekaani- ja rektori ametit, disputeeris rohkelt väga mitmekesistel teemadel ja pidas ka ise kõnesid. (Kaju 2009: 41–58) Eessõnu ja õnnitlusuuletusi kirjutas ta kõnede tegelikult veel aastatel 1650–1653, samuti leiab 1982. aastal ilmunud Tartu

⁴ Täpsed hinnangud tekstide arvule erinevad, sest korpust määratlevad piirid võivad olla üsna plastilised ning koguarv võib kõikuda juba sõltuvalt sellest, kas selle hulka arvatakse ka duplikaadid ning teadaolevad, ent mitte säilinud kõned. Ene-Lille Jaansonil (2000) bibliograafia järgi antud Tartu oratsioonide arv 232 ei hõlma kõnekogumikke ega kõneaktuste tekstide väljaandeid (*actus oratorius*), vaid ainult üksikkõnesid.

ülikooli ajaloo käsitlusest väite, et Ludenius abistas ka pärast retoorikaprofessuurist loobumist raamatukogu juhatajana tudengeid poeetika- ja retoorikaküsimustes (Tamm jt 1982: 202), ühesõnaga on Ludeniuse mõju tegelikult tuntav kuni tema surmani 1654. aastal. Retoorikaprofessori ametit pidasid Tartus veel Heinrich Oldenburg (1632–1634), Olaus Hermelin (1690–1695), Michael Dau (1695–1704) ja Jakob Wilde (1705–1710) (Tamm jt 1982: 202–203), kuid nende tegevus kajastub säilinud kõnede korpuses Ludeniusega võrreldes sedavõrd märkamatul ja marginaalsel määral, et laias laastus on Tartu oratsioonikultuur peaaegu üleni võrdsustatav Ludeniuse isikuga.

Joonis 1. Kõnepidamine jääb soiku juba pikalt enne reaalset pausi ülikooli tegevuses. See on seoses Laurentius Ludeniuse surmaga aastal 1654. Kõnede loendamisel on lähtutud märgitud trükiaastast.

Suuremat osa säilinud Tartu oratsioonide algupäraseid trükiseid ei hoita Tartus, vaid eri Euroopa raamatukogudes: Stockholmis, Helsingis, Uppsalas, Lundis, Riias ja mujal. Kõigist säilinud Tartu kõnedest on kogutud mõnikümmend mapitait foto- ja mikrofilmikoopiaid, millele on praegu võimalik tervikkorpusena ligi pääseda ainult Tartu Ülikooli raamatukogu haruldaste raamatute saalis. Praegu on kõik koopiad küll digiteeritud, ent veel mitte ESTER-i andmebaasi kaudu ligipääsetavad. Leidub üksikuid poolikuid või väga kehvasti loetavaid koopiaid, mis õnnestub tulevikus loodetavasti asendada kõrge kvaliteediliste digiteeringutega originaalidest. Üksikud Eestis säilitatavad kõnede originaalid on kõik digiteeritud ning terviktekstidena kättesaadavad ESTER-is. Neid on kokku 12 ning Jaanson (2000) bibliograafias on need tähistatud koodiga R Est. A.⁵

⁵ Märkida tuleb küll, et koodi kirjpildis tuleb kohati ette vigu ning kood võib esineda nii kujul „R Est. A”, „R Est A” (ilma punktita) kui ka „R Est.A” (ilma tühikuta).

Tartu korpuse, ent tegelikult kogu Rootsi riigi ülikoolikultuuri omapäraks on trükitekstide rohkus. XVI sajandi Oxfordis polnud näiteks tudengikõnesid kombeks üldse trükki anda (Schneider 2022: 24), samas kui Saksamaal valitses trükitud disputatsioonide ning oratsioonide vahel tõsine arvuline lõhe: XVII sajandi saksa keele-ruumi trükiste andmebaasis VD17 annab otsisõna *disputatio* 25 491 tabamust, *oratio* aga kõigest 2657. Samuti on haruldaselt hea Tartu korpuse bibliografeeritus: kõik teadaolevad Tartu kõned on hõlmatud Jaanson (2000) ülikooli trükikoja bibliograafiasse. Varauusaegset ülikoolikirjandust kipub kimbutama nähtus, mida nimetatakse vahel Gerhard Dünnhaupti teedrajava artikli (Dünnhaupt 1980) pealkirja põhjal hellitavalt „barokiajastu jäämäeks” (sks *der barocke Eisberg*), milles jäämäe tilluke tipp on bibliografeeritud varauusaegne materjal, veealune massiiv aga tohutu hulk sissekandmata kirjandust, millest pole võimalik midagi teada ning seetõttu seda ka arvestatavalt uurida. Ehkki ülimalt tänuväärse XVII sajandi saksa keele-ruumi trükiste bibliografeerimisprojekti VD17 publikatsioonides on kuulutatud nii mõnigi kord jäämäe sulamist (nt Bürger, Wolf 2009) ning Saksa tekstide puhul on olukord VD17 andmebaasi loomisega tõepoolest paranenud, on Tartu kõnede kõrvale võrdleva materjali leidmine endiselt keeruline ja tülikas ülesanne.

Samas esitab ka Tartu kataloog väljakutseid. Tartu trükikoja koondbibliograafia on kasutatav kas paberkujul või optilise tekstituvastuse (OCR) läbinud digiteeringuna, millest viimane on küll kõnekorpuse tervikuna käsitlemisel suureks abiks, ent sisaldab paratamatult ka otsinguid takerdavaid vigu (vt joonealust märkust 5). Samuti on bibliograafia korrastatud trükiaasta järgi ning ülikooli trükikoja trükiste liigiline loend alles ootab tegijat. Oratsioonides sisalduvast materjalist kas või esialgse ülevaate saamine nõuab seega aega ja pühendumist, mis võib osutuda kõrgeks lävepakuks. Uurijatel, keda võiks teoreetiliselt oratsioonides sisalduv materjal huvitada, puudub võimalus saada kas või pealkirjade põhjal kiire ülevaate sellest, mida see korpus üldse sisaldada võiks. Jaanson on väga tänuväärse oma bibliograafia lõpus esitanud nimekirja neist bibliograafiakannetest, mida ta peab oratsioonideks, ent lisatud pole kõneks kvalifitseerumise kriteeriume, mis võib tekitada mõningast segadust.

Kõnesid õnneks ei puuduta disputatsioonide kataloogimise tüüpprobleem, otsustamatus autori nimetamisel: kas märkida selleks eesistuv professor (*praeses*), kes võis sageli olla disputatsiooni kirjutaja, või siis disputeerinud tudeng (*respondens*) või hoopis mõlemad? (Friedenthal 2021: 871) Tartu oratsioonidel on alati üks ametlik autor ning tiitellehel üks nimi. Samas kimbutab oratsioonide kataloogimist disputatsioonidega analoogne pealkirjaviatsioonide probleem. Kui disputatsioonideks võib kohati lugeda nii pealkirjas dissertatsioonideks, diatriibideks kui ka *exercitio*’teks liigitatud trükiseid, mis võivad olenemata pealkirjas esineva määratleva sõna erinevast sõnaraamatutähendusest viidata ühele ja samale žanrile (Friedenthal 2021: 874), siis Ludenius pidas aastaid järjest Tartus Gustav II Adolphi surma-aastapäeval mälestuskõnesid, mis algavad enamasti sõnaga *immortalitas* (‘surematus’) ega kasuta kunagi korpuse tüüpilist pealkirja *oratio*. Samuti on aastatel 1647–1653 olnud miskipärast põgusalt moes kirjutada eulooogiaid (*elogia*), mis tähis- tab harilikult teatud tüüpi ülistuskõne žanri, mida kirjutatakse kõige sagedamini

isikutele või kohtadele. Need on tõesti ülistavad kõned, kuid enne mainitud perioodi pealkirjastatakse sarnaseid ülistavaid kõnesid läbivalt sõnaga *oratio*. Seega ei pruugi Tartu korpuses *elogia* markeerida päriselt kuigi hästi eristuvat alažanri.⁶ Pärast 1653. aastat ei esine korpuses enam ühtegi euloo jaoks pealkirjastatud kõnet, ehkki aususe mõttes tasub mainida, et 1653. aastal on pikk paus ülikoolitegevuses juba väga ligidal ning ilmub ainult paar üksikut kõnet. Academia Gustavo-Carolina pärandis *elogia*-nimelisi kõnesid ei esine.

Et Tartu kõnedest ei eksisteeri masinloetavaid versioone, on sõnaotsingud püüdnud ESTER-is juba niigi lühendatud pealkirjadega, mistõttu võib andmebaasist vajaliku leidmine uusladina keele ortograafiliste variatsioonide, erinevate nimekujude⁷ ning lühendamistavade tõttu kujuneda omajagu keeruliseks ülesandeks. Ka eeskujuliku bibliograafia abi kasutades võib esineda takistusi akadeemilistele korpustele ligi pääsemisel, sest tegu on omanäoliste žanride ja suurte korpustega, mis ei sobitu kuigi hästi tänapäeval tavapärase üldotstarbeliste kataloogidega ning mis esitavad kataloogimisele kõrgeid nõudmisi. Kirjeldatud probleeme lahendaks ilmselt kõige efektiivsemalt spetsiifiliselt oratsioonitekstidele keskendunud andmebaas, mis oleks kujundatud algusest peale korpuse vajadusi ja uurijasõbralikkust silmas pidades. Heaks eeskujuks võib siinkohal tuua Academia Gustaviana ladinakeelse juhu luule andmebaasi (Neolatina), mis sisaldab peale metainfo ka masinloetavaid tekste, võimaldab kuvada märksõnu kontekstis (KWIC), leida kollokaate ja visualiseerida otsisõnade esinemist ajateljel. Oratsioonide andmebaasi juures võiks unistada veel eri nimekujude ühitamisest üheks autorikirjeks ning autorikirjete seostamisest Arvo Teringu (1984) kokku kogutud põhjaliku matriklinfoga: millal autor ülikooli tuli, millega ta veel tegeles, kellega lävis ja mis temast edasi sai. Mainitud funktsioonid võiksid olla kasulik töövahend mitte ainult oratsiooniuurijatele, vaid kõigile, kelle uurimistöö on seotud varauusaegse Tartu ülikooli ajaloo või selle kirjanduseluga.

Uurimiseis ja oratsioonide väärtuse küsimus

Tartu oratsioonide uurimisloos võib jagada laias laastus kaheks erineva lähenemisega haruks: üksikute kõnede juhtumianalüüsides ning üldistavateks käsitlusteks, mis üritavad kirjeldada žanri ja praktika toimimist tervikuna ning püstitada kogu korpust haaravaid žanriloolisi hüpoteese. Juhtumianalüüse on praeguseks kogunud kena hulk, teiste seas Janika Pälli (2007, 2011), Kristi Viidingu (2013, 2015), Kaarina Reinu (2010, 2011, 2019, 2020), Meelis Friedenthali ning Tiina Vähi (2023), Tiina-Erika Friedenthali (T-E. Friedenhtal 2023) ja Anne Lille (2000) sulest, samuti on kõnesid käsitletud üliõpilasuuringutes (Roos 2003; Rääm 2010; Ülem 2010; Luik 2011; Kaukvere 2011; Liiv 2011; Luik 2011; Kase 2024), millest kõik peale viimase

⁶ Nii on Tartus näiteks peetud euloo jaoks põllumajanduse (Rudeliuss 1653) ja kreeka keele ülistuseks (Krook 1652); viimane pole säilinud.

⁷ Näiteks kohtab 1642. aastal kõnega üles astunud tudeng Christophorus Kühniuse perekonnanimest veel variatsioone Künius, Kunius, Kuhnius ja Kuen. ESTER-is toob vasteid neist ainult esimene.

tegelevad oratsioonide üksikute komponentidega: trükitehnilised elemendid, tiitel-lehed, allikad ja eeskujud. Ainsana proovib kõnede kohta üldistavaid järeldusi teha Kristiina Kase, kes sõnab oma magistritöös, et „käsitusi, mis keskendusid oratsioonide analüüsimisele õppetöö kontekstis ja selle osana, ei leia ülemäära palju” (Kase 2024: 9).

Žanri ja praktikat üldistavaid käsitusi on tõepoolest palju vähem, need on reeglina vanemad, piirduvad üldjuhul põgusate mainimistega ülikooli ajaloo käsitlustes ning eristuvad juhtumianalüüsides kriitilisema tooni ning kohati eirava suhtumise poolest. Piir üldistava ning üksikut kirjeldava vahel ei ole absoluutne ning väga heal tasemel üldistustaotlusi leiab nii mõnestki juhtumianalüüsist, ent fookusest sõltuvalt mängivad need paratamatult mõneti sekundaarset rolli. Terviktõlkeid eesti keelde on Tartu kõnedest tehtud neli: Petrus Andreae värsskõne hariduse ülimumslikkusest (Viiding jt 2007: 30–45), Olaus Mobergi panegüürliline kõne kuningas Karl XII Dünamünde lahingu võidu puhul Põhjasõjas (Päll 2011), Johannes Risinghi (2009) kõne Tartu linnast, millest tuleb pikemalt juttu pisut allpool, ning Academia Gustavo-Carolina Pärnusse kolimise inauguratsioonaktuse kõnede trükis, mis sisaldab mitme eri kõneleja kõnesid (Academia Gustavo-Carolina... 1999).

Põhjus, miks üldistavate ja üksikute käsitluste toon erineb, peitub tõenäoliselt huvitavas väärtusnihkes, mis on toimunud nii disputatsioonide kui ka oratsioonide retseptisioonis. Omas ajas olid need žanrid ja praktikad kõrgelt väärtustatud, mis ilmneb kas või suurtest trükiarvudest ja nende pikalt püsinud staatusest ülikoolihariduse jagamise kesksete meediumitena. Teisalt sugeneb küllalt kiiresti varauusaegsete akadeemiliste žanride uurimislukku ka teatav põlastus. Juba XVIII sajandi alguses kurdab saksa akadeemik Siegmund Jacob Apin (1719: 26) oma raamatus,⁸ mis õpetab, kuidas erakogu tarbeks disputatsioone koguda ja katalogiseerida, et disputatsioone väärtustatakse tema kaasajal sedavõrd vähe, et mõned tarvitavad neid tubaka süütamiseks, teised küpsetuspaberina ja kolmandad ei tea veel milleks. Vahepealsete sajanditega pole suhtumine tingimata paranenud. 1982. aastal ilmunud Tartu ülikooli ajaloost leiab näiteks väite, et „disputatsioonide-oratsioonide väärtust ei saa eriti kõrgeks hinnata, sest need kujutasid endast üliõpilaste harjutustöid” (Sillaste 1982: 207). 2007. aastal avaldatud Tartu ülikooli ajalugu peegeldab oratsioonide osas sarnast trivialiseerivat hoiakut, küll aga hoopis teises võtmes: nimelt minnakse selles oratsioonidest kui hariduslikust praktikast mööda nii muljet avaldava kaarega, et jääb mulje, nagu poleks varauusaegses ülikoolis disputeerimise kõrval programmilisi kõnesid kunagi peetudki (Hiio, Piirimäe 2007). Teravaima keele auhinna pälvis küll ilmselt aga Rootsi ajaloolane Henrik Sandblad (1976: 218), kes on nimetanud Tartu oratsioonide sisu oma üldisuse pärast banaalseks.

Tegu pole unikaalse suhtumisega, akadeemiliste žanride kriitika üllatab sageli teravuse ning kohati ka emotsionaalse laetusega. Ühest küljest on see kahtlemata väärtuste konflikt: oratsioonid pärinevad kontekstist, millele on täiesti võõras plagiaadi mõiste ning kus ülikoolide eesmärk pole mitte avastada uusi teadmisi, vaid õpetada edasi usaldusväärsete vanade teadmiste kogu. Teiste tööde kopeerimine

⁸ Apini raamatust on pikemalt kirjutanud Meelis Friedenthal (2021).

ja jälgendamine pole mitte erand, vaid reegel ja tavapärane õppimisviis. Ja kuna originaalsus pole väärtus iseenesest, on ka autorsuse tuvastamine keeruline ülesanne, sest tekstides endis ei peeta alati oluliseks välja tuua, kas kõne kirjutab õppejõud või tudeng; välja tuuakse ainult esitaja. Sama probleem painab disputatsioone. Et originaalsus, uudsus, infotäpsus, intellektuaalomand ning teaduslik meetod on ülikoolides tänapäevaks väga sügavalt juurdunud väärtused, võib nendest uurijana distantseerumine osutada emotsionaalselt ootamatult suureks väljakutseks. Tahes-tahtmata mõõdetakse varauusaegsete akadeemiliste žanride väärtust ikka ja jälle anakronistliku mõõdupuuga.

Teisalt võib pisendav suhtumine olla seotud ka tekstide suhtelise ligipääsmatusega. Nagu juba eespool põgusalt Tartu korpuse näitel kirjeldatud, võib akadeemilisi žanre olla keeruline uurida ka siis, kui eksisteerivad bibliograafiad või isegi digiteeringud, sest tekstimaterjali on lihtsalt väga palju. Luca Scholz, kes uurib kauglugemise⁹ kaudu kümnete tuhandete Saksa disputatsioonide tiitellehti, väidab, et just korpuste lähilugemist välistav maht on üks võtmepõhjuseid, miks neid on allikana pikalt eiratud (Scholz 2022: 297, 302). Nii tekib aga nõiarang, kus tekstidele ei looda paremat ligipääsu, sest neis ei nähta uurimisväärtust, ning väärtuslikku sisu ei saa ka avastada, sest tekstid pole ligipääsetavad. Ka Tartu oratsioonide kohta käivate pisendavate sõnavõttude või teema eiramise taga võib sageli aimata autori kimbatust, kui ta on sunnitud üldistavalt käsitlema materjali, mille kohta on sisulist informatsiooni vähe. Viimaste aastakümnetega on olukord siiski hakanud paranema, seda eeskätt disputatsioonide ning juhuluule uurimise alal, ent inertsist on väikse tõuke saanud ka oratsioonid. Kõnede uurimist raskendab nende ebaselge, kehvasti mõistetud roll ning näiline triviaalsus, vähemalt võrdluses disputatsioonidega.

Kiusatust näha Tartu oratsioonides disputatsioonide kõrval vähem tähtsat ja lahjemat tõmmist õhutab osalt ülikooli põhikiri. Esimeses konstitutsioonis aastast 1632 on disputatsioonide läbiviimise korrale pühendatud terve peatükk, oratsioonide korraldust kirjeldatakse mõne lausega aga ainult retoorikaprofessori tööülesannete all:

Retoorikaprofessor õpetab kell neli pärastlõunal Ramuse ja Thalaese kirjanadud retoorikareegleid, mille põhjal ühtlasi näitab, mida tuleb demonstreerida neil, kes tahavad küündida ciceroliku kõneosavuse kiituseni. Et parimate meeste otsustusel on Cicero teose „Kõnemehest” kolm raamatut vennale sellised, mis ei tohi akadeemiates kunagi mahavaikitud olla, siis esitab ta ka need ja mitte ainult osi neist. Ta demonstreerib noorematele [retoorika] kasutamist kirja kirjutamisel, vestluses, epigrammides, edasijõudnutele aga Cicero kõnedes, filosoofiateostes, Demosthenese ja mõningate teistegi kõnedes ja samuti Thukydide, Herodotose, Plutarchose, Liviuse ja teiste teostest valitud kirjades. Samuti õpetab ta neile kõnede ülesehitust, mida nad peavad kirjutama ja seda avalikult mälu järgi esitama; selleks on kohustatud kõik kuulajad. Ta pakub välja kõnede teemad, küll kirikuisadelt, küll ilmalikelt [autoreilt], samuti Rootsi kuningate annaalidest ja ajalugudest. Ennekõike on tema siht aga kiita JUMALAT ning järeelpövedele edasi anda mälestust selle kuningriigi kuningatest

⁹ Kauglugemine (ingl *distant reading*) tähistab siinkohal kvantitatiivse tekstianalüüsi võtteid, millega uuritakse suuri tekstimahte ilma lähilugemist tingimata rakendamata.

ja väljapaistvatest inimestest. Lisaks sellele õhutab ja ergutab ta oma kuulajaid, et need üritaksid mõnest etteantud küsimusest kohe kõnelda vastavalt kunstireeglitele. (Constitutiones 2015: 142–145, 156).

Sama kehtib ka teise, 1689. aasta konstitutsiooni kohta, mille oratsioone käsitlev osa on selline:

Kõnekunsti professor esitab reegleid Aristotelese „Retoorikakunstist”, Cicero „Kõnemehest” ning Quintilianuse „Kõnekunsti õpetuse” põhjal ja demonstreerib nende kasutust kõige tunnustatumate vanade kõnemeeste ja autorite kirjutistes, kõnedes ja kirjades. Ta õpetab noorusele kõigi haaramiseks kirjade, *progymnasmata*¹⁰ ja kõnede ülesehitusi, mida nad [peavad] kirjutama ja ette kandma, esmalt privaatselt, esitledes ja suunates oma deklamatsiooni kõnekunsti professorile nii mitu korda, kui on vaja, seejärel aga avalikult ja peast. Selleks on kohustatud kõik kuulajad. Ta pakub välja oratsioonide teemasid nii pühadelt kui ka ilmalikelt autoritelt, samuti Rootsi Kuningriigi annaalidest ja ajaloo. Ennekõike [on] need harjutused [mõeldud] Jumala kiituseks ja kiriku hingeliselt ülesehitamiseks, ning [tema siht on] anda järeltulevatele põlvedele edasi mälestust selle kuningriigi kuningatest ja silmapaistvatest isikutest. Ta õpetab kell neli.¹¹ (TÜR, f 7, s 112, lk 115–116)

Põhikirjades on veel oluline, et need rõhutavad disputatsioonide juures ennekõike professorite rolli, kelle töökohustuste hulka kuulub kirjutada ja pidada eesistujana vähemalt korra aastas üks disputatsioon oma õppetooli puudutaval teemal (TÜR, f 7, s 112, l 75). Siit ilmneb kaks olulist erinevust disputatsioonide ja kõnede vahel. Esiteks, kui disputatsioonide puhul kehtib range keeld „mitte pista oma sirpi võõrasse vilja”, see tähendab, mitte väljuda oma teemavalikutega enda professuuri piiridest (Friedenthal 2021: 875), siis oratsioonide puhul selliseid piiranguid välja ei tooda – vähemalt teoorias võivad kõik kirjutada kõigest, ehkki professorid ei pruugi seda võimalust kasutada. Teiseks on vähemalt disputatsioonide ja oratsioonide tiiteltehtedel toodud nimesid võrreldes selge, et oratsioonid on eeskätt üliõpilaste mängumaa (erandiks inauguratsioonikõned ja mitmesugused avalikud kõned ülikooli tähtsündmustel). Kahtlemata võis ette tulla, et kõne kirjutas valmis kõnekunsti professor ning tudengi osaks jäi vaid suuline ettekandmine, ent juba vormiliselt on tudengi roll rõhutatud: tiitellehel on suurelt tudengi nimi ning kõnekunsti professori nimi

¹⁰ väikesed retoorikaharjutused

¹¹ Artikli autori tõlge. Ladinakeelne algupärand, kus kattuvused esimese konstitutsiooniga on märgitud poolpaksus kirjas: „Eloquentiae Professor proponet **praecepta** Aristotelis de arte Rhetorica, Ciceronis de Oratore, et Qvintiliani Institutiones Oratorias, usumque eorum monstrabit in Veterum Oratorum probatissimorumque Authorum scriptis, Orationibus et Epistolis. Iuventuti **dabit** pro singulorum captu **dispositiones** Epistolarum, Progymnasmatum et **Orationum, quas scribant et recitent**, prius privatim praesente et dirigente pronunciationem Professore Eloquentiae, quoties opus fuerit, deinde **publice idque ex memoria. Ad quod ipsum omnes Auditores erunt obligati. Materiam autem Orationum promet tum ex sacris tum ex profanis Authoribus, tum et jam Regum Sveciae annalibus et Historiis. Imprimis haec exercitia in laudem Dei, Ecclesia adificationem et hujus Regni Regum, Procerumque memoriam ad posteros propagandam conferet.** Leget hora quarta.”

esineb esimest korda heal juhul eessõna lõpus. Ka Wittenbergi ülikoolis, kus viidi Philipp Melanchtoni õhutusel kõnepidamine teed rajavalt õppekavasse juba 1536. aasta konstitutsiooniga, oli see algusest peale peaaesjalikult tudengite ülesanne ning igal professoril oli kohus ainult kord aastas kõnepukki astuda. Et kõnesid peeti iga kahe nädala tagant, ei olnud professorite osakaal suur. (Sandstede 1994: 490) Säärase jaotuse põhjuseks oli Melanchtoni veendumus, et tudengitel jäi vajaka avaliku kõnelemise oskustest, seda nii diktsiooni puhtuse kui ka argumendi selguse vallas, millekohaseid puudujääke pidas ta skolastilise hariduse pärandiks. Kõnepidamine polnud seega kunagi professorite töö määrav osa, küll aga mängis see kesksel rollil tudengiharjutuste seas. (Walser-Bürgler 2024: 374–375)

Huvitaval kombel on Tartu kõnede juures üliharv, et tiitellehel täpsustataks tudengi või kõne erialast kuuluvust,¹² kogu korpuse peale saab näiteid emmast-kummast kokku alla kümne. Selle taga võib aimata ehk arusaama kõnest kui distsipliinide-ülesest või -välisest žanrist, või vähemalt žanrist, kus erialased piirid on oluliselt plastilisemad kui disputatsioonide puhul. Seetõttu on ka kõnede teemapõhine või märksõnade abil sorteerimine raske ülesanne, mis põhjustab sageli rohkem segadust kui selgust. Mõlemad põhikirjad mainivad tudengite kohustust kõnesid kirjutada ja mälu järgi esitada, ent ei ole teada, kas selle võrdlemisi lõdvalt sõnastatud nõude rikumisele järgnes Tartus karistus; samuti on põhjust kahelda väites, et kõnesid peeti läbivalt peast. Nimelt esineb peast kõne pidamist tähistav adverb *memoriter* siin-seal tiitellehtedel kogu Academia Gustaviana perioodi jooksul,¹³ kuid teeb seda mustri- ja midagi raske selgitada millegi muuga, kui et täielikult peast kõnelemine oli piisavalt haruldane ja auväärne saavutus, et seda peeti vajalikuks eraldi ära märkida; sedasorti kõnesid on kokku 33.

Kui arvestada, et oratsioone on vähem kui disputatsioone, need on ennekõike tudengitööd ning nende pidamise kord on vähem reglementeeritud, muutub arusaadavaks, miks kõige hilisem Tartu ülikooli ajaloo käsitus (Hiio, Piirimäe 2007) on jättnud kõned üleni disputatsioonide varju. Samas võib kõnede näiliselt vabamana tajutud olemuses näha triviaalsuse asemel ka žanrilist omapära ning väärtust iseneses. Seda omapära illustreerib hästi kaasus, mis puudutab üht üksikutest Tartu oratsioonidest, mis on tervikuna eesti keelde tõlgitud – Johannes Claudii Risinghi (2009) „Kõnet Tartu linnast”.

Risinghi 1637. aasta alguses ette kantud „De civitate Dorpatensi” on tekitanud ajaloolisest perspektiivist vaadelduna uurijates omajagu kimbatust ning kutsunud esile kriitikat. Kõne juures on täheldatud nii ajalooteaduslikult uudse sisu puudumist, mis johtub Risinghi tuginemisest Russowi kroonikale (Tänava 1981: 21), linna nime väärraid etümoloogilisi selgitusi ja Rootsi riigi propagandahuvide teenimist (Lill 1994: 103) kui ka faktivigu, mida põhjendatakse ja vabandatakse kõne kuulumisega õpilastööde hulka (Varep 1987). Kõne sisu ja teadaolevate faktide dissonantsile keskendub oma analüüsis ka kõne tõlkija Marju Lepajõe, ent seda pisut teisest vaate-

¹² Disputatsioonide puhul on tüüpiline täiendivormel *disputatio* + eriala märkiv adjektiiv, nt *disputatio philosophica* (‘filosoofiline disputatsioon’), kõnede puhul on sedalaadi täiendid haruharvad.

¹³ Academia Gustavo-Carolina perioodist on kõnesid säilinud nii vähe, et nende pinnalt ei saa peast kõnelemise kohta järeldusi teha.

nurgast. Nimelt märgib ta, et tõesti on Risinghi kõne suhe objektiivse reaalsusega pehmelt öeldes õrn: kõik Risinghi kirjeldused Tartu looduse, elanike, kaitsevõime, varustatuse ning ainelise rikkuse kohta on sedavõrd ülivõrdelised, et lugedes kangastub suisa mõtteline sild Kartaago, Trooja, Jeruusalemma ja provintsikolka Tartu vahele. Samas on Risinghi ülistused ja visioonid vääriskaladest kubisevatest jõgedest ja spontaanselt vilja kandvatest põldudest sügavas ebakõlas näiteks tema kaasaegsete pastore kirjavahetuses kirjeldatud olukorraga, kus on pidev puudus toidust ja küttematerjalist ning talupoegade koormisevõlgasid märgitakse üles üksikute kaalivate täpsusega. (Lepajõe 2011: 210–212) On üsna selge, et Risingh fabuleerib. Aga miks?

Võti peitub žanris. Lepajõe osutab, et Risinghi eesmärk pole Tartu linna objektiivselt kirjeldada või tähendada täpselt üles selle faktilist ajalugu, vaid tema eesmärk on linna kiita, sest ta juhindub traditsioonilisest linnaülistuse (*laudatio urbis*) žanrist. Epideiktiline kõnevorm ise välistab võimaluse, et kiidetava linna juures võiks midagi olla kirjeldatav alg- või keskavõrdega, sest see pole žanrireeglites ette nähtud. (Lepajõe 2011: 212–214) Risinghi kõne taotlus ei olegi olla faktitäpne kroonika, vaid pigem paistab seda juhtivat retooriline mäng ülistava vormiga. Tekib küsimus, kas kõne puudusteks saab lugeda seda, mille poole autor ei pruukinud kunagi püüeldagi. Risinghi kaasus näitab hästi, kui erineva perspektiivi võib luua keskendumine žanri- loole ning väärtushinnangute teadlik ümbermõtestamine.

Tartu oratsioonide struktuurist

Tartu oratsioonide struktuuris on võimalik eristada viit komponenti, mis järgnevad üksteisele kindlas järjekorras:

1. **Tiitelleht**, mis edastab esmast informatsiooni kõne teema, kõnepidaja ja avaliku ettekande toimumisaja, -koha ning -laadi kohta: kas kõne peeti peast, eriti aurikkas seltskonnas või paari matusekõne puhul „mitte ilma pisarateta” (*non sine lacrymis*; Storch 1640; Greenbeckius 1638). Disputatsioonidega võrreldes on kõnede tiitellehed tekstimahu poolest keskmiselt hõredamad, ent nende puhul näib kehtivat seaduspära, et mida pidulikum sündmus, seda tekstiküllasem on kõne tiitelleht, sest austus- ja viisakusavaldused väljenduvad sõnarohkuses. Tiitelleht meenutab visuaalselt raamatu esikülge ning kannab üsna sarnaseid funktsioone: üksikult levitatuna võis see täita kaane rolli ning kui mitu kõnet köideti konvoluudiks, siis täita ka informatiivse vahelehe ülesandeid.
2. **Dedikatsioonid** ehk autori pühendused, millest tuleb pikemalt juttu allpool.
3. **Eessõna**, mille autoriks on enamasti kõnekunsti professor Laurentius Ludenius (marginaalsel määral esineb ka teisi nimesid) ning mille maht ei ületa paari lehekülge, olgugi et vahel saavutatakse see üsna väikese kirjaga.
4. **Kõne tekst**, mis moodustab kõige suurema osa. Säilinud Tartu kõnede mediaanmaht jääb umbes 23 lehekülje juurde, millest kõne tekst ise võib moodustada umbkaudu 17–21 lehekülge sõltuvalt teiste komponentide pikkusest.

5. **Gratulatsioonid** ehk õnnitlusluuletused, mis kirjeldavad positiivselt kõnepidaja isikut ning tähistavad tema kõnepidamise sündmust. Seeläbi kuuluvad gratulatsioonid ajastule tüüpilise juhuluule hulka. Akadeemilist juhuluulet on eri keeltes (nt ladina, kreeka, heebrea, ent ka rootsi, saksa), disputatsioonides leidub paar näidet ka eestikeelsetest gratulatsioonidest (Altoa, Valmet 1973: 71, 82, 85–86), kuid kõnede hulgas neid ei ole. Mõni gratulatsioon kõnede lõpust on avaldatud eestikeelses tõlkes (Viiding jt 2007: 141, 143, 149, 151).

Tartu kõned võivad olla struktuuri poolest üsna minimalistlikud ja mitte kõik komponendid ei pea olema esindatud – leidub küllaga näiteid kõnedest, mis koosnevad ainult tiitellehest ja kõnetekstist endast.

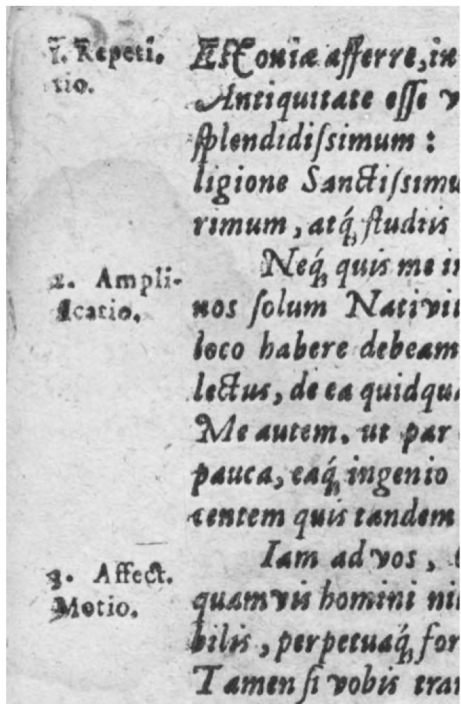
Kõnepidamise sotsiaalsest dimensioonist

Kui nüüdsel ajal palutakse lõputööd kaitsval tudengil esitada instituuti oma tööst üks, maksimaalselt kaks füüsilist eksemplari (kui sedagi), siis varauusaegses *alma mater*'is olid need arvud üllatavalt suured: hoolimata pidevalt painavast sõjaohust, Tartu linna kehvast materiaalsest varustatusest ning palkade ja muu rahastuse alatisest viibimisest väidab Jaanson ülikooli trükikojas kõne keskmiseks tiraažiks 250 ning tiraažide üleüldiseks ülempiiriks 400 eksemplari, kusjuures kõnetekstid polnud reeglina mõeldud müümiseks, vaid tasuta levitamiseks. (Jaanson 2000: 33–34) Ehkki Jaanson pakutud mõnevõrra ulmelisena kõlavas arvus võib kahelda, sest tegelikud trükiarvud ei ole alati protokollitud, leidub ka teisi vihjeid, mis osutavad küllalt suurtele tiraažidele. Academia Gustavo-Carolina senati protokollides on näiteks kirja pandud trükikal Johann Brendekeniga peetud läbirääkimiste käigus kokku lepitud kindlad trükihinnad, mida arvestatakse tervelt saja kaupa: esimese 100 eksemplari eest võtab trükikal ühe riigitaalri, iga järgmise 100 eest aga veerand riigitaalrit (M. Friedenthal 2023: 543–544; TÜR, f 7, s 28), mis lubab aimata, et kolmekohaliste arvudega kirjutatavad tiraažid ei pruukinud olla Tartus midagi väga erilist.

Et trükikulude katmine oli autori kohustus ning Tartu tudengeid võis vaevalt lugeda keskeltläbi kuigivõrd rikasteks,¹⁴ võib eeldada, et kõnede trükkimise rahastamiseks kasutati vajaduse korral sarnaselt disputatsioonidega (Friedenthal 2021: 872) dedikatsioone võimalikele sponsoritele. Kirjatööde pühendamisega raha teenimine oli varauusaegses kirjanduselus laiemalt levinud praktika, kus pühenduse saamisega langes „ohvrile” aukohustus kirjatöö trükkimisse rahaliselt panustada. Selline skeem kutsus mõistagi kohati esile liialdamist. 1665. aastal Tallinnas välja antud maa-korraldus (Horn 1665: 7–8) keelab näiteks ilma tellimusega kirjutatud juhuluuletuste ning muude „liiderlike kerjamiskirjutistega” (sks *liederlichen Bettelschriften*) elatise teenimise viisil, mille Kristi Viiding on kaunilt eesti keelde tõlkinud kirjatöödega „ringi aelemiseks” (Klöker 2014: 126). Pühendustega seotud paksu verd tuli ilmselt

¹⁴ Academia Gustavianas sai stipendiumi 80 tudengit aastas, kusjuures tudengite koguarv ei pruukinud tavaliselt kuigi palju üle 100 inimese ulatuda, nii et ka kõige rahvarohkematel aegadel olid ülikooli ülalpidamisel vähemalt pooled tudengid (Piirimäe 1982: 65).

ette ka Tartu ülikoolis, sest probleemi lahatakse teises, 1689. aasta konstitutsioonis. Esiteks kehtestatakse maksimaalne dedikatsioonide arv (kuus inimest) ning lisaks sellele keelatakse ära ühe inimese mitmekordselt tülitamine tema eri tiitlite kaudu. (TÜR, f 7, s 112, lk 82) Ülikooli seadusandluse mustreid arvestades võib eeldada, et mõlemad võtted olid osutunud piisavalt suureks probleemiks, et neid oli vaja otseselt keelata. Kuna valdav osa Tartu oratsioone peeti ja anti trükki aga enne 1689. aastat, võib pühenduste arv neis olla üsna külluslik. Esikoht kuulub konkurentsilt tudeng Sueno (Sven) Hagelsteniusele, kes pühendas oma 1637. aastal peetud kõne professoritele vagalt kuuletumise olulisusest (*Oratio enarrans quod Dn. professoribus pie obedire teneantur studiosi*) tervelt 25 inimesele, kelle hulgast ei puudunud ka professorid ise (Hagelstenius 1637).¹⁵

Pilt 1. Dispositsiooni lahtikirjutus: üksteisele järgnevate võtetena on ära toodud kordus, laiendus ning tundeliigutus („Oratio de civitate Dorpatensi”, Johannes Claudii Risingh 1637).

Siiski ei maksa dedikatsioonides näha üksnes kulude katmiseks vajalikku meedet, vaid neil on ka sotsiaalne mõõde. Dedikatsioon võidi ülikoolikeskkonnas kasutada, et saada pühendatu käest professionaalset tuge, kaitset või lisada oma tööle autori-teetsust, samuti tänada juba antud toe eest. (Sjökvis 2021: 700) Klöker kirjeldab aga paari kaasust, kus nii tudengite kui ka professorite kõnedes võib pühenduste taga näha katset äratada ülikooliväliste potentsiaalsete tulevaste tööandjate tähelepanu,

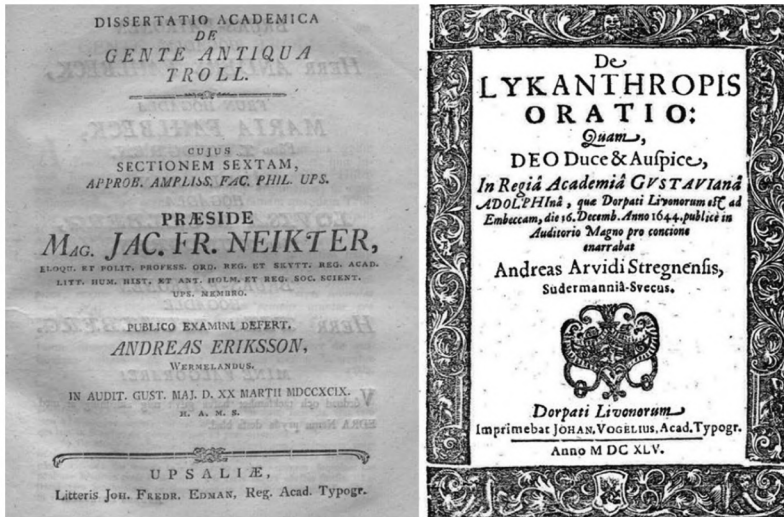
¹⁵ Naljaka kokkusattumusena pidas Hagelstenius aasta varem kõne mõõdukuse teemadel (*de modestia*), milles polnud ainsatki dedikatsiooni.

demonstreerides kirjatööga oma valmisolekut pidada vastutusrikkaid ameteid ja näidates pühendustega oma head tahet, või – mõni ütleks ehk ka – lipitsemisuskust (Klöker 2014: 135, 316–317). Kõnepidamine ja kõnede trükis avaldamine polnud seega tudengite jaoks mitte ainult pedagoogiline praktika, mille käigus nad said harjutada kõneosavust ja õpetatud asjatundmist, vaid ka viis demonstreerida oma suutlikkust panustada ühisesse intellektuaalsesse traditsiooni ja suhtlusse. Samuti on kõnepidamine, nagu ka disputeerimine, vahend suhtlemiseks nii publiku hulgas viibijate kui ka ülikooli ümbritseva maailmaga. Kõige paremini ilmestavad seda muidugi akadeemiliste trükiste trükimahud ja komme neid levitada, ent ka tõik, et kõnede dedikatsioonides ja gratulatsioonides esinevad nimed moodustavad suure ja mitmepalgelise seltskonna, mis ulatub Tartu ülikooli piiridest kaugemale välja.

Nii disputatsioonid kui ka oratsioonid on tekstid, mis seavad samme suulise ja kirjaliku teksti piirimail; tegu on küll trükitekstidega, ent need on mõeldud avalikuks esituseks ning evivad seetõttu ka teatraalseid ja performatiivseid jooni. Samas ei ole oratsiooni esitamine erinevalt disputeerimisest väitluslik ning on eneseküllane ettevõtmine: kõnepidamine ei paista olevat Tartus sisaldanud plaanilist diskussiooni ega kõne seisukohtade täiendavat spontaanset kaitsmist. Põhimõtteliselt võimaldab oratsioonižanr kirjutada vastuoratsioone, kuid Tartu ülikoolis ei ole sellest ühtki näidet. Leidub küll humoorikat sünergia (olgu siis tahtlikku või tahtmatut) ajaliselt üksteise lähestikku peetud kõnede vahel, näiteks on 1652. aastal peetud kõne nii karskusest (*de castitate*) kui ka joobumusest (*de ebrietate*), ent neid on raske pidada tõeliselt dialoogi astumiseks. Kuna arutelu puudumine välistab spontaanse kõnelemise, saavad kõned mängida rohkem retoorikaga. Tihedat retoorilist läbitöötatust ilmestab ka Tartu oratsioonide paratekstiline struktuurielement, mis on disputatsioonidest puudu: dispositiooni ehk kõne retooriliste võtete võrgustiku lahtikirjutus kõne leheservadel.

Oratsioonide teemadering

Tartu oratsioonide teemad on mitmekesised, isikupärased ning mõjuvad sageli vaikumukalt. Muu hulgas on Tartus peetud kõnesid kuradist (*de diabolo*), libahuntidest (*de lykanthropis*), bakhanaalidest (*de bacchanalibus*), surma üle mõtisklemisest (*de meditatione mortis*), õpinguid takistavatest asjaoludest (*de studiorum impedimentis*), sellest, kuidas kõik inimesed peavad end hapraks (*in themate, se fragilem, cogitet omnis homo*), jahipidamisest (*de venatione*), suverõõmudest (*aestatis deliciae*) ja naudingutest, mida pakub põllumajandus (*de deliciis agriculturae*). Seegi tendents pole Tartule ega oratsioonidele ainuomane: varauusaegne akadeemiline kirjandus on hinnanud üldiselt ja mujalgi loovaid ning intriigi äratavaid teemapüstitusi. Costello (1958: 32) sõnul ulatunud Cambridge'i ülikooli kõnede lai teemade amplituud Penelope hooralikkuse lahkamisest kuni arutluseni, kas toona tõseks peetud asjaolu, et Muhamedi kirst hõljub hauakambris õhus, võiks olla põhjustatud kahe suure magneti koostoimest. Mängulised ja fantaasiaküllased teemad iseloomustavad sageli ka disputatsioone: Apin (1719: 55–58) toob oma raamatus lisana ära terve nimekirja

Pilt 2. Kaks harmoneeruvat tiitellehte: dissertatsioon „trollide ürgsest soost” Uppsalast (eesistuja Jacob Frederik Neikter, respondent Andreas Eriksson, 1799) ning Tartu oratsioon libahuntidest (Andreas Arvidi Stregnenfis 1645).

naljakatest disputatsioonidest, sealhulgas vorstoloogiast (alapealkirjaga „tõeline ja õige kirjeldus vorstidest”), „beanismusest”¹⁶ ehk esmakursuslaste tahumatust käitumisest ning selle meditsiinilisest väljaravimisest ning muidugi mõista ka hooralik-kuse tulususest.

Tartu korpuses moodustavad eraldi suure kategooria kõned, mis käsitlevad kas tundmusi (nt moraalifilosoofilised kõned saamahimust, leebusest, rõõmust, kurbussest, raevust) või abstraktseid mõisteid (nt rahu, tõde, vaesus, sõda, sõprus). Samuti võib ühe suure kategooria moodustada teoloogilise sisuga kõnedest, mis on sageli seotud kirikupühadega (eriti jõulud ja ülestõusmispühad), ent mitte ainult. Suuremad grupid on veel ajaloolised ja geograafilised kõned, mis enamasti käsitlevad mõne piirkonna või rahva ajalugu (Moskoovia, Preisimaa, Liivimaa, Riia ja Viiburi linn) ning igasugused tähtpäevakõned: traditsioonilised uusaastakõned,¹⁷ riigijuhtidele pühendatud ülistuskõned, pidulikud kõned ülikooli üritustel ning matusekõned. Harvad on kõned, mis on ühemõtteliselt näiteks pealkirja või tudengi erialase kuuluvuse märkimise kaudu seostatavad kindla distsipliiniga, nagu loodusteaduslikud, meditsiinilised või juuraküsimusi käsitlevad kõned, ning nendegi puhul tuleb distsipliiniseotus välja rohkem sisust kui tiitellehel toodud infost.

Kui eespool sai mainitud, et Tartus ei astu kõned omavahel vahetusse dialoogi, siis sellegipoolest eristub väikesi klastreid, kus teemasid on ilmselgelt kureeritud

¹⁶ *Beanus* (pr *bec jaune* 'kollanokk') on sünonüümne rebasega ning tähistab akadeemilise pere noorliiget, kes ei oska veel akadeemilises elus orienteeruda ning kellest on vaja depositsiooni-riitusega metsikud kombat välja juurida ning tsiviliseeritud inimene kujundada.

¹⁷ Tänu ajalisele kokkulangevusele kolmekuningapäevaga võivad needki olla küllalt teoloogilised.

omavahel kokku kõlama. 1642. aastal on ühe kuu sees peetud järjepanu kolm kõnet vanemlikust armastusest, vennaarmastusest ja laste armastusest oma vanemate vastu. Kaks Günterberchi-nimelist venda on pidanud aga 1639. aastal samal päeval kaks ajalooteemalist kõnet, üks Kreeka ning teine Pärsia monarhia ajaloost.

Kokkuvõtteks: mida saab oratsioonide abil uurida?

Kokkuvõtlikult võib öelda, et oratsioone eristab disputatsioonidest leebem reeglistik, nõtkem suhtumine erialapiiridesse, suurem seotus tudengitega ja väitluslikkuse puudumine. Milles peitub aga oratsioonide uurimisväärtus?

Lisaks ilmselgele väljundile, milleks on oratsioonipraktika parem mõistmine, saab selle materjali põhjal uurida varauusaegset akadeemilist elu üsna mitmest vaatenurgast. Dedikatsioonid ja gratulatsioonid aitavad uurida nii sotsiaalseid võrgustikke (kes kellega lävis, kui kaugele võisid geograafiliselt ulatuda akadeemilised suhted) kui ka akadeemilist afektiivsust: millist tunde- ning väljenduslaadi peeti akadeemiliseks ning kohaseks?¹⁸ Tudengite käe- ja jalutused sisaldavad inforikkaid traagelniite ülikooli pedagoogilise toimimise ning ideede liikumise kohta, võimaldades otsida vastust küsimustele, kui palju ülikooli igapäevaelus päriselt konstitutsioonist juhinduti või kui palju kajastub kõnedes näiteks ülikooli ümber käärivaid tülküsimusi teoloogilise perifeeria kohta.¹⁹ Disputatsiooni elementide kaardistamine võimaldab võrdlevalt uurida retoorilise maitse ning tavade muutumist pea saja aasta lõikes ning kõrvutada seda taas kord konstitutsioonis ettenähtuga. Masinloetava korpuseni jõudmine võimaldaks katsetada arvutuslikku stilomeetrilist analüüsi, mis võiks ehk valgustada igikestvaid probleeme autorite tuvastamisega, ja teemade mudeldamist (ingl *topic modeling*), mis võiks pakkuda alternatiivi kõnede käsitsi teemapõhise kategoriseerimise raskele ülesandele. Võimalus, et uuemal ajal väärilise tähelepanuta jäänud kõned võiksid sisaldada huvipakkuvat ajaloolist või filoloogilist ainet, ei vaja ilmselt pikemat selgitust.

Veel maksab rõhutada aga seda, mida on disputatsioonide kohta juba jõutud korduvalt öelda (nt Scholz 2022: 300–301): ei ole paremat allikat uurimaks, kuidas suurem osa inimesi ülikoolides mõtles, tegutses, õppis ja õpetas, kui ulatuslikud akadeemilise kirjanduse korpused. Romantistlik tendents uurida suurte autorite suuri töid pakub retoorika puhul küll võimalust tegeleda huvitava ja erakordsega, ent erakordne annab vähe aimu ajastut tegelikult valitsenud mõtetest ja vaimsusest ning lisaks jätab erakordsest lähtumine kõrvale piirkonnad, kus ei kerkinud esile silmapaistvaid autoreid. Tartu oratsioonid on mõtteloo uurimiseks suurepärase allikas, mis väärib nii paremat ligipääsu kui ka rohkem tähelepanu.

¹⁸ See küsimus võiks pakkuda huvitavat mõtteainet teadlase eneserefleksiooniks ajal, mil teadusliku stiili ja suhtluse juhtivaks printsibiiks on kujunenud totaalne neutraalsus, mille saavutamine ei kipu samas alati kuigi lihtsasti õnnestuma.

¹⁹ Üheks väga otseseks näiteks kontroversidega suhestumisest on Tartu ülikooli trükikojas trükitud kõne, mille sisuks on kriitika uusprophet Georg Reichardi apokalüptilistel nägemustel põhineva populaarse usuvoolu visionismi vastu (Lidenius 1647).

ARHIIVIALLIKAD

Tartu Ülikooli Raamatukogu (TÜR) käsikirjakogu

f 7, s 112 – Constitutiones Academiae Dorpatensis, 1689.

f 7, s 28 – Tartu ülikooli (Academia Gustavo-Carolina) senati protokollid, 13. XII 1706 – 22. XI 1709.

VEEBIVARAD

Neolatina = Academia Gustaviana (1632–1656) ladinakeelse juhuluule tekstikorpus.

<https://philologic.ut.ee/neolatina/>

ESTER. <https://www.ester.ee>

VD17 = Das Verzeichnis der im deutschen Sprachraum erschienenen Drucke des 17. Jahrhunderts. <http://www.vd17.de>

KIRJANDUS

Academia Gustavo-Carolina inauguratsiooniaktus, mis peeti Pärnus 28. augustikuu päeval 1699. aastal. Tlk, komment Kristi Viiding, toim Marju Lepajõe. Pärnu: Tartu Ülikool, 1999.

Altoa, Villem; Valmet, Aino 1973. 17. sajandi ja 18. sajandi alguse eestikeelne juhuluule. Tallinn: Eesti Raamat.

Andreas Arvidi Stregensis 1645. De lykanthropis oratio. Dorpati Livonorum: Johannes Vogelius.

Apin, Siegmund Jacob 1719. Unvorgreiffliche Gedancken, wie man so wohl alte als neue Dissertationes academias mit Nutzen sammeln, und einen guten Indicem darüber halten soll. Nürnberg–Altdorff: Johann Daniel Tauber.

Bürger, Thomas; Wolf, Ines 2009. Die Schmelze des barocken Eisberges. Das Verzeichnis der deutschen Drucke des 17. Jahrhunderts (VD17). – BIS. Das Magazin der Bibliotheken in Sachsen, kd 2, nr 3, lk 162–166.

Constitutiones 2015 = Constitutiones Academiae Dorpatensis (Academiae Gustaviana). Tartu Akadeemia (Academia Gustaviana) põhikiri. Teine, parandatud ja täiendatud väljaanne. Tlk Kristi Viiding, toim Marju Lepajõe, Ivo Volt. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Costello, William Thomas 1958. The Scholastic Curriculum at Early Seventeenth Century Cambridge. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.

<https://doi.org/10.4159/harvard.9780674284401>

Dünhaupt, Gerhard 1980. Der barocke Eisberg. Überlegungen zur Erfassung des Schrifttums des 17. Jahrhunderts. – Aus dem Antiquariat, nr 10, lk 441–446.

Friedenthal, Meelis 2021. Varauusaegsete disputatsioonide läbiviimisest, ülesehitusest ja teemadest. – Keel ja Kirjandus, nr 10, lk 865–885. <https://doi.org/10.54013/kk766a2>

Friedenthal, Meelis 2023. Disputatsioonid varauusaegses Tartu ülikoolis. – Muutused, ümberkorraldused, uuendused. Varauusaja arengujooned Eesti- ja Liivimaal 1520–1800. (Acta Universitatis Tallinnensis. Humaniora.) Koost Marten Seppel, Madis Maasing. Tallinn: TLÜ Kirjastus, lk 531–554.

- Friedenthal, Tiina-Erika 2023.** Psalmi- ja passiooniluule: kaks vaimuliku luule žanri varauusaegsel Eesti-, Liivi- ja Kuramaal. – Muutused, ümberkorraldused, uuendused. Varauusaja arengujooned Eesti- ja Liivimaal 1520–1800. (Acta Universitatis Tallinnensis. Humaniora.) Koost Marten Seppel, Madis Maasing. Tallinn: TLÜ Kirjastus, lk 219–249.
- Friedenthal, Meelis; Vähi, Tiina 2023.** Libahundid Liivimaal varauusaja haritlaste kirjutistes. – Õige keha, vale keha? Näitus keha tähendustest Eestis. Koost, toim Anu Kannike, Kristel Rattus. Tartu: Eesti Rahva Muuseum, lk 285–295.
- Greenbeckius, Israel 1638.** Oratio funebris, in obitum Reverendi & doctissimi viri Dn. Theodori Petri, p.m. Smol. ecclesiarum in Jerstorp & Bankarydh quondam pastoris vigilantissimi, die 11. Februarij, anno Christi 1635. pië & beatë vitam cum morte commutantis, in ultimum pietatis officium, auspice Christo, conscripta: et in Regiâ Academiâ Gustavianâ, quae Dorpati est ad Embeccam. 11. die Februarij, anno 1638. publicè ... consecrata ab Jsraele Arvidi Greenbek, Smol. Sveco, SS. th. stud. Dorpati: Lit. acad.
- Hagelstenius, Sueno 1637.** Oratio enarrans quod Dn. professoribus pië obedire teneantur studiosi; quae, ... in Regiâ Academiâ Gustaviana, quae Dorpati est ... 12. Aprilis, anno 1637. ... publicè habebatur a Svenone Magni Hagelstenio, ... Dorpati Livonorum: Lit. Acad.
- Hiio, Toomas; Piirimäe, Helmut (toim) 2007.** Universitas Tartuensis 1632–2007. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Horn, Bengt 1665.** Erneuerte Land-Ordnung, Wie es mit Den Kleidungen, Hochzeiten, Kindtauffen, Begräbnüssen und andern im Lande eingerissenen Unordnungen, und deren Abschaffung hinführo sol gehalten werde. Reval: Adolph Simon.
- Jaanson, Ene-Lille 2000.** Tartu Ülikooli trükikoda 1632–1710. Ajalugu ja trükiste bibliograafia. Druckerei der Universität Dorpat 1632–1710. Geschichte und Bibliographie der Druckschriften. Tartu: Tartu Ülikooli Raamatukogu.
- Kaju, Katre 2009.** Laurentius Ludenius (1592–1654), Greifswaldi ja Tartu Ülikooli professor. – Tartu ülikooli ajaloo küsimusi XXXVII. Toim Lea Leppik. Tartu: Tartu Ülikool, lk 39–67.
- Kase, Kristiina 2024.** Varauusaegne teoloogiline oratsioon Academia Gustaviana ja David Cunitiuse näitel. Magistritöö. Tartu Ülikool, klassikalise filoloogia osakond.
- Kaukvere, Tiina 2011.** 1654. aasta *Academia Gustaviana* trükikoja uusladinakeelsete trükiste tiitellehtede analüüs. Bakalaureusetöö. Tartu Ülikool, klassikalise filoloogia osakond.
- Klöker, Martin 2014.** Tallinna kirjanduselu 17. sajandi esimesel poolel (1600–1657). Haridus-instituutsioonid ja juhuluuletamine. Tlk Kristi Viiding, toim Katre Kaju. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus.
- Krook, Benjamin 1652.** Graecae linguae elogia, oratione solemnî enarrata. Dorpat: Johannes Vogel. [Pole säilinud.]
- Lepajõe, Marju 2011.** Ühest Kleio ilmunisest: Johannes Claudii Risingh. – M. Lepajõe, Roomlaste taltsutamine. (Eesti mõttelugu 102.) Tartu: Ilmamaa, lk 210–214.
- Lidenius, Petrus 1647.** Oratio panegyrica, quâ examinatur quinta pars, sive cento visionum G. Reichardi: horrendi in eodem contenti errores perstringuntur; inconcussisq[ue] rationum momentis adstruitur, visionistam istum, non Divino aliquo ductu allectum; sed Diabolico oestro percitum, tàm impia, tàmq[ue] erronea orbi Christiano obtrudere phantasmata: conscripta, & in praesentia illustrissimi Dn. gubernatoris, reverendissimi Dn. episcopi, ... tàm de ordine senatorio provinciali, reliquâq[ue] nobilitate quàm de primario clero Acropolitano, dioecesano & urbico, ordinibusq[ue] aliis, die 7. Julij anno

1647. habita in Acroaterio synodali Acropolis Revaliensis à Petro Svenonis Lidenio, phil. M. Sch. Rev. rectore, & consist. reg. adsess. ordinario. Dorpat: Johannes Vogel.
- Lill, Anne 1994.** Latin at the University of Tartu (Dorpatum) in the seventeenth century. – *Mare Balticum – mare nostrum: Latin in the Countries of the Baltic Sea (1500–1800)*. (Annales Academiae scientiarum Fennicae B 274.) Toim Outi Merisalo, Raija Sarasti-Wilenius. Helsinki: Academia scientiarum Fennica, lk 97–105.
- Lill, Anne 2000.** Antiigitraditsioon ja barokk: 17. sajandi ladinakeelne akadeemiline ülistusluule. – *Kultuuritekst ja traditsioonitekst*. 26.–27. novembril toimunud seminari materjalid. Toim Ülle Pärli. Tartu: Tartu Ülikool, lk 71–91.
- Liiv, Liina 2011.** 1634.–1635. aasta *Academia Gustaviana* uusladina trükiste tiitellehtede analüüs. Bakalaureusetöö. Tartu Ülikool, klassikalise filoloogia osakond.
- Luik, Anita 2011.** 1653. aasta *Academia Gustaviana*s: uusladinakeelsete trükiste tiitellehtede analüüs. Bakalaureusetöö. Tartu Ülikool, klassikalise filoloogia osakond.
- Neikter, Jacob Fredrik; Andreas Eriksson 1799.** Dissertatio academica de gente antiqua Troll. Cujus sectionem sextam approb. ampliss. fac. phil. Ups. praeside Mag. Jac. Fr. Neikter ... publico examini defert. Andreas Eriksson, Wermelandus. Upsalæ: Joh. Fr. Edman.
- Piirimäe, Helmut 1982.** *Academia Gustaviana*. – Tartu ülikooli ajalugu. I kd. 1632–1798. Koost H. Piirimäe. Tallinn: Valgus, lk 46–71.
- Päll, Janika 2007.** Jacobus Lotichius and his *Oratio De Musica* (Dorpat 1640). – Tartu Ülikooli muusikadirektor 200. Universitätsmusikdirektor in Tartu 200. Music Director of the Tartu University 200. Koost Geiu Rohtla. Tartu. <http://hdl.handle.net/10062/5900>
- Päll, Janika 2011.** Põhjasõja peegeldusi *Academia Gustavo-Carolina*s peetud ülistuskõnedes Karl XII-le: Olaus Mobergi „*Oratio panegyrica*” – Tartu Ülikool ja Põhjasõda. (Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi 39.) Koost, toim Lea Leppik. Tartu: Tartu Ülikool, lk 40–99. <https://doi.org/10.1517/tyak.v0i39.635>
- Rein, Kaarina 2010.** Teoloogiatudengite meditsiiniteemalised oratsioonid Tartu Academia Gustavianas. – *Usuteaduslik Ajakiri*, kd 61, nr 2, lk 53–76.
- Rein, Kaarina 2011.** Arstiteadus rootsiaegses Tartu gümnaasiumis ja ülikoolis aastatel 1630–1656. Meditsiinalased disputatsioonid ja oratsioonid ning nende autorid. (Dissertationes theologiae Universitatis Tartuensis 21.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Rein, Kaarina 2019.** Andreas Arvidi oratsioon Martin Lutherist. – *Reformatsioon – tõlked ja tõlgendused*. (Eesti Rahvusraamatukogu toimetised 16. Raamat ja aeg 5.) Koost Piret Lotman. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, lk 184–204.
- Rein, Kaarina 2020.** Loomad Rootsi-aegse Tartu ülikooli meditsiinitöodes. – *Mäetagused*, nr 78, lk 155–172. <https://doi.org/10.7592/MT2020.78.rein>
- Risingh, Johannes Claudii 1637.** Oratio de civitate Dorpatensi: quae, ... in Regiâ Academiâ Gvstaviana, quae Dorpati est ad Embeccam, 12. Jan. anno 1637. Publicè in auditorio majori habebatur a Johanne Claudii Rising, Ostrogotho. Dorpat: Typis Acad.
- Risingh, Johannes Claudii 2009.** Kõne Tartu linnast. 1637. Tlk Marju Lepajõe, Anne Lill, toim Mart Jagomägi. Tartu: Ilmamaa.
- Roos, Jane 2003.** Petrus Andreae *Encomiasticon de celebri ingenuarum artium praestantia* antiiksed eeskujud. Bakalaureusetöö. Tartu Ülikool, klassikalise filoloogia osakond.
- Rudelius [Ruderbergius], Daniel 1653.** Agriculturae elogium; quae, ... in Regiâ Gustavianâ Adolphinâ Academiâ, quae Dorpati ... est ... die 8. Decemb. anno 1652. ... publice memoriter[ue] ... enarrabat Daniel Simonis Rudelius, ... Dorpat: Johannes Vogelius.

- Räim, Sandra 2010.** 1636.–1637. aasta uusladina trükiste tiitellehtede analüüs. Seminaritöö. Tartu Ülikool, klassikalise filoloogia osakond.
- Sandblad, Henrik 1776.** Om Dorpats universitet under dess äldsta skede 1632–1656. Stockholm: Almqvist & Wicksell.
- Sandstede, Jutta 1994.** Deklamation. – Historisches Wörterbuch der Rhetorik. 2. kd. Toim Gert Ueding, Gregor Kalivoda, Heike Mayer, Franz-Hubert Robling. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, lk 481–511.
- Schneider, Jeremy Robin 2022.** Scripting speech: A manuscript declamation in sixteenth-century humanism. – History of Universities. Kd XXXV/2. Toim Mordechai Feingold. Oxford: Oxford University Press, lk 16–83. <https://doi.org/10.1093/oso/9780192884220.003.0002>
- Scholz, Luca 2022.** A distant reading of legal dissertations from German universities in the seventeenth century. – The Historical Journal, kd 65, nr 2, lk 297–327. <https://doi.org/10.1017/s0018246x2100011x>
- Sillaste, Helgi 1982.** Teoloogia. – Tartu ülikooli ajalugu. I kd. 1632–1798. Koost Helmut Piirimäe. Tallinn: Valgus, lk 205–207.
- Sjökvist, Peter 2021.** Dedicatory practices in early Uppsala dissertations. – Early Modern Disputations and Dissertations in an Interdisciplinary and European Context. (Intersections: Interdisciplinary Studies in Early Modern Culture 71.) Toim Meelis Friedenthal, Hanspeter Marti, Robert Seidel. Leiden–Boston: Brill, lk 681–702. https://doi.org/10.1163/9789004436206_027
- Storch, Ambernus 1640.** Oratio funebris, in insperatum, sed beatum obitum ... Dn. Nicolai Ionaë, Dn. Johannis Ionaë, Dn. Danielis Ionaë, Rödingiorum, fratrum; ... Dn. M. Jonae Nicolai Oriensulani, Wermelandensium, Wasboensium, atque Walhaerensium superintendentis dignissimi; ecclesiae Christi, quae Mariaestadij, nec non in Vlerffwa colligitur, pastoris ... filiorum ... 13. die Aprilis, anno 1639. in lacu Wäner, vi ventorum eversâ Cymba, inopinatè quidem, sed beatè, vitam cum morte commutantium; in ultimum pietatis officium ... conscripta; et in Regiâ Academiâ Gustavianâ, quae Dorpati est ad Embeccam, 19. Decemb. anno 1639. publicè ... non sine lacrymis recitata ab Amberno Andreae Storch, Mariaestadio, W-Gothiâ S. Dorpati: Lit. Acad.
- Tamm, Epp; Maadla, Jüri; Lill, Anne; Nurmekund, Pent 1982.** Filoloogia. – Tartu ülikooli ajalugu. I kd. 1632–1798. Koost Helmut Piirimäe. Tallinn: Valgus, lk 201–205.
- Tering, Arvo 1984.** Album Academicum der Universität Dorpat (Tartu) 1632–1710. (Publicationes Bibliothecae Universitatis Litterarum Tartuenss 5.) Tallinn: Valgus.
- Tänava, Märk 1981.** Ajaloo õpetamisest ja uurimisest *Academia Gustaviana*'s. – Humanitaarteaduste arengust Tartu ülikoolis. (Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi 10.) Toim Karl Siilivask. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, lk 15–26.
- Varep, Endel 1987.** Tartu olustikust 350 aastat tagasi ehk Kodu-uurimise algusest. – Edasi 29. I, lk 5.
- Viiding, Kristi 2013.** Humanistlikud haridusprogrammid varauusaegsel Eesti- ja Liivimaal. – Kroonikast kantaadini. Muusade kunstid kesk- ja varauusaegsel Eesti- ja Liivimaal. (Eesti Ajalooarhiivi Toimetised. Acta et Commentationes Archivi Historici Estoniae 27.) Koost Katre Kaju. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, lk 159–206.
- Viiding, Kristi 2015.** *Non tibi per ventos veneranda Poëtica crescit...* Johannes Hörnick ja humanistlik poeetikakäsitlus varauusaegses Eestis. – Methis. Studia humaniora Estonica, nr 16, lk 179–205. <https://doi.org/10.7592/methis.v13i16.12459>

- Viiding, Kristi; Orion, Jana; Päll, Janika (koost) 2007.** O Dorpat, urbs addictissima musis... Valik 17. sajandi Tartu juhuluulet. Tlk ja komment J. Orion, J. Päll, Jane Roos, Egle Taklai, Maris Valtin, Martiina Viia, K. Viiding, Ilze Zagorska, Kristel Zilmer, toim Marju Lepajõe. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Vunk, Aldur; Laidla, Janet; Päll, Janika 2023.** Academia Pernaviensise lugu. Tartu ülikool Pärnus aastail 1699–1710. Toim Meelis Friedenthal. Pärnu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Walser-Bürgler, Isabella 2024.** A question of genre: Philip Melanchthon's oratorical debut at Wittenberg University. – *Renaissance Studies*, kd 38, nr 3, lk 363–378.
<https://doi.org/10.1111/rest.12894>
- Ülem, Laura 2010.** *Academia Gustaviana* üliõpilase Jonas Bechaeliuse „Oratio de amicitia” ja selle allikad. Bakalaureusetöö. Tartu Ülikool, klassikalise filoloogia osakond.

Rahel Toomik (snd 1998), MA, Tartu Ülikooli usuteaduskonna nooremteadur (Ülikooli 18, 50090 Tartu), rahel.toomik@ut.ee

"I have spoken!": The corpus of academic orations at the University of Tartu during the early modern period (1632–1710)

Keywords: intellectual history, early modern orations, University of Tartu, Neo-Latin in academia

This article introduces the genre of orations, or academic speeches, at the University of Tartu during the early modern period (1632–1710) and examines their role as a central literary, pedagogical, social, and performative practice in university life. The Tartu oration corpus consists of approximately 230 printed texts, mostly in Latin, authored by both students and other members of the academic community. These speeches were composed on a wide range of topics, and for various purposes and occasions. Alongside a description of the corpus based on bibliographic metadata and a comparative analysis of its paratextual features (title pages, dedications, and congratulatory poems), the article focuses on identifying the key characteristics of the oration genre and distinguishing orations from other academic genres, particularly disputations, which have often received greater scholarly attention and overshadowed orations in historical research. The article also explores the value of orations as sources for intellectual history and considers why academic speeches and the oratory tradition have at times been overlooked or dismissed. It provides an overview of existing research on the Tartu oration corpus, offers new perspectives for understanding the genre, highlights accessibility issues related to bibliographic data, and reflects on how and why distant reading techniques used in the digital humanities could be used to further investigate and elevate the corpus.

Rahel Toomik (b. 1998), MA, University of Tartu, Faculty of Theology, junior research fellow (Ülikooli 18, 50090 Tartu), rahel.toomik@ut.ee

Deminutiivsufiksi *-kEnE* varieerumine eesti regilaulutekstides

KAAREL VESKIS

In memoriam Leidi Veski (1939–2025)

Deminutiive on täheldatud kõigis põhjalikult uuritud keeltes (Jurafsky 1996; Schneider 2003: 25). Eesti keeles on need olulisel kohal regilaulu poeetikas, eriti pöördumis- ja paralleelvärsides esinevates poeetilistes sünonüümides (Peege 2004). On teada, et deminutiivliidete kasutussagedus regilauludes varieerub piirkonniti, sõltudes osalt värsimõõdu muutustest võrreldes regilaulu klassikalise kujuga mõnel murdealal ning sellega seotud deminutiivliidete lühenemisest ja kaost (Sarv 1997). Seni aga puudub nende kasutuserinevustest täpsem ülevaade. Seda lünka täita püüdes keskendub käesolev uurimus regilauludes sagedamini esinevate deminutiivsufiksiste vormide varieerumise analüüsile, aidates mõista nende rolli eesti regilaulu poeetikas ja parallelismis (vt Sarv 2015).

Uurin regilauludes enim levinud deminutiivsufiksi *-kEnE* murdevormide varieerumist kvantitatiivanalüüsi abil. Keskendun peamiselt *-kEnE* nominatiivsetele vormidele, kuid vaatlen võrdluseks põgusalt ka teisi käändevorme ning lühema sufiksivariandi *-ke* levikut. Minu põhilised uurimisküsimused on:

1. Millised on *-kEnE* varieerumise tendentsid ja kuidas erinevad selle vormid regilaulutekstides, võrreldes Eesti murrete korpuse tekstidega?
2. Millised on *-kEnE* sagedasemad murdevariandid regilauludes ja kuidas need geograafiliselt jaotuvad?
3. Mis tegurid veel peale teksti kogumiskoha võivad olla mõjutanud *-kEnE* variandi valikut?
4. Millises kontekstis *kEnE*-deminutiive regilauludes kasutatakse: milliseid isikuid ja objekte nendega tähistatakse, millistes värsistruktuurides need ilmnevad ning kas nende konteksti analüüs võib aidata mõista regilaulu kultuurilist tausta?

Uurimuses rakendasin varieerumise analüüsi (ingl *variationist linguistics*) meetodeid (vt Pilvik jt 2021), mida on varem kasutatud näiteks eesti murrete (Klavan jt 2015) ning regilaulu algriimi varieerumise (Sarv 2002) uurimisel. Uurimus seostub digifolkloristika (ingl *computational folkloristics*) valdkonnaga (vt Tangherlini 2016).

Deminutiivide uurimisel on oluline nii süstemaatiline korpuspõhine lähenemine kui ka sotsiaalse konteksti arvestamine (Schneider 2013). Regilaulude algkonteksti täielik taastamine on võimatu, mistõttu nende analüüs nõuab laiapõhjalisi teadmisi muusikaajaloost, keelest, folkloristikast ja rahvausundist. Arvestades uurimismaterjali mitmetahulisust, keskendub käesolev uurimus esmase kvantitatiivanalüüsi tulemuste esitamisele, jättes sügavama kontekstitõlgenduse tulevaste uurimuste ülesandeks.

1. Lühiülevaade deminutiividest ja nende uurimisest

1.1. Deminutiivide definitsioon, liigid ja funktsioonid

Kirjandusest leiab mitmesuguseid deminutiivi definitsioone, mis rõhutavad erinevaid sõnatuletuslikke ja tähenduslikke aspekte sõltuvalt uurija eelistustest ning uuritavast keelest või keelerühmast. „Eesti keele käsiraamatu” kohaselt on deminutiiv „vähendava, meelitava, hellitleva tähendusega sõna” (EKK 2020: 558). Lisaks kuuluvad deminutiivide sagedasemate funktsioonide hulka füüsilise väiksuse ja halvustava suhtumise tähistamine (Kupp-Sazonov 2019: 119). Deminutiivi täpne tähendus ja funktsioon jäävad aga konteksti teadmata sageli ebaselgeks.

Kuigi deminutiivsust väljendatakse paljudes keeltes ka mittemorfoloogiliste vahenditega, näiteks tooniga (Jurafsky 1996: 539), jagatakse deminutiivid üldiselt moodustusviisi järgi kaheks põhitüübiks: sünteetilised (liidetega tuletatud) ja analüütilised (moodustatud deminutiivsete omadussõnade abil). Näiteks inglise keeles on levinuim analüütiline vorm „little + N” (nt *little one* 'pisike, kullake'), samas kui paljudes teistes keeltes domineerivad sünteetilised vormid (nt *kassike*). Viimaseid moodustatakse peamiselt substantiividest, kuid näiteks araabia (Hamid, Faiq 2009), vene (Kupp-Sazonov 2019: 116) ja seto (Saar, Todesk 2023: 148–150) keeles ka adverbidest (nt *kavvõköistõ* 'kaugelt') ja interjektsioonidest ('*võekõnõ* 'võh'). Deminutiivliited erinevad teistest sufiksitest, kuna nad modifitseerivad sõna tähendust, muutmata sõnaliiki.

Deminutiivide funktsioonid jagunevad kolme põhikategooriasse: semantiline (viitab referendi füüsilisele omadusele), emotsionaalne (väljendab kõneleja suhtumist) ja suhtlussituatsiooniline (väljendab viisakust või pehmendab kõneakti) (Saar, Todesk 2023: 139). Tegelikult keelekasutuses eri funktsioonid sageli põimuvad. Näiteks on lastekeeles deminutiividel nii pragmaatiline roll maailma turvalisemaks muutmisel kui ka morfoloogiline roll käändesüsteemi omandamise toetamisel (Savickienė, Dressler 2007). Deminutiivid sarnanevad hüpokorismidega (nt hüüdnimed, nagu Magdalena > Madli), millel on peamiselt sotsiaalse kuuluvuse tunnetust suurendav roll (Kidd jt 2016).

1.2. Deminutiivide uurimisest

Deminutiive on keeleteaduses uuritud juba XIX sajandi esimesest poolest alates (nt Grimm 1822; Bopp 1833). XX sajandi deminutiivide uurimislugu käsitlevad Stefan Ettinger (1980) ning Robert Beard ja Bogdan Szymanek (1988). Iseäranis palju olulisi uurimusi deminutiivide kohta on ilmunud alates 1990-ndatest (nt Dressler, Barbarese 1994; Jurafsky 1996; Schneider 2003: 23–56; Mintsyts, Mintsyts 2015; Fufajeva 2018; Arukask, Saar 2021). Kuigi põhitähelepanu on olnud suure kõnelejaskonnaga indoeuroopa keeltele, nagu vene (Volek 1987) ja itaalia keel (Grandi 2023), on deminutiive põhjalikult analüüsitud ka väiksemates uurali, bantu ja ida-aasia keeltes, nagu mansi keel (nt Szeverényi jt 2021: 280–281). Läänemeresoome keelte deminutiive on võrdlemisi vähe uuritud (Schneider 2003), kuid eesti keeles sai nende uurimise

traditsioon siiski alguse juba Jakob Hurda (1886) väitekirjast. Märkimisväärne on ka Julius Mägiste (1928) uurimus läänemeresoome keelte *oi*- ja *ei*-deminutiividest.¹ Eesti folklooritekstide deminutiivide käsitlemist on vähe, ent üksikuid kitsamaid uurimusi leidub (nt Õim 2003 hellitusnimede kohta). Mujal on deminutiivsufiksitate varieerumist rahvalauludes uurinud näiteks Rimantas Balsys (2004), kes analüüsis nende piirkondlikku ja ajalist varieerumist Väike-Leedu rahvalauludes.

Deminutiivide uurimine on arenenud mitmes suunas. Strukturalistid on keskendunud nende klassifitseerimisele grammatikasüsteemis (nt Marchand 1969; Ettinger 1974), generativistid aga püüdnud defineerida nende süvastruktuure (Schneider 2003: 32–33). Suurt tähelepanu on pööratud nii deminutiivide vormile morfoloogiasüsteemis (Kavčič 2021; Rebrus, Szigetvári 2021) kui ka semantilistele ja pragmaatilistele aspektidele (Jurafsky 1996; Bystrov jt 2020). Daniel Jurafsky (1996) universaalliigendus, millest eestikeelse ülevaate annavad Petar Kehayov ja Rogier Blokland (2007), on olnud mõjukas teoreetiline raamistik, mida on hiljuti rakendatud ka eesti keele uurimisel. Näiteks Loviisa Mänd (2024) analüüsis selle põhjal eesti ilukirjanduse deminutiivide tähenduskategooriaid. Bronislava Volková (Volek 1987) ning Wolfgang Dressler ja Lavinia Barbaresi (1994) on aga rõhutanud deminutiivide emotiivseid ja pragmaatilisi aspekte, toetudes vastavalt vene- ning itaalia- ja saksa-keelsetele tekstikorpustele.

Laialdaselt on uuritud deminutiivide rolli keeleomandamise protsessis. Nende kasutust laste- ja hoidjakeeles on analüüsitud psühholingvistikulises raamistikus. Täpsemalt tegeleb sellega pre- ja protomorfoloogia (PPM) uurimissuund, mis on ka eesti keeleteaduses esindatud (nt Orusalu 1996; Õim 2003; Argus 2008). Muu hulgas on näidatud, et deminutiivide kasutamise erinevused keelte vahel võivad olla seotud kultuuriliste erinevustega keeleomandamise varases faasis (Kazakovskaya, Argus 2021). Uuritud on ka deminutiivide häälikulisi jooni, näiteks Karl Pajusalu (2001) on põhjalikult analüüsinud lõunaeesti hoidjakeele fonoloogilist struktuuri.

1.3. Deminutiivid eesti keeles

Eesti keeles käsitletakse deminutiive peamiselt sõnatuletuse osana, kuigi Kehayov ja Blokland (2007) on tuvastanud ka teisi tuletusvahendeid, nagu häälikuvaheldus, lühendamine ja geminatsioon. Deminutiive moodustatakse enamasti substantiividest ja adjektiividest, kusjuures nende esinemine varieerub erinevatel leksikaliiseerumisastmetel, ulatudes spontaansest tekstituletistest leksikaliiseerunud sõnadeni (Kasik 2015: 44–46). Eesti keeles võivad leksikaliiseerunud ehk kivistunud deminutiivid (nt *mehike*) (vt Kasik 1996: 130–131; Kupp-Sazonov 2019: 116) täita kõnekeeles suhtlusvormeli funktsiooni (nt *heldeke*) (Liivak 2023: 18) ja nende alusõna ei pruugi olla enam eraldiseisvana tajutav (nt *päike*, *väike*, *peenike*) (Arukask, Saar 2021: 12).

Deminutiivide kasutus erineb Eestis piirkonniti märgatavalt. Lõunaeesti keeles on deminutiivid sagedasemad ning seal saab neid moodustada peaaegu kõigist

¹ Tänapäevane *u*-deminutiivsufiks on arenenud varasemast *oi*-sufiksist (Laugaste 2016: 256; Mägiste 1928).

sõnaliikidest (vt alapeatükki 1.1). Ka põhjaeesti keeles võis deminutiivide kasutus varem olla laialdasem – sellele osutab muu hulgas kivistunud deminutiivide rohkus igapäevasõnavaras (Arukask, Saar 2021: 10).

Tänapäeva eesti kirjakeeles esineb deminutiive võrdlemisi harva, kui mitte arvestada kivistunud vorme. Seda kinnitab võrdlus vene keelega: eestikeelses ilukirjanduses on deminutiivide kasutus märksa tagasihoidlikum kui venekeelses (Kupp-Sazonov 2019). Ka tänapäeva suulises eesti keeles kasutatakse deminutiive üsna vähe. Mirjam Liivaku (2023) uurimuse järgi märgivad need seal semantiliselt tasandil eelkõige füüsilist väiksust või vähesust, pragmaatilisel tasandil aga positiivset või negatiivset hinnangut või naljatlemist. Argivestlustes võivad deminutiivid väljendada ka imetust või umbmäärasust või kanda spetsiifilist poeetilist ja emotsionaalset laengut (Liivak 2023).

Sufiks *-kEnE* (sh *-kene*, *-kõnõ*, *-käine* jne) kuulub sufiksita perekonda, mille vastet teistes läänemeresoome keeltes on näiteks soome *-(k)kainen*, *-(k)käinen*, karjala *-kkañe*, isuri *-kkain*, *-kkäin*, vadja *-kkein* ja liivi *-ki*. See on sekundaarne liitsufiks *-kka* (*-kkä*) + *-inEn* (Laanest 1975: 144), mille arhailisemad variandid on *-kanõ* ja *-käne* (Saar, Todesk 2023: 145). Liitsufiksi teine komponent **(-)inEn* on ka ise olnud deminutiivsufiks (Laanest 1975: 135) ning täidab seda funktsiooni endiselt seto keeles ja idapoolsetes läänemeresoome keeltes (Saar, Todesk 2023: 160–161). Kuna on olemas ka lühem liide *-kE*, võib *kEnE*-liitelisi sõnu pidada topeltdeminutiivideks. Sufiks *-ke(ne)* liitub eesti keeles tavaliselt omastavas käändes nimi- või omadussõna tüvele (EKK 2020: 341), kuid esineb ka mõningates leksikaliseerunud määrsõnades, näiteks *natukene*, *kaunikesti*.

1.4. Deminutiivid regilauludes

Võrreldes tänapäeva eesti keelega on deminutiivid rahvaluules, eriti rahvalauludes ja itkudes, märksa levinumad (Arukask, Saar 2021: 15; Saar, Todesk 2023: 141) ning kuuluvad regilaulude silmapaistvate (Labi 2010: 121) ja tänapäevalgi üldtuntud tunnuste hulka. Deminutiivirohkus regilauludes ei viita tingimata nende laialdasele kasutusele varasemas tavakeeles, vaid võib olla esmajoones seotud regilaulukeele poeetilise registriga.

Regilauludes kasutatakse deminutiivide moodustamiseks mitmeid keelelisi vahendeid. Levinuim on sufiks *-kene*, millel on palju murdelisi ja käändevariante (nt *-kõnõ*, *-kõsed*, *-käistel* jne). See sufiks esineb peale nimisõnade ka koos omadussõnadega (nt *maalikene* 'ilus, kena', *haljakene* 'puhas, läikiv, heleroheline'), samuti näitavate ja isikuliste asesõnadega (nt seto *šookõnõ* (sõnast *šoo* 'see (lähedal asuv)'), *minokene*, *timäkene*). Lisaks kasutatakse regilauludes näiteks sufikseid *-kE*, *-u*, *-o*, *-ik* ja *-t* (nt sõnas *õlut* tähenduses 'õllekene'), topeltdeminutiive (nt *-u* + *-ke(ne)* sõnas *pojukene*) (Laugaste 2016: 156) ja analüütilisi konstruktsioone (nt *hella venda*). Samuti esineb tõenäoliselt deminutiivset palatalisatsiooni (Kettunen 1962: 118–124). Setokeelsetes regilauludes leidub leksikaliseerunud deminutiivseid omastavavorme, näiteks *tsirk* : *tsirgu* 'linnu; linnukene', ning arhailisem vähendusliide *-ne(nõ)*, (<**-inEn*, nt *kanane*, *kukune*) (Peegel 2006: 137). Viimane on säilinud ka seto tava-

keeles, kus esineb näiteks sõnades *kananõ* 'tibu' ja *kukunõ* 'heakene' (Saar, Todesk 2023: 144–145).

Kui ilukirjanduses väljendavad deminutiivid enamasti lembust, pilget, imitatsiooni (nt *hiireke* võib tähistada arga ja silmapaistmatut naisterahvast) või seotust alusmõistega (nt *vanake* tähistab vana inimest) (Mänd 2024), siis regilauludes on neil oluline roll ka regivärsi poeetika kujundamisel. Näiteks võimendavad need poeetiliste sünonüümide semantilist deminutiivsust ehk alussõnale viitamist tüüpilise detaili kaudu (Peegel 1997: 121, 126, 154). Lisaks võimaldavad deminutiivsufiksud moodustada paralleelvärssides paradigmaatilist riimi (näide 1), mille abil saab omavahel siduda muidu mitteriimuvaid sõnu (Jaago 1998). Paradigmaatiline riim pole siiski iseseisev poeetiline vahend, vaid tihedalt seotud parallelismiga, sõltudes paralleelvärsside semantilise seotuse määra ja parallelismi tüübist (Sarv 2017). Deminutiivid võimaldavad ka varieerida stereotüüpseid sõnapaare regilauludes (Jaago 1998) ning saavutada värsirütmiga sobivat silbiarvu (Labi 2010: 120). Sarnane funktsioon on neil leedu rahvalauludes (Balsys 2004).

- (1) Mul on kodu kaas**akene**² / Üle aja armu**kene** / Teises peres peiu**kene** [---] (EKM ERA, E 7681/2 (10) < Ambla khk, Tapa k – J. Ekemann < Leenu Aster (1893))³

Suulisele kultuurile iseloomulikud tunnused, nagu kordused, alliteratsioon, rütmilisus ja standardsed epiteedirohked vormelid, on regilaulutraditsioonis struktuurset olulised (Sarv 2008) ning seotud tõenäoliselt mnemoonilise funktsiooniga (Ong 2002: 34). Sarnaselt võib deminutiivsufiksitel olla mnemooniline roll: sõnade meeldejätmist hõlbustatakse nende pikendamise ja rõhutamise kaudu. Regilaulude deminutiivirohkus võib peegeldada ka empaatilist samastumist kirjeldatuga (Ong 2002: 45) ning deminutiivid ise sarnanevad oma kiitva-meelitava laadi poolest teiste suulise kultuuri tekstide epiteetidega.

Madis Arukask ja Eva Saar (2021) oletavad, et regilaulude deminutiividel võivad olla ka usundilised ja suhtlusstrateegilised põhjused. Nad seostavad deminutiivide vormellikku kasutamist itkudes, loitsudes ja looduskõnetustes, samuti deminutiivide sagedast kasutust linnunimetustes ja leksikaliseerunud deminutiive (nt *äike*, *pääsuke*) animistliku maailmavaatega. Deminutiivide kasutamine võis varem kanda rituaalset tähendust, mis on tänapäevaks kadunud. Näiteks loitsudes võib deminutiivide kiitev funktsioon olla seotud maagilise kahjutegemisega (Arukask, Saar 2021: 10–11, 21–22, 25) ning poeetilistes sünonüümides võib neil olla eufemistlik funktsioon, näiteks ussisõnades *Leenakene* 'madu' (Arukask, Saar 2021: 21). Sarnaselt tänapäeva seto keele deminutiividega (Saar, Todesk 2023: 158) võivad regilaulude deminutiivid väljendada nii rituaalset viisakust kui ka lihtsalt lugupidavat suhtumist tähistatavasse. Sellist deminutiivikasutust esineb teistegi kultuuride rahvalauludes, näiteks valgevene armastusteemalistes lauludes, kus deminutiividega pöördatakse

² Siin ja edaspidi minu esiletõsttud.

³ Siin ja edaspidiste regilaulunäidete puhul viidatakse Eesti Kirjandusmuuseumi (EKM) Eesti Rahvaluule Arhiivi (ERA) rahvaluulekogudele kogu, kõite ja lehekülje ning pala tähistega.

loodusjõudude, päikese, aja, kehaosade, arstirohtude, esemete ja abstraktsete mõistete poole (Tšimašenka 2019).

2. Deminutiivsufiksi *-kEnE* analüüs

2.1. Regilaulutekstide kvantitatiivanalüüsi eripärad

Suulise folkloori uurimise keskmes on alati olnud folkloori paljutasandiline varieerumine (Bendix, Hasan-Rokem 2012: 1–6). Regilaulutekstide varieerumise uurimisel on oluline olnud vormeliteooria (Lord 2000), mida on rakendatud nii Soomes (nt Harvilahti 1992; Frog 2017) kui ka Eestis (Arukask 2003; Saarlo 2005; Jaago 2016). Regivärsi sõnavara ja morfoloogia alalt on oluline esile tuua Juhan Peegli töid (2004, 2006), regivärsi süntaksi alalt Helle Metslangi uurimust (1978). Viimastel aastakümnetel on Eesti teadlased järjest enam rakendanud regilaulutekstide kvantitatiivanalüüsi võimalusi (nt Sarv 2008, 2020; Ross 2015), alates Arvo Krikmanni tööst 1990-ndatel (nt Krikmann 1997) kuni hiljutiste Eesti ja Soome teadlaste ühisuurimusteni regilaulude värsisarnasuste teemal (Janicki jt 2022, 2024). Selle ühistöö raames arendatud andmebaasi (FA) ning veebiliidest (FV) olen kasutanud ka oma uurimuses.

Vanemat eesti keelt sisaldavate tekstikorpuste kvantitatiivsel uurimisel tuleb arvestada mitmesuguste keerukuste ja eripäradega (Pilvik jt 2019: 139–140), nii ka regilaulukorpuse puhul. Murdeerinevused sõnavaras, morfoloogias ja süntaksis takistavad tekstide automaatset lemmatiseerimist ja morfoloogilist analüüsi, ehkki ka lemmatiseerimata tekstide kvantitatiivne uurimine võib anda kasulikku infot (Sarv 2020). Lisaks komplitseerib semantilist analüüsi paralleelvärssides esinevate sõnade ja mõistete tähenduse hägustumine (Sarv 1999). Tulemuste tõlgendamist raskendab ka regilaulutekstide ebaühtlane jaotus teemade, tüüpide, päritoluaja ja piirkondade lõikes, mistõttu püsivama sõnastusega ja rohkem tuntud fraasid, motiivid ja süžeed võivad varjutada varieeruvamaid. Uurimist takistavad veel täpse kontekstiteabe puudumine regilaulude algse loomise ja esitamise kohta ning transkribeerimisega seotud võimalikud ebatäpsused. Samuti tuleb arvestada tekstikorpustest lähtuvate uurimismeetodite piirangutega (vt nt Stefanowitsch 2020: 6).

2.2. Materjal ja meetod

Kuigi sufiksirühma varieerumist oleks võimalik uurida korpuslingvistiliste meetodite abil võrdlevalt mitmete läänemeresoome keelte regilauludes, keskendub siinne artikkel peamiselt sufiksi *-kEnE* nominatiivsetele vormidele eesti regilauludes, ehkki põgusalt vaadeldakse täiendava võrdlusmaterjalina ka teisi käändevorme. Analüüsi aluseks on regilaulutekstide toimetatud versioonid, milles üleskirjutuste kirjaviisi individuaalsed eripärad on ühtlustatud.⁴ Eesti regilaulude andmebaas (ERAB)

⁴ Vt täpsemalt regilaulude andmebaasi tekstide kohta Sarv, Oras 2020.

sisaldab 2023. aasta seisuga ligikaudu 110 000 teksti ja umbes 7 miljonit sõnet ning on integreeritud Soome-Eesti ühisprojekti FILTER raames loodud läänemere-soome regilaulude rahvusvahelisse ühendandmebaasi Runoregi. Võrdluseks kasutasin eesti murrete korpuse (EMK) XML-formaadis morfoloogiliselt märgendatud tekste. Regilaulude deminutiivsufiksitate analüüsi täiendasin poeetiliste sünonüümide koondregistri (Peegel 2004) vaatlusega.

Analüüsiks kasutatud regilaulutekstide andmestikud koostas projekt FILTER andmebaasi (FA) põhjal,⁵ kasutades HeidiSQL tarkvara (HSQL), Runoregi veebi-liidest, regulaaravaldisi ning Mari Sarve koostatud Eesti ajalooliste piirkondade geograafilist loendit. Peamine siinses uurimuses kasutatud andmestik hõlmab *-kEnE* nominatiivvariante (nt *-känä*, *-kõnõ*, *-kõne*, *-käenõ*, *-käinen*) koos sufiksile eelnevate tüvevormide ja muu metainfoga regilaulukorpuses (kokku 109 149 juhtu, vt tabelit 1).

Tabel 1. Üks *-kEnE* esinemisjuht koos taustainfoga andmestikus.

Sõnavorm	Sagedus korpuses	Värsirida	Koht	Tüvevorm	Sufiksivorm
<i>kassikene</i>	202	<i>Kate jalga kassikene.</i>	Kanepi	<i>kassi</i>	<i>-kene</i>

Kuna regilaulutekstit ei ole morfoloogiliselt märgendatud, polnud võimalik automaatselt lisada andmestikku sufiksivormide *-ke* (*-kä*, *-kõ*), *-ken* (*-kän*, *-kõn*) kõiki esinemisjuhte – need vormid kattuvad leksikaliseerunud deminutiivide (nt *päike*) ja mittedeminutiivsete sõnalõppudega (nt *katken*). Seetõttu vaatlesin eraldi lühemat nominatiivivormi *-ke/-kõ* ja kahekümne levinuma *kEnE*-lõpulise tüvevormi mittedeminutiivseid käändevorme.⁶

Keskendusin sagedusandmete analüüsile, mida on peetud oluliseks nii keele varieerumise kui ka murdekeelematerjali uurimisel (Lindström jt 2015: 51). Kombineerisin varieerumise analüüsi meetodeid sagedasemate näidete lähivaatlusega. *kEnE*-vormi varieerumist mõjutavate tegurite hindamiseks kasutasin otsustuspuu meetodit (Eriksen jt 2013), täpsemalt tingimusliku otsustuspuu algoritmi (Hothorn jt 2015).⁷ Analüüsisin andmeid tarkvara R (R Core Team 2022)⁸ ja Python (Python Software Foundation 2023) abil, kasutades paketti *partykit* (Hothorn, Zeileis 2015) ning visualiseerimiseks pakette *ggplot2* (Wickham 2016), *tm* (Feinerer 2025), Pythoni teeki *matplotlib* (Hunter 2007) ja *pandas* (McKinney 2010) ning projekti FILTER kaardirakendust (FV).

⁵ Andmestike koostamise aeg oli 2022. aasta juuni.

⁶ *-ke* ja *-kEnE* käänamismustrid kattuvad nii standardkeeles kui ka regilauludes kõigis käänetes peale nominatiivi, vrd nom *taadike/taadikene* : part *taadikesta*. Seetõttu saab nende sufiksitate levikut statistiliselt võrrelda üksnes nominatiivi põhjal.

⁷ Sama algoritmi on kasutanud eesti kõnekeele varieerumise uurimisel Klavan jt (2015).

⁸ Täna Maarja-Liisa Pilvikut ja Pärtel Lippust abi eest R-i kasutamisel.

3. Tulemused

3.1. Sufiksi *-kEnE* kasutamise üldised tendentsid

Analüüs näitas deminutiivsufiksi *-kEnE* suurt vormilist varieeruvust regilauludes. Tabelis 2 on esitatud sufiksi *-kEnE* levinumad variandid koos ainsuse nominatiivivormide sagedusega, kusjuures eri variantide esinemissagedus erineb oluliselt. Levinuim on ainsuse nominatiivivorm *-kene* (95 226 juhtu), mis esineb 32 446 värsireas ja 4300 erinevale sõnavormile liidetuna. Sageduselt järgneb *-kõnõ* (6725 juhtu, 3901 värsirida, 917 sõnavormi). Veel on suhteliselt sagedased *-keine*, *-kane*, *-kõne*, *-käne*, *-ken*, *-kõine*, *-kõni*, *-kenne*, *-kenä*, *-kono* ja *-kõno*. Haruldasemad vormid on näiteks *-konõ*, *-kännä*, *-kone* ja *-kinä*. Kokku tuvastasin 28 erinevat *-kEnE* vormi.⁹

Tabel 2. Levinumad sufiksi *-kEnE* variandid regilaulutekstides koos ainsuse nominatiivivormide sagedusega.

<i>-kEn(E)</i> variant	Sagedus	<i>-kEnE</i> variant	Sagedus
<i>-kene</i>	95 226	<i>-kõine</i>	243
<i>-kõnõ</i>	6725	<i>-kõni</i>	208
<i>-keine</i>	2119	<i>-kenne</i>	94
<i>-kane</i> ¹⁰	~1600	<i>-kenä</i>	61
<i>-kõne</i>	1267	<i>-kanõ</i>	54
<i>-käne</i>	882	<i>-kono</i>	52
<i>-ken</i> ¹¹	452	<i>-kõno</i>	31

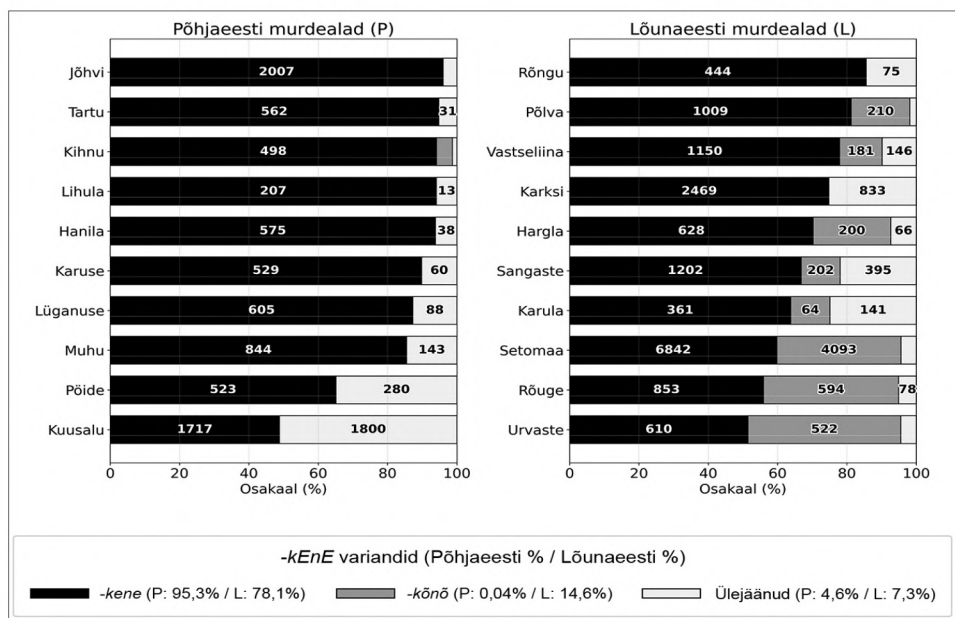
Balsys (2004) toob oma leedu rahvalaulude deminutiivide teemalises uurimuses esile tendentsi, et rahvalaulud võivad säilitada vanu murdelisi elemente, kuid laiemas plaanis loovad need ühtse poeetilise keele, mis ületab kohalikke murdeerinevusi. See tähelepanek iseloomustab mõneti ka sufiksi *-kEnE* levikut regilauludes. Osalt järgib *-kEnE* vormiline varieerumine murdealade piire, kuid samas on variant *-kene* siiski levinuim kõigis piirkondades, konkureerides üksnes lõunaeeesti keelealal variandiga *-kõnõ*. Näiteks Setomaal ja Rõuges esineb *-kene* vastavalt 6842 ja 853 korral ning *-kõnõ* 4093 ja 594 korral. Ka mujal Lõuna-Eestis on *-kõnõ* sage: Urvestes 522, Räpinas 225 ja Põlvas 210 juhtu. Lõuna- ja põhjaeeesti murdealade täpsem võrdlus on esitatud joonisel 1 (tulpades vormide absoluutne sagedus).¹² Joonisele on valitud

⁹ Statistika ei hõlma harvemini esinevaid vorme, nagu *-gene*, *-gõnõ* jne, mis kattuvad osaliselt pöördvormidega (nt *sõgene*).

¹⁰ *kane*-lõppusid oli andmestikus algselt 2018, millest 373 (18%) ei olnud deminutiivlõpud, vaid tähistasid kas materjali (nt *pihla*-, *haava*-, *tuomikane*, *hundinahkane*) või olid tüve osad (nt *pakane*, *pilkane*). Siin ja edaspidi ei ole *kane*-vormi statistika siiski päris täpne vormi mitmetähenduslikkuse tõttu.

¹¹ Lõpu *-ken* puhul on arvestatud 452 juhtu kahekümnele levinumale deminutiivsele tüvevormile liitununa.

¹² Igal pool, kus on piirkonnad jagatud põhjaeeesti ja lõunaeeesti murdealadeks, lähtun raamatus „Eesti mured ja kohanimed” (EMKO 2020) toodud murdealade jaotusest. Kirderannikumurre on arvatud põhjaeeesti murde alla.

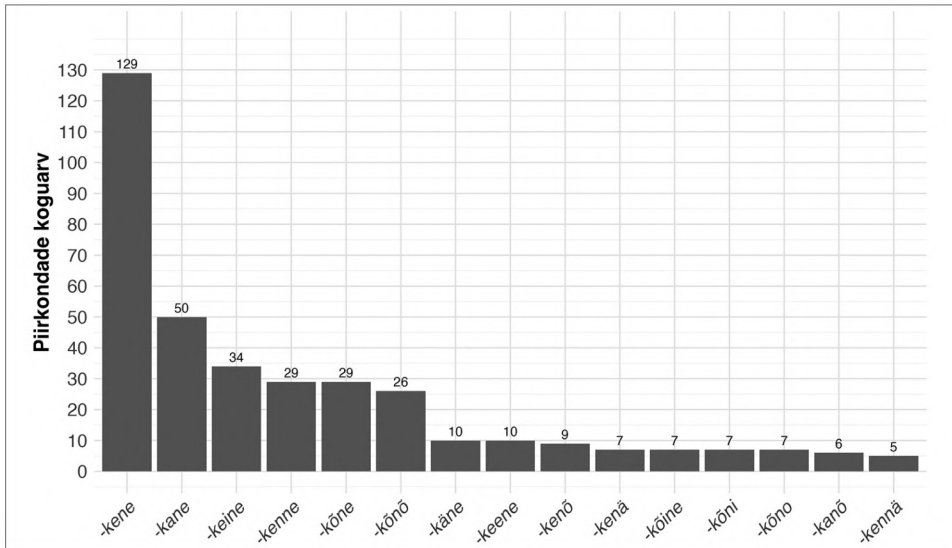
Joonis 1. -kEnE alternatiivsete vormide (-kõnõ ja „Ülejäänud“) suurema osakaaluga piirkonnad põhja- ja lõunaeeesti murdealal.

piirkonnad, kus alternatiivsete vormide (-kõnõ ja „Ülejäänud“) osakaal on suurem. Jooniselt on välja jäetud piirkonnad, mille kohta andmestikus oli alla 100 näite.

Jooniselt on näha, et alternatiivsete vormide rohkuse poolest eristub Põhja-Eestis Kuusalu. Lähem vaatlus näitab, et nende seas esineb palju arhailisi -kEnE vorme -kane ja -käne. See on tõenäoliselt seotud asjaoluga, et sealset rannamurret on peetud soome ja eesti murrete vaheliseks siirdemurdeks (EE 2003). Mõnel pool Lääne-Eestis, kuid ka Mulgi murde läanerühma kuuluvas Karksis esineb -kene kõrval suhteliselt palju keine-vormi (653 juhtu), samuti Paistus (410 juhtu) ja Pöides (278 juhtu). Lõunaeeesti murdealal on -kEnE vormide varieerumine üldjoontes märksa suurem kui põhjaeeesti murdealal. Näiteks esineb Sangaste ja Karula regilauludes tüüpilise lõunaeeesti variandi -kõnõ kõrval sageli vorme -kõne ja -kõni.

Vaatasin ka -kEnE variantide esinemist levikupiirkondade lõikes. Tulemused on esitatud joonisel 2. Graafiku horisontaaltelg näitab piirkondade (kihelkondade ja linnade) hulka, kus variant esineb. Analüüs näitas, et -kene on ainus variant, mis esineb kõigis 129 piirkonnas, teiste variantide levik on piiratum. Suurim varieeruvus ilmneb lõunaeeesti keelelal. Kuigi teiste sufiksivormide esinemissagedus on vormi -kene omast märkimisväärselt madalam (vrd tabeliga 2), on tähelepanuväärne nende suhteliselt lai geograafiline levik: mitmed variandid esinevad 20–50 eri piirkonnas.

Nominatiivivormide kõrval vaatlesin 20 levinuma deminutiivse tüvevormi käändevorme. Selle piiratud, kuid representatiivse valimi analüüs näitas, et sagedasemad on mitmuse nominatiiv -kesed ja ainsuse partitiiv -kest(a). Neile järgnevad vormid -kese, -keste, -kesi ja -keise. Eri käändevormide kasutus seostub kindlate kon-

Joonis 2. Sufiksi *-kEnE* variandid nende levikupiirkondade hulga järgi.

tekstidega, mis viitab deminutiivide struktuursetele funktsioonidele regilauludes. Näiteks esineb ainsuse nominatiiv tüüpiliselt kinnisvormel-pöördumistes (näide 2), samas kui ainsuse partitiivi kasutatakse sageli küsimus-vastus formaadis, näiteks mõistatuslaulus või loetlemiskontekstis (näide 3), mis on ka keeletüpoloogiliselt ootuspärane.

- (2) neitsikene noorukene // kirju pihta peenikene // pane siis seda tähele, // kui sind viidaks mehele [---] (EKM ERA, AES, MT 66, 4/6 < Karuse khk, Saastna v, Mäe k – H. Supsmann < Jüri Samet, 54 a. (1929))
- (3) Mis sinna aita pandaneksi? // Mis sinna aita pandaneksi // Neli noorta neitsikesta // Neli noorta neiukesta. // Üks aga koob kuldavööda // Teine sirje-sarjelist // Kolmas paugutab paberid // Neljas nutab noorta meesta. (EKM ERA, E 9311 (2) < e000093110002 Virumaa – Kadrina 1894 Kuusik, Karp (Carp))

3.2. *-kE* ja *-kEnE* osakaal regilaulude värsiridades piirkonniti

Järgnevalt vaatlen võrdlevalt deminutiivsufiksrite *-kE* ja *-kEnE* sagedust eri piirkondade regilauludes. Deminutiivsufiksi *-kEnE* sõnavorme sisaldavate regivärsiridade suhteline sagedus ehk osakaal kõigist kihelkonna värsiridadest (edaspidi DVSS) on suurim Setomaal (8,2%) ja Räpinas (7,6%). Tabelis 3 on esitatud piirkonnad, kus on kõige rohkem deminutiivsufiksiga *-kEnE* värsiridu. Need paiknevad peamiselt Lõuna- ja Kesk-Eestis, kuid esindatud on ka Põhja-Eesti (Kuusalu) ja Kirde-Eesti (Haljala). Üks värsirida võib sisaldada mitut *kEnE*-lõpulist sõnavormi.

Piirkondlike mustrite täpsemaks väljaselgitamiseks jagasin Eesti alad geograafiliste koordinaatide mediaanide järgi neljaks: lääne- ja idapoolseteks ning põhja- ja

lõunapoolseteks piirkondadeks. Selle jaotuse põhjal tehtud analüüs (joonis 3) näitas, et *-kEnE* DVSS on suurem Eesti ida- ja lõunaosas, kuigi ka mediaanist veidi põhja pool leidub kõrge DVSS-iga kihelkondi (nt Palamuse ja Maarja-Magdaleena) ning lõunas madalama DVSS-iga alasid (Hargla, Karula). Statistiliselt oluline on ida- ja läänepiirkondade erinevus ($p < 0,001$). Põhja- ja lõunapiirkondade erinevused *-kEnE* kasutamises on piiripealse olulisusega ($p = 0,05$).

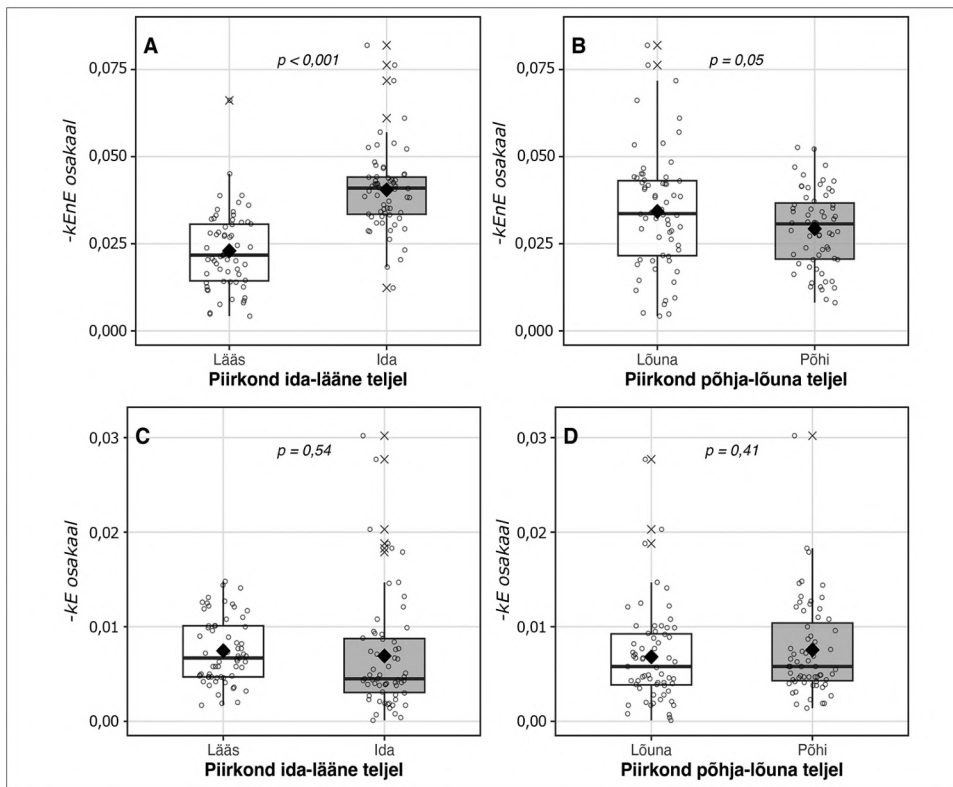
Tabel 3. Sufiksiti *-kEnE* sisaldavate regivärsiridade ja sõnavormide esinemine piirkonniti.

Piirkond	Värsiridu	Osakaal värsiridades (%)	Sõnavorme
Setomaa	8578	8,2	11 442
Kolga-Jaani	2990	5,3	3743
Paistu	2703	4,3	3611
Haljala	2643	3,9	2974
Räpina	2490	7,6	3657
Kuusalu	2410	3,0	3517
Halliste	2308	4,4	2832
Karksi	2214	3,2	3302
Helme	2081	4,7	2547
Tarvastu	2038	4,2	2667
Jõhvi	1848	5,2	2090
Ambla	1832	4,0	2176
Viljandi	1823	4,1	3319
Kadrina	1627	4,1	1875
Ülejäänud kokku/keskmine:	45 047	3,0	58 959

DVSS suureneb üldiselt järk-järgult läänest itta liikudes, kuigi ka geograafiliselt lähestikku paiknevate piirkondade vahel võib kohati esineda märkimisväärsed erinevusi. Üldiselt on erinevus suurem lääne-ida teljel kui põhja-lõuna teljel, mida suuresti mõjutab lääne-ida teljel mediaanist ida pool asuvate Setomaa ja Räpina kõrgeim DVSS (vt tabelit 3). Sufiksi *-kEnE* suurem esinemissagedus Eesti idaosas viitab üldisele deminutiivide sagedasemale kasutusele idapoolsetes regilauludes, mis võib olla seotud vene keele, kultuuri ja õigeusu mõjuga, aga ka muude keeleliste ja kultuuri-liste teguritega, mida on käsitletud Madis Arukask ja Eva Saar (2021) idapoolsete läänemeresoomede keelte deminutiivide kontekstis.

Kui ida pool on suurem *-kEnE* osakaal, kas siis mujal Eestis leidub vastavalt enam sufiksi lühemat vormi *-ke*? Kuna *ke*-vorm kattub kohati mittedeminutiivse sõnalõpuga (nt *laske*) ja mõne leksikaliseerunud deminutiivi lõpuga (nt *päike*), ei olnud võimalik kõiki *ke*-vorme automaatselt tuvastada. Seetõttu filtreerisin käsitsi

sagedasemate *ke*-lõpuliste sõnade seast välja 50 selgelt deminutiivset vormi. Neid deminutiive on eeskätt Kesk- ja Lääne-Eesti ning Tartu murdeala regilauludes (kaart 2), eriti Anna, Äksi, Kambja, Rannu ja Kursi kihelkondades. Sagedasimad vormid on *emake* (1051 juhtu), *poisike* (561), *peremeheke* (528), *peremehike* (513), *pojuke* (494), *linnuke* (355), *armuke* (352) ja *õeke* (334), lõunaeesti vormidest esineb enim *armukõ* (72).¹³ Mõne vormi sagedust suurendab esinemine kindlates laulutüüpides, näiteks *armuke/armukõ* esineb sageli siirdevormiliste laulumängude refräänides ning *emake* ja *pojuke* korduvad läbivalt laulus „Kus käisid sa mu emake”. Vastupidiselt *-kEnE* varieerumisele ei näita lühema sufiksi *-kE* kasutamine statistiliselt olulisi erinevusi ei ida-lääne ($p = 0,54$) ega põhja-lõuna ($p = 0,41$) teljel, kuid tuleb arvesse võtta, et siin vaadeldakse üksnes sagedasemate *kE*-deminutiivide jaotust ning tulemust võib kallutada nende sõnatüvede keskmisest suurem levik joonisel näidatud suurema *-kE* sagedusega aladel.

Joonis 3. Deminutiivsufiksrite *-kEnE* (ülal) ja *-kE* (all) suhteline sagedus (DVSS) Eesti eri piirkondades geograafiliste koordinaatide alusel.¹⁴

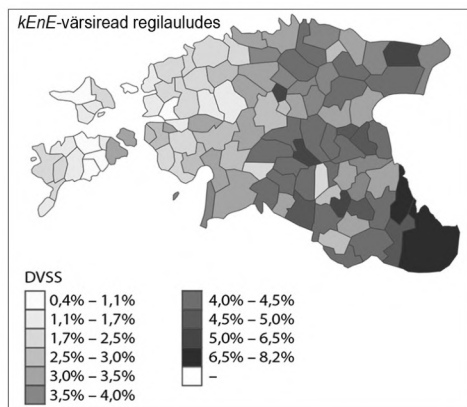
¹³ Projekti FILTER andmebaasi sagedusandmed seisuga 20. juuli 2022.

¹⁴ Piirkonnad on jaotatud nii ida-lääne (vasakul) kui ka põhja-lõuna (paremal) teljel. *-kE* puhul on arvestatud 50 sagedasemat deminutiivset sõnavormi. Karbid markerivad väärtuste jaotumist alumisest kvartiilist ülemise kvartiilini, horisontaalne joon kasti sees näitab mediaani, must romb tähistab aritmeetilist keskmist. Haarad ulatuvad äärmuslike väärtusteni ning eraldiseisvad

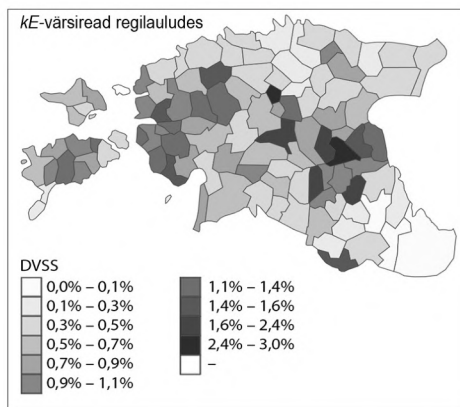
Kahe sufiksi leviku seose uurimiseks kontrollisin korrelatsioonianalüüsiga hüpoteesi, kas piirkondades, kus esineb rohkem *kEnE*-vorme, esineb vastavalt vähem või rohkem *kE*-vorme. Analüüs näitas, et *-kEnE* ja *-kE* DVSS-ide vahel puudub statistiliselt oluline seos ($r = -0,084$, $p = 0,35$). Kuigi Lääne-Eestis esineb *kE*-sufiksit veidi rohkem ja ida pool on ülekaalus *-kEnE*, ei mõjuta ühe sufiksi kasutussagedus teise sagedust samas piirkonnas. Pikema sufiksivormi *-kEnE* suurem levik ida pool võib osutada üldisematele erinevustele Lääne- ja Ida-Eesti regilaulude värsimõodus, mis Mari Sarve (1997) järgi on seotud arhailiste vormide vähenemisega Lääne-Eesti murdekeeles.

3.3. *-kEnE* ja *-kE* levik regilaulutekstides ja eesti murrete korpuses

Võrdlesin *-kEnE* ja *-kE* varieerumist regilauludes ja eesti murrete korpuses (EMK), et uurida deminutiivsufiksiste geograafilise varieerumise seost ühelt poolt regilaulupoetikaga ja teisalt murdeliste erinevustega. Murdekorpuse puhul oli analüüs täpsem, kuna sain peale regulaaravaldiste kasutada ka lemmapõhist otsingut sufiksi kõigi käändeliste variantide leidmiseks.¹⁵ Keskendusin võrdlemisel *kE*- ja *kEnE*-liiteliste lemmade nominatiivvormidele, kuna need on kõige selgemini eristatavad deminutiivvormid. Kaardid 1–4 näitavad *-kEnE* ja *-kE* piirkondlikku osakaalu mõlemas korpuses.¹⁶

Kaart 1. *kEnE*-värsirade osakaal regilauludes.

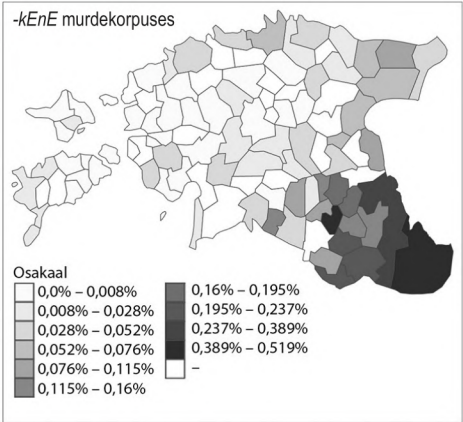

Kaart 2. *kE*-värsirade osakaal regilauludes.

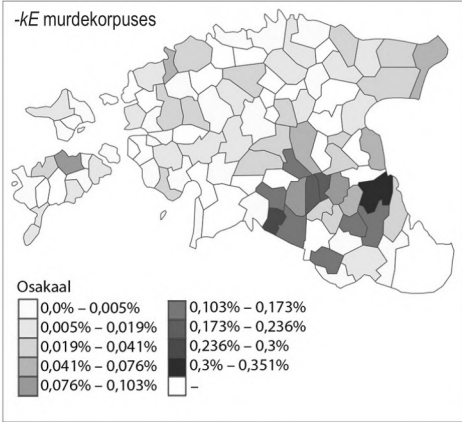
punktid tähistavad erandlikke väärtusi. Joonise vertikaaltelje (püstise kriipsu) suhtes paiknevate mullide asukoht (vasakul või paremal) ei oma sisulist tähendust.

¹⁵ Murdekorpuse mitternominatiivsete käändevormide puhul ei pruugi korpuse koostajate märgitud lemma sufiksi valik *-kE* või *-kEnE* kasuks olla täpne käändevormide kattumise tõttu.

¹⁶ Vt ka värvilisi kaarte artikli veebiversioonist. Murdekorpuses on võrreldes regilaulude andmebaasiga palju vähem keelematerjali ja seetõttu puudub osa kihelkondi murdekorpuse kaartidelt. Selles korpuses esineb palju kõnekeelseid *kE*- ja *kEnE*-lõpuliselt näitavaid omadussõnaliselt asesõnu (nt *siukkene*, *niskene*), mida regilauludes ei esine. Need on etümoloogiasõnaraamatu (ETY) järgi samuti deminutiivsed tuletised sõnadest *seesugune* ja *niisugune*, kuid jätsin need ja teised kaheldavad murdekorpuse deminutiivid parema võrreldavuse huvides sagedusanalüüsist välja.

Kaart 3. *kEnE*-sõnavormide osakaal murde-
korpuses.

Kaart 4. *kE*-sõnavormide osakaal murde-
korpuses.

Tabel 4. *-kE(nE)* sagedasemad variandid murdekorpuses (vasakul). Levinumad tüvevormid murde-
korpuses (paremal).¹⁷

Sufiksivorm	Sagedus
<i>-kEnE</i>	554
<i>-kEsE</i>	292
<i>-kE</i>	208
<i>-kEsEq</i>	50
<i>-kEsEd</i>	41
<i>-k</i>	37
<i>-ksE</i>	35
<i>-kEst</i>	30
<i>-gE</i>	23
<i>-kEisi</i>	22
<i>-kEist</i>	18
<i>-kEsi</i>	15
<i>-ksEd</i>	11
<i>-kEsEI</i>	10
<i>-kEsEst</i>	9

Tüvi	Sagedus
<i>poisi-(u-)</i>	224
<i>lapse-(u-)</i>	75
<i>tüdruku-</i>	26
<i>taeva-</i>	21
<i>moona-</i>	16
<i>poja-</i>	15
<i>tüki-</i>	13
<i>tütre-</i>	13
<i>pätsi-</i>	13
<i>karbi-</i>	12
<i>kala-</i>	11
<i>koti-</i>	10
<i>pea-</i>	10
<i>kana-</i>	10
<i>linnu-</i>	9

Kui regilauludes on *-kEnE* sage kogu Ida-Eestis ja *-kE* Kesk- ja Lääne-Eestis, siis murdekorpuses on mõlema sufiksi levikuala piiratum, koondudes vastavalt Kagu-

¹⁷ Tüvesageduse hulka on arvatud vastavad murdelised vormid (nt *poisi-* : *poiskõnõ*, *poiskõist* jne).

Eestisse ning Mulgi ja Tartu murdealadele. See märkimisväärne erinevus võib viidata nii deminutiivide järkjärgulisele taandumisele murdekeeles kui ka regilaulu poeetika eripärale, sest regilaulutekstitid esindavad varasemat ajajärku ning teistsugust suulise keele registrit kui murdekorpuse kõnekeelsed tekstid.

Peale geograafilise leviku ilmnevad kahe korpuse erinevused ka vormide kasutuses. *-kEnE* nominatiivvormide jaotumine murdekorpuses erineb regilauludest (vrd tabeliga 2). Kui regilauludes domineerib selgelt *-kene* (95 226 juhtu), millele järgneb suure vahega *-kõnõ* (6725 juhtu), siis murdekorpuses on sufiksivariantide jaotumine ühtlasem (*-kene* 357, *-kõnõ* 239 juhtu). Regilaulukeele konservatiivsusele viitab arhailisema lõpukaota partitiivivormi *-kesta* sage esinemine, mida murdekorpuses peaaegu üldse ei leidu. Need erinevused vormide jaotumises peegeldavad rahvalaulukeele kahte üldist tendentsi: säilitada vanemaid keelenähtusi ning ületada kohalikke murdepiire ühtlasema keelekasutuse kaudu (vrd Balsys 2004).

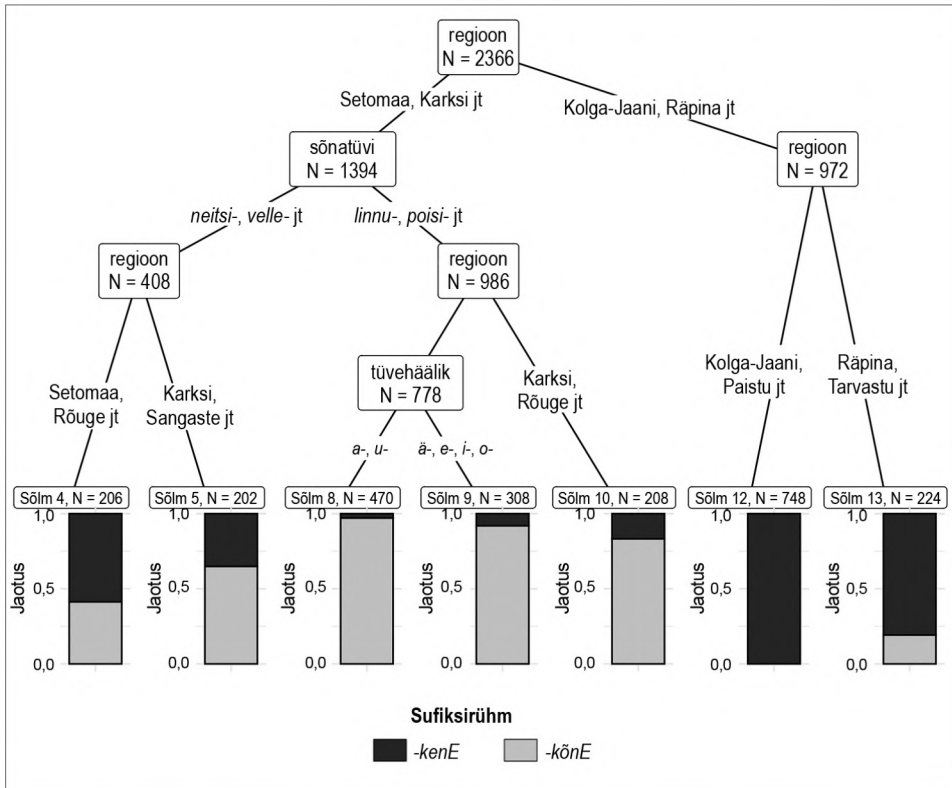
Pikema vormi eelistus ilmneb siiski mõlemas korpuses: murdekorpuses moodustavad *kE*-lemmadega deminutiivsed sõnavormid 0,04% (455 vormi) ja *kEnE*-lemmadega deminutiivsed sõnavormid 0,08% (972 vormi) kõigist sõnavormidest. Regilauludes võib seda eelistust osaliselt seletada värsimöödu nõuetega ja teiste pikemat sufiksivormi soosivate regilauluspetsiifiliste funktsioonidega, kuid sama tendentsi esinemine murdekorpuses viitab ühtlasi eesti murdekeelele üldiselt omasele joonele.

3.4. *-kEnE* varieerumise analüüs otsustuspuu meetodi abil

Kasutasin otsustuspuu meetodit, et võrdlevalt hinnata *-kEnE* vormi valiku sõltuvust regilauluteksti kogumiskohast, sufiksile eelnevast sõnavormist ja vahetult eelnevast häälikust. Otsustuspuu algoritm loob mudeli, mis jagab andmed korduvalt kaheks väiksemaks rühmaks, et lõpuks ennustada, millisesse klassi iga vaatlus kuulub (Song, Lu 2015; Pilvik, Lippus 2020). Kasutasin tingimusliku otsustuspuu algoritmi andmestiku kahandatud versioonil, mis hõlmas 10 sagedasemat sufiksivormi, 30 sagedasemat regiooni (kihelkonda, linna, maakonda) ja 30 sagedasemat tüvevormi. Sufiksivormid jagasin kahte gruppi: *-kenE* (*-kene*, *-keine*, *-kenne* ja *-ken*) ning *-kõnE* (*-kõnõ*, *-kõne*, *-kõine* ja *-kõni*). Sufiksivormide (*-kenE* või *-kõnE*) valiku tegurite mudeldamiseks koostas valimi, kus oli kummagi liitega võrdne hulk sõnu: 1479 *-kenE* ja 1479 *-kõnE* juhtu. Valimi jagasin treening- (80%) ja katseandmeteks (20%). Loodud mudel klassifitseeris õigesti 88% katseandmete sufiksivormidest, mis näitab, et analüüsitud tegurite põhjal saab sufiksivormi valikut suhteliselt hästi ennustada.

Joonis 4 kujutab deminutiivsufiksi vormi valikut mõjutavate tegurite hierarhilist jaotust. Kõige olulisemaks teguriks osutus piirkond: Setomaal, Karksis, Sangastes, Rõuges, Vastseliinas, Põlvas, Urvastes ja väljaspool Eestit¹⁸ domineerivad *kõnE*-grupi liited või esinevad *-kenE* ja *-kõnE* üsna võrdselt. Muijal on sagedasemad *kenE*-vormid, kuigi näiteks Räpinas, Tarvastus ja Helmes on *-kõnE* samuti suhteliselt levinud (19% vaadeldud deminutiividest).

¹⁸ Valimis on näiteks Ingerimaalt, Peipsi-tagustest asulatest, Siberist ja Kaukaasiast kogutud tekste.

Joonis 4. Otsustuspuu *-kenE* vormide varieerumist mõjutavate tegurite kohta.¹⁹

Teine oluline tegur on tühevorm. Teatud tüvedega (nt *neitsi-*, *velle-*, *noore-*, *ema-*, *eide-*, *peiu-*, *venna-*, *vele-*, *enne-*, *neiu-*) esineb ka Lõuna-Eestis ja väljaspool Eestit sageli *-kenE* (neljas piirkonnas isegi veidi rohkem kui *-kõnE*). Teiste tüvedega (nt *linnu-*, *poisi-*, *memme-*, *nooru-*, *taadi-*, *emä-*, *tillu-*, *naisu-*) domineerivad *kõnE*-vormid. Setomaal, Sangastes ja Urvastes mõjutab valikut eelkõige liitele eelnev häälik (kas ees- või tagavokaal).

3.5. *-kenE* kasutamine värsireas

-kenE varieerumine regilaulus seostub tugevalt kasutuskontekstiga. Sõnapilvede võrdlus (joonis 5) näitab, et vaatamata murdelistele erinevustele on deminutiivide kasutuskontekst regilauludes põhja- ja lõunaeesti murdealal väga sarnane. Joonisel on näha, milliseid muid sõnu esineb sagedamini *kEnE*-liitega sõnu sisaldavates värsiridades. Need peegeldavad deminutiivide mitut tüüpilist kasutustrit: esinemist refräänilistes tavandilauludes (*kaske*, *märti*), pereliikmete poole hellitaval toonil

¹⁹ Otsustuspuu parameetrid: minimaalne grupi suurus jagamisel 200 vaatlust, statistilise olulisuse nivoo 0,01 (R-i kood: `control <- ctree_control(minsplit = 200, minbucket = 200, alpha = 0.01)`; `ctree_model <- ctree(sonalopp ~., data = train, control = control)`).

pöördumist (nt *veli*, *peretütar*, *hella*, *kallis*), tegevusele õhutamist (*tule*, *tõuse*, *võta*, *veere*, *liigu*, *kiigu*, *laula*) ja tervitusi (*tere*). Eriti silmatorkav on deminutiivide seos pulmakombestikuga: sellele viitavad nii refräänsõnad, nagu *kaske* (näide 4) ja selle variandid (*kaasike*, *kaanike* jne), mis võivad tähistada pulmalaulikut (Särg, Ilmjärv 2009), kui ka sõnade, nagu *peiukene*, *äia(papa)kene* (näide 6), suur sagedus.

Joonis 5. Sagedasemad mittedeminutiivsed sõnad *kEnE*-liitega sõnu sisaldavates värsiridades (v.a levinumad ase-, side- ning määrsõnad). Vasakul: põhjaeesti murdeala; paremal: lõunaeesti murdeala.

- (4) Tule, tule, **tuulekene**, kaske, kaske // Käi hella **hingekene**, kaske, kaske // Lõõtsu looja **lillekene**, kaske, kaske [---] (EKM ERA, E 79373/4 (2) < Pärnu-Jaagupi khk, Halinga v – Endel Diesfeldt, Pärnu poegl. güm. õpil. < Anna Arens, 64 a. (1932))

Koos deminutiivsufiksiga kasutatakse regilauludes sageli pöördumise hellitava tooni rõhutamiseks analüütilisi deminutiivikonstruktsioone adjektiividega, nagu *[h]ella* ja *kulla*. Need esinevad nii deminutiivlõppudega (**ellakene** *vennakene*) kui ka ilma (**hella** *vellekene*), tähistades enamasti lähedaste pereliikmete poole pöördumist (näide 5). Sõna *[h]ell[akene]* peamiseks tähenduseks võib selles kontekstis pidada 'sooje tundeid tekitav' (EKSS). Liite *-kEnE* seto ja võro variant *-kõnõ* liitub regilauludes enamasti adjektiividele (nt *noorõkõnõ*, *armakõnõ*, *kallikõnõ*), väljendades muu hulgas intiimsust, familiaarsust, kaastunnet, lembust ja austust.

- (5) Õde tuli õue õpetama. // **Ellakene**, vennakene // Kui sina sõdid sõjassa // Ära sõdi sõja eesa // Ära sõdi sõja tagaje // Sõdi sõja keskeela // Esimised heidetakse // Tagumised tapetakse // Keskmised koju tulevad. (EKM ERA, E 11791/2 (15) < Ambla khk, Jootma – Joosep Neublau < Mari Nilk (1894))

Deminutiivsufiksit kasutades pöördutakse sageli pereliikmete (näide 6) ja teiste inimeste poole: *neiuke*, *peiuke*, *Annekene*, *Krõõdakõnõ*. Eriti pulmalauludes esineb pikemaid rituaalse sisuga tervitussekventse (näide 6). Vaimuliku sisuga lauludes leidub Jeesuse tervitamist (näide 7). Seto regilauludes esineb *jumalakõnõ* õigeusu-taustalises kinnisvormelis, kus *-kõnõ* väljendab austust (nt „Jummal tiid **jumala-kõnõ** // Mari tiid madalakõnõ”).

- (6) Tere **äiapapakene** // Tere **ämmamammakene** // Tere tere kallis neiu // Tere tuba tomingane // Tere lauad laasikirja // Tere pengid peelikirja // Tere **kulda-kannukene** // Tere **kordakapakene** // Tere teite murelauad // [...] (EKM ERA, E 16748 (36) < Pärnu-Jaagupi khk, Vee – M. Aija (1895))
- (7) Tere tere **Jeesukene** // Kas sa nägid mu ainust poega // Mine Jeruusalemma linna // Seal saad sa teda näha [...] (EKM ERA, E 54317 (14) < Tori khk – J. Oidermann (1924))

Tähelepanuväärne on, et regilauludes pöördatakse deminutiividega sageli ka looduse ja tänapäeval elututeks peetavate objektide poole. See nähtus seostub keelelise elususe küsimusega: kui tänapäeva eesti keeles on elus ainult liikuvad objektid (nt *kassipoeg, kes kasvab*, aga mitte *puu, mis kasvab*; Pajusalu 2009: 62), siis regilaulukeeles omistatakse elusust palju laiemalt. Näiteks tervitatakse lüroepilistes lauludes antropomorfiseeritud loodusobjekte (näide 8) ja saunaloitsudes esineb animistlikku objektide ja nähtuste teretamist (näide 9).

- (8) Mina põõsasta teretin // Tere kui põõsas **poisikene** // Kas sinust saaneb laevalaudu // [...] (EKM ERA, H II 34, 481/4 (57) < Kuusalu khk, Kolga v, Pedaspe k – Hans Lohk < Kadri Wiikström, 62 a. (1892))
- (9) [Haige laps veedi sauna; vihuti ja lauldi:] Tere **saunakene**, // Tere **leinikene**, // Armas **aruleheke**, // Kallis **kaevuveeke**, // Puhas **pühavaimuke!** // Tere terveks tulijake! (EKM ERA, H III 9, 697 (8) < Põltsamaa khk, Põltsamaa v – Gustav Seen (1889))

Kuigi deminutiivide põhifunktsiooniks peetakse vähendamist, kasutatakse neid seto keele (Saar, Todesk 2023: 159) sarnaselt eri piirkondade regilauludes sageli ka suurte, piiritute ja loendamatu objektide tähistamisel. Näiteks on regilauludes sagedased sõnad *tuulekene* (näited 4 ja 10) ja *ilmakene* (näide 10).

- (10) Mis sa tuigud, **tuulekene** / Paugud paha **ilmakene** / Täna mu meesi merella / Mu kaasa kalajõeella. (EKM ERA, E 7711 (8) < Ambla khk, Tapa k – J. Ekemann < Leenu Aster (1893))

Regilauludes pöördatakse sageli ka isikustatud päikese poole, sõna *päike* aga kuulub nende leksikaliseerunud deminutiivide hulka, milles alussõna (*päev[ake]*) pole enam tajutav. Deminutiivide leksikaliseerituse astet on keeruline hinnata isegi tänapäeva suulises eesti keeles (Liivak 2023: 18), regilaulukeele puhul on see mõistagi veel raskem. Mõningast aimu leksikaliseerumisprotsessist võib anda leksikaliseerunud sõnade varasemate vormide vaatlus regilauludes, kui need on seal säilinud. Sõna *päike* varem levinud vorm *päevakene* ja selle variandid (nt *päivikene*, *päevakesel*) esinevad ligi seitsmesajast värsireas eri piirkondade regilauludes. Lisaks esineb päikesena isikustatud kontekstis umbes 50 korral lühem nominatiivivorm *päevake* või mõni selle variant, samas kui hilisem vorm *päike* (sh käändes *päikese*, *päikest* jne)

esineb üksnes kolmesajas värsireas.²⁰ Murdekorpuses aga päikest tähistavat pikemat deminutiivivormi *päevakene* ja selle variante ei leidu,²¹ esinevad üksnes tänapäevane *päike(ne)* ning selle murde- ja käändevormid. Regilauludes tähistab *päevakene* seejuures peaaegu eranditult isikustatud päikest ja mitte päeva, mis näitab, et see deminutiivivorm oli regilaulikute pärimuslikus keeleteadvuses juba omandanud alussõnast *päev* eraldiseisva tähenduse, kuigi alussõna on *päevakene*-vormides veel selgelt äratuntav.

Analüüsisin ka seda, millistele tüvedele *kEnE*-sufiks kõige sagedamini liitub (vt joonist 7). Selgus, et kui vaadata tüve kõiki murdevariante koos (nt *venna-*, *velle-*, *venni-* jne), on arvukaim venda tähistavate sõnade rühm. Konkreetsete tüdevormide seas on aga kõige sagedasemad hoopis *neitsi-* ja *linnu-*, mis tähistavad peamiselt²² tütarlast. Täpsemalt on *neitsi-*,²³ mis esineb näiteks sõnades *neitsikene*, *neitsikäine* ja *neitsikene*, kõige sagedasem tüdevorm 23 piirkonnas 160-st, eriti Kuusalus (437 esinemist). Sagedasimad deminutiivliidetega värsiread on kahesõnalisel üttelisel püsivormelid, kus üttesõnale järgneb selle kordus või epiteet: *neitsikene noorukene* ja selle variandid (nt *neiokõnõ nuorukõnõ*), *emakene memmekene* ja *peiukene poisikene*. Tüdevormide sagedusloend kinnitab regilaulude temaatilist perekesksust: piirkonniti on *-kEnE* abil enim tähistatud pereliikmeid. Näiteks tüvi *vele-* 'veli, vend', mis esineb näiteks sõnades *velekene*, *vellekene* ja *velekõnõ*, on kõige sagedasem Setomaal (1053 juhtu), samuti Paistus (*velle-*, 484 juhtu) ja Kodaveres (*velje-*, 47 juhtu). Kaheksateistkümmes piirkonnas domineerivad ema või vanaema tähistavad tüdevormid (nt *memme-*, *enne-*, *ema-*). Mõnel pool on sagedasimad adjektiivid, mis iseloomustavad samuti peamiselt pereliikmeid: *noore-* (esineb enim koos sõnaga *velekene*) Räpinas ja Viljandimaa kihelkondades, *ella-* (enim koos sõnaga *vennakene*) Kullamaal ja Paide linnas. Piirkonniti on sagedasemate *kEnE*-vormide seas ka murdelisi variante: *rist(')imä-* 'ristiema'²⁴ Rõuges (110 korda) ja *sösse-* 'õeke' Pöides (88 korda). Piirkondlikud erinevused selles, milline pereliige on sagedasim *kEnE*-liitega sõnade hulgas, tunduvad pigem juhuslikud kui kultuuriliselt või keeleliselt määratud. Võrreldes regilaulude kõige sagedasemate nimisõnadega (*kodu*, *ema*, *neiu*, *isa*, *küla*, *metsa*, *karja*, *linna*) ilmneb ootuspäraselt, et deminutiivsufiks liituvad eelkõige inimesi tähistavatele ja palju vähem üldisematele sõnatüvedele.

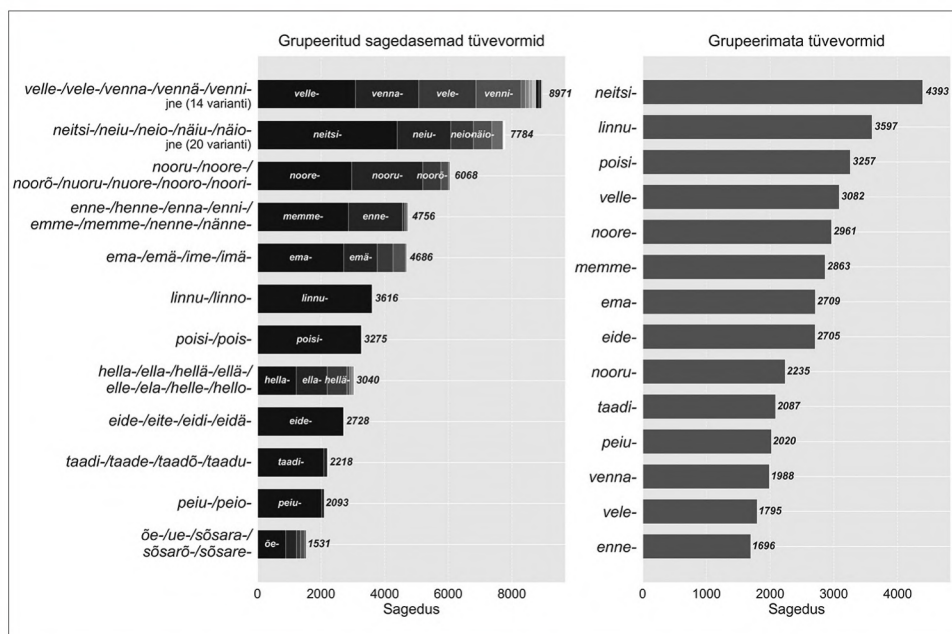
²⁰ Nii regilauludes kui ka tänapäeva murdekeeles esineb lisaks ka ilma deminutiivlõputa *päev* tähenduses 'päike'.

²¹ Murdekorpuses siiski leidub näiteks *päe* tähenduses 'päike' ('*sõnna* 'lat' 'tide' 'piale kuss *päe* = ikke 'äs'ti 'piale' 'paistis' (.) ja siis *sial* 'pliekkisivad').

²² *linnuke* võib tähistada siiski ka pereema, samuti poega või kiltrit.

²³ *neitsi* on tähendanud vanemas eesti keeles lisaks tänapäeval tuntud tähendusele 'seksuaalvahekorras mitte olnud tüdruk' ka abiellumata naist või teenijatüdrukut. See on läänemeresoome tületis sõnast *neid* (*neiu*), mis sisaldab kaht vana liidet (*-*nen* : -*sen* + *-*üt*), nii nagu ka *näitsik* (ETY). Huvitav on, et mõlemad sõnad sisaldavad lisaks deminutiivsust väljendavaid liiteid: *neitsi* lõpus olev -*i* võib olla algläänemeresoome deminutiivliitest *-*Ut* pärinev *i*-deminutiivsufiks (Saar, Todesk 2023: 143), *näitsik*-sõnas aga esineb deminutiivsust väljendav liide -*ik* (Öim 1981: 20), mille puhul võib oletada seost vokaalikaoga leksikaliseerunud deminutiivlõpuga -*ke*.

²⁴ *ristiemakene* vormid võivad korduda pöördumisena läbivalt peaaegu terves laulus värsirea keskel, vt nt EKM ERA, II 126, 204/7 (16) < Rõuge khk, Laitsna-Rogosi v Kikri k < Setu khk – Amanda Raadla < Marta Hunt, snd 1885. a (1936).

Joonis 6. Tüved, millele regilauludes kõige sagedamini liitub sufiks *-kEnE*.

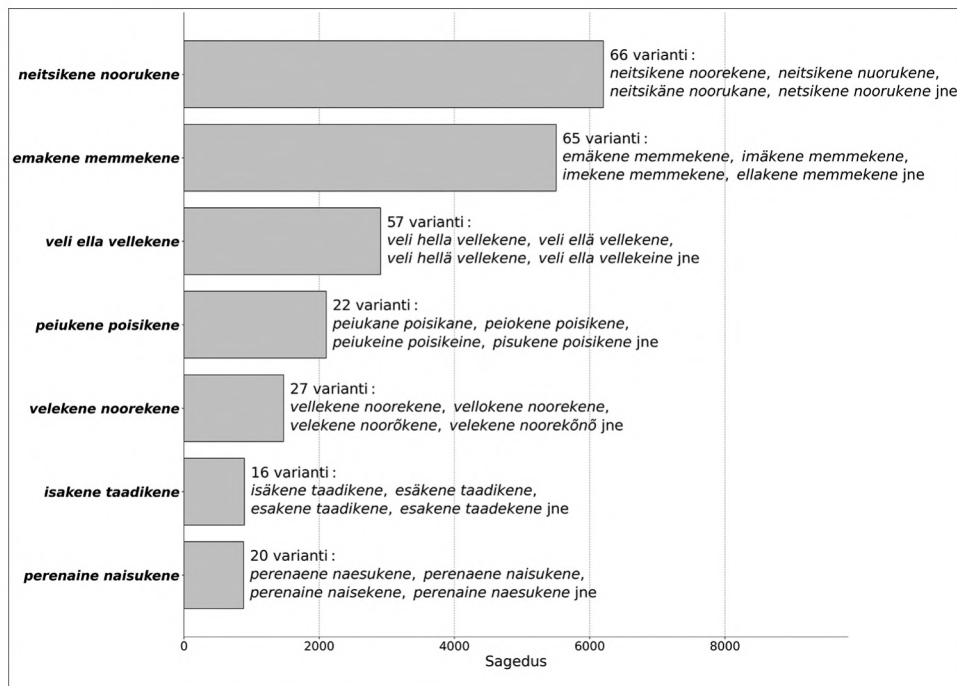
Deminutiividega on mitmetes maailma keeltes võimalik markeerida ka sugu (eesti keeles nt *temake*) (Arukask, Saar 2021: 12). See tõstatab küsimuse, kas deminutiive kasutatakse regilauludes rohkem nais- või meessoost isikute tähistamisel. Analüüs näitas, et sufiksiga *-kEnE* tähistatakse regilauludes nii nais- kui ka meessoost isikuid, kuid mitte päris võrdselt: 50 sagedasemast *kEnE*-tüvevormist 22 tähistavad peamiselt naissoost isikuid, 10 meessoost isikuid ja 13 on adjektiivid. See, et sagedasematest deminutiividest suurem osa tähistab naissoost isikuid, järgib üldist tendentsi, mida on täheldatud ka varasemates uuringutes teiste keelte kohta (Jurafsky 1996: 536; Schneider 2003: 40). Murdekorpuses on vastupidi: seal tähistatakse poissi deminutiivsõnadega (nagu *poiskõnõ*, *poisikke* jne) ligi kümme korda enam kui tüdrukut (vt tabelit 4). See erinevus kahe korpuse vahel võib peegeldada nii sugude erisugust käsitlemist lauludes ja kõnes kui ka meessoost isikute sagedasemat mainimist tänapäevasemates tekstides (vrd Kaukonen 2023), kuid võib tuleneda ka murdekorpuse eripäradest (nt informantide sooline jaotus või intervjuude temaatika).

Sufiksi üldine kasutus ei ole regilauludes siiski kuigi tugevalt seotud referentide soo ega vanusega ning naissoo mõnevõrra suurem esindatus ei tulene tõenäoliselt naislaulikute suuremast loomepanusest. Maria Sifianou (1992) järgi ei kasuta naised deminutiive sagedamini kui mehed, kuigi neid leidub rohkem lapsevanemate kõnes. Regilaulupoeetika omapärast tulenevalt ei saagi alati rääkida ühele kindlale soole viitamisest: vastassoost pereliikmete paarid (nt järjestikustes värsiridades *eidekene*, *taadikene*) esinevad tihti parallelsuhtelises (Saarlo 2005), kus deminutiivliited rõhutavad semantilist paralleelsust, tähistades pigem laiemat mõttelist kogumit (nt perekond, vanemad) kui üksikisikuid. Referendiüleste kogumite ja nähtuste tähis-

tamine peegeldab regilauludeminiitide semantilis-pragmaatiliste funktsioonide mitmetasandilisust.

Joonis 7 näitab sagedasemaid *kEnE*-sufiksiga regivärsiridade rühmi. Nii nagu joonisel 6, on siingi rühmadesse koondatud nii põhja- kui ka lõunaeesi murdeala variandid. Kuigi joonis toob esile püsivormelite suure sageduse ja kuigi suurima rühma, püsivormeli *neitsikene noorukene* variante sisaldavad read moodustavad 5,7% kõigist *kEnE*-värsiridadest, esineb suur osa värsiridadest (25 151) vaid üks kord ja täpselt sama värsirea keskmine esinemissagedus on 2,8. See viitab pigem *kEnE*-värsiridade suurele variatiivsusele kui kindlakujuliste püsivormelite domineerimisele nende hulgas. Joonisel 7 kujutatud klastrites on grupeeritud vaid väikeste erinevustega variandid, kuid levinud püsivormelitel on ka hulk suurema erinevusega variante. Lisaks on paljude värsiridade puhul raske määrata, kas need on mõne püsivormeli variandid või mitte. Täpsema püsivormellike *kEnE*-värsiridade osakaalu määramine nõuaks põhjalikumat uuringut, näiteks Janicki jt (2022) kirjelatud meetodit kasutades.

Vaadeldes *kEnE*-sõnavormi paiknemist värsireas, ilmneb, et valdavalt (ligi 80 000 juhul) esineb see värsirea lõpus, kuid suhteliselt sageli (2314 korda) leidub seda ka vahetult enne refräänsõna, näiteks *kondikene* värsireas „Kolme koera kondikene, kaske”. Sage värsirea lõpu markeerimine seostub ilmselt liite paradigmaatilise riimi funktsiooniga.

Joonis 7. Sagedasemad *kEnE*-sufiksiga regivärsiridade rühmad.²⁵

²⁵ Rühmad on moodustatud värsiridade omavahelise sarnasuse alusel (Levenshteini kaugus ≤ 2).

Laulutüüpide analüüs näitab *kEnE*-liite selget seost teatud esituskontekstidega. Liide esineb eriti sageli mängulauludes (nt kullimäng – 14,7%, nõelamäng – 13,4%, leinamäng, nukumäng), teatud pulmalauludes („Võta väike naine” – 13,6%) ning mure- ja karjaselauludes. See osutab sufiksi olulisele rollile pöördumisvärssides, mida on eriti palju just mängu- ja pulmalauludes, ning võib osutada ka sufiksi kasutuse seotusele rituaalse esituskontekstiga (vt alapeatükki 1.4). Mängulauludes esineb *-kEnE* sageli püsivormelites, näiteks kullimängus *kuuts kuuts kullikene* ja nõelamängus *nõrend nõrend nõglakene*. Tähelepanuväärne on ka paljude deminutiivsete pealkirjadega laulutüüpide (nt „Sokukene”) liigitamine regilaulude andmebaasis laste- või uuemate rahvalaulude alla, sest see peegeldab deminutiivide üldist seost laste- ja hoidjakeelega.

Eraldi tähelepanu väärib deminutiivsufiksrite roll regilaulu poeetilistes sünonüümides. Kvantitatiivanalüüsiga ei õnnestunud hinnata deminutiivsufiksrite osakaalu neis, mistõttu vaatlesin eraldi poeetiliste sünonüümide koondregistrit (Peegel 2004), mis sisaldab umbes 5000 poeetilist sünonüümi. Neist umbes 14% sisaldab deminutiivsufikseid või -osiseid, mis viitab deminutiivide olulisele rollile poeetilistes sünonüümides (vrd tabeliga 3). Registri mitmesõnaliste poeetiliste sünonüümide viimase komponendina esinesid kõige sagedamini sõnad *lind*, *kanane* ja *linnukene*, kus nii *-ne* kui *-kene* on deminutiivliited. Sagedased on ka pöördumissõnadena üttekordustena kasutatud *kullakene* ja *kullukene* (Peegel 2004: 77). Need leiud kinnitavad Peegli väidet poeetiliste sünonüümide sagedase deminutiivsuse kohta.

4. Kokkuvõte

Analüüs näitas deminutiivsufiksi *-kEnE* märkimisväärselt geograafilist ja kontekstuaalset varieerumist eesti regilauludes. Piirkondlikult on *-kEnE* levinuim Kagu-Eestis: Setomaal sisaldab deminutiivsufiksi *-kEnE* sõnavorme 8,2% ja Räpina 7,6% regivärsiridadest. Üldiselt on *-kEnE* sagedasem idapoolsetes regilaulutekstides, samas kui lühem vorm *-kE* domineerib Kesk- ja Lääne-Eestis. Deminutiivsufiksi varieerumist mõjutab ootuspäraselt enim teksti esinemispiirkond, seejuures lõunaeesti murdealal mõjutab variandi valikut olulisel määral eelnev tüvevorm, ehkki deminutiivsufiksrite kasutuses ilmneb ka murdeüleste ühisjooni. Kõigis piirkondades on levinuim deminutiivliite *-kene* ainsuse nimetav, millele järgnevad selle murdevariandid.

Regilaulukorpuse ja murdekorpuse võrdlus näitas, et kuigi *-kEnE* on mõlemas korpuses sagedasim Kagu-Eestis, esineb see mujal Ida-Eestis regilauludes märksa laialdasemalt kui murdekeeles üldiselt. Samuti on *-kEnE* mõlemas korpuses sagedasem kui *-kE*. Murdekorpuses on mõlema sufiksi levikuala märksa piiratum, koondues vastavalt Kagu-Eestisse ning Mulgi ja Tartu murdealadele. Need erinevused võivad osutada deminutiivide laiemale kasutusele varasemas murdekeeles ning nende järkjärgulisele taandumisele. See tõlgendus ühtib nii Arukase ja Saare (2021: 10) oletusega deminutiivide varasemast laiemast levikust kui ka Sarve (1997) tähelepanekutega regilaulu värsimõõdu mõjust keelelisele varieerumisele. On tõenäoline,

et just regilaulude poeetiline register on aidanud säilitada deminutiivsufiksiste kasutust piirkondades, kus need on tavakeelest kadunud.

Morfoloogilise varieerumise analüüs näitas, et *kEnE*-liitelised sõnad esinevad regilauludes peamiselt nominatiivis, partitiivis ja genitiivis, kusjuures iga käände puhul ilmnevad erinevad kasutuskontekstid ja funktsioonid. Sufiks liitub valdavalt substantiividele, kuid on sage ka adjektiividega. Analüüs näitas *kEnE*-lõpuliste deminutiivide mõningast soolist erinevust: sagedasimate *kEnE*-liitele eelnevate tüevormide hulgas tähistavad 22 peamiselt naissoost ja 10 meessoost isikuid. See erineb murdekorpusest, kus domineerivad *poiss*-tüvelised vormid.

Analüüs näitas, et *kEnE*-värsiridade hulgas on palju nii püsivormeleid kui ka unikaalseid värsiridu. Sufiks *-kEnE* on seejuures eriti sage laulu alguses esinevates kinnisvormel-värsiridades, kuid ka poeetilistes sünonüümides, refräänsõnade ees, parallelismirühmades ning värsirea lõpus. Funktsioonide analüüs tõi esile nii sotsiaalsed kui ka laulude algse esituskontekstiga seotud tekstivälised aspektid: sufiksit kasutatakse sageli pöördumisel, enamasti noore neiu ja pereliikmete, kuid ka loodusnähtuste või objektide poole, mis võib peegeldada animistlikku maailmavaadet. Deminutiivide rohkus seostub mängulise või rituaalse kontekstiga, näiteks on neid palju mängulauludes ja teatud tüüpi pulmalauludes. Tulemused kinnitavad varasemaid oletusi regilaulude deminutiivsufiksiste mitmetasandiliste funktsioonide kohta (vt alapeatükki 1.4).

Uurimuse tulemused avavad mitmeid perspektiive edasiseks uurimistööks. Regilaulude keele kvantitatiivset analüüsi võiks edasi arendada tihedamas seoses murdekeeleressursside uurimisega. Samuti oleks huvitav võtta regilaulude keelelise varieerumise uurimisse soome, ingeri ja karjala regilaulude tekste. Rakenduslikust aspektist võiks käesoleva uurimuse tulemusi kasutada deminutiivide automaatse märgendamise arendamiseks regilaulutekstides, mis omakorda toetaks regilaulukeele morfoloogilise analüüsi väljatöötamist.

Artikkel on kirjutatud teadusprojektide „Folkloorse varieeruvuse korpuspõhine käsitus: regilaulutraditsiooni piirkondlikud stiilid, teemavõrgustikud ja suhtlusviisid“ (PRG1288) ja „Eesti juured: rahvastiku ja kultuuri kujunemise transdistsiplinaarsete uuringute tipp-keskus“ (TK215) toel.

ARHIIVIALLIKAD

Eesti Kirjandusmuuseumi (EKM) Eesti Rahvaluule Arhiiv (ERA)

- AES – Akadeemilise Emakeele Seltsi kogu
- E – Matthias Johann Eiseni rahvaluulekogu
- H – Jakob Hurda rahvaluulekogu

VEEBIVARAD JA ELEKTROONILISED TÖÖRIISTAD

EE 2003 = Eesti Entsüklopeedia. Rannikumurre.

<http://entsyklopeedia.ee/artikkel/rannikumurre>

- EMK** = Liina Lindström, Triin Todesk, Maarja-Liisa Pilvik, Eesti murrete korpus. Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituut, 2022. <https://datadoi.ee/handle/33/492>
- ERAB** = Eesti regilaulude andmebaas. Koost Janika Oras, Liina Saarlo, Mari Sarv, Kanni Labi, Merli Uus, Reda Šmitaite. Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiiv. <https://www.folklore.ee/regilaul/andmebaas>
- ETY** = Eesti etümoloogiasõnaraamat. <https://www.eki.ee/dict/ety>
- FA** = FILTER andmebaas. Koost Maciej Janicki, Eetu Mäkelä ja FILTER projekti tööühm. Helsingi Ülikool, Soome Kirjanduse Selts, Eesti Kirjandusmuuseum.
- FV** = FILTER visualizations. Loonud Maciej Janicki, Kati Kallio, Eetu Mäkelä, Jukka Saarinen, Mari Sarv. Tööversioon. Helsingi Ülikool, Soome Kirjanduse Selts, Eesti Kirjandusmuuseum. <https://filter-visualizations.rahtiapp.fi>
- HSQL** = Becker, Ansgar 2022. HeidiSQL (versioon 12.0) [tarkvara]. <https://www.heidisql.com>
- Python Software Foundation 2023**. Python 3.12. <https://www.python.org>
- R Core Team 2022**. R: a language and environment for statistical computing [tarkvara]. Vienna: R Foundation for Statistical Computing. <https://www.R-project.org>
- Runoregi**. Loonud Maciej Janicki, Kati Kallio, Mari Sarv, Eetu Mäkelä. Helsingi Ülikool (HELDIG), Soome Kirjanduse Selts, Eesti Kirjandusmuuseum. <https://runoregi.fi>

KIRJANDUS

- Argus, Reili 2008**. Eesti keele muutemorfoloogia omandamine. Analüütiline ülevaade. (Tallinna Ülikooli humanitaarteaduste dissertatsioonid 19.) Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus.
- Arukask, Madis 2003**. Jutustava regilaulu aspektid. 19. sajandi lõpu setu lüroepiliste regilaulude žanr ja struktuur. (Dissertationes folkloristicae Universitatis Tartuensis 3.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Arukask, Madis; Saar, Eva 2021**. Deminutiivid idapoolsete läänemeresoome rahvaste animistlikus keelekasutuses. – Emakeele Seltsi aastaraamat 66 (2020). Peatoim Mati Ereht. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, lk 9–38. <https://doi.org/10.3176/esa66.01>
- Balsys, Rimantas 2004**. Deminutyvų paskirtis ir kaita liaudies dainose. – Vārds un tā pētišanas aspekti, nr 8, lk 50–57.
- Beard, Robert; Szymanek, Bogdan (koost) 1988**. Bibliography of Morphology, 1960–1985. (Library and Information Sources in Linguistics 18.) Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins Publishing Company. <https://doi.org/10.1075/lisl.18>
- Bendix, Regina F.; Hasan-Rokem, Galit (toim) 2012**. A Companion to Folklore. Chichester: Wiley-Blackwell. <https://doi.org/10.1002/9781118379936>
- Bopp, Franz 1833**. Vergleichende Grammatik des Sanskrit, Zend, Griechischen, Lateinischen, Litthauischen, Gothischen und Deutschen. Kd 1. Berlin: F. Dümmler.
- Bystrov, Yakiv; Mintsy, Ella; Mintsy, Yuliya 2020**. English diminutives in children's literature: A case study of directive speech acts. – SKASE Journal of Theoretical Linguistics, kd 17, nr 5, lk 77–96.
- Dressler, Wolfgang U.; Barbaresi, Lavinia M. 1994**. Morphopragmatics: Diminutives and Intensifiers in Italian, German, and Other Languages. (Trends in Linguistics. Studies and

- Monographs [TiLSM] 76.) Toim Werner Winter. Berlin–New York: Mouton de Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110877052>
- EKK 2020** = Mati Erelt, Tiit Erelt, Kristiina Ross, Eesti keele käsiraamat. Uuendatud väljaanne. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- EKSS 2009** = Eesti keele seletav sõnaraamat. 2. tr. Toim Margit Langemets, Mai Tiits, Tiia Valdre, Leidi Veskis, Ülle Viks, Piret Voll. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- EMKO 2020** = Karl Pajusalu, Tiit Hennoste, Ellen Niit, Peeter Päll, Jüri Viikberg, Eesti murded ja kohanimed. 3., kohendatud ja täiendatud tr. Toim T. Hennoste. Tartu: EKSA.
- ERIA** = Eesti rahvalaulud. Antoloogia. Kd I–IV. Toim Ülo Tedre. Tallinn: Eesti Raamat, 1969–1974.
- Eriksen, Stuart; Huynh, Candice H.; Keller, L. Robin 2013**. Decision trees. – Encyclopedia of Operations Research and Management Science. 3. tr. Toim Saul I. Gass, Michael C. Fu. New York: Springer, lk 390–394. https://doi.org/10.1007/978-1-4419-1153-7_220
- Ettinger, Stefan 1974**. Diminutiv- und Augmentativbildung: Regeln und Restriktionen. Morphologische und semantische Probleme der Distribution und der Restriktion bei der Substantivmodifikation im Italienischen, Portugiesischen, Spanischen und Rumänischen. Tübingen: Tübinger Beiträge zur Linguistik.
- Ettinger, Stefan 1980**. Form und Funktion in der Wortbildung. Die Diminutiv- und Augmentativmodifikation im Lateinischen, Deutschen und Romanischen (Portugiesisch, Spanisch, Italienisch und Rumänisch). Ein kritischer Forschungsbericht 1900–1970. (Tübinger Beiträge zur Linguistik 47.) Tübingen: Gunter Narr Verlag.
- Feinerer, Ingo 2025**. Introduction to the tm package. Text mining in R. – The Comprehensive R Archive Network, 19. II. <https://cran.r-project.org/web/packages/tm/vignettes/tm.pdf>
- FILTER** = Maciej Janicki, Eetu Mäkelä, Mari Väina, Kati Kallio, Developing a Digital Research Environment for Finnic Oral Poetry. – Baltic Journal of Modern Computing 2024, kd 12, nr 4, lk 535–547. <https://doi.org/10.22364/bjmc.2024.12.4.15>
- Frog 2017**. Parallelism and orders of signification (Parallelism dynamics I). – Oral Tradition, kd 31, nr 2, lk 425–484. <https://doi.org/10.1353/ort.2017.0017>
- Fufajeva 2018** = Ирина Владимировна Фуфаева, Экспрессивные диминутивы в условиях конкуренции с нейтральными существительными (на материале русского языка). Диссертация кандидата филологических наук (10.02.01). Москва: Российский государственный гуманитарный университет.
- Grandi, Nicola 2023**. Evaluative morphology in the Romance languages. – Oxford Research Encyclopedia of Linguistics. Oxford: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780199384655.013.684>
- Grimm, Jacob 1822**. Deutsche Grammatik. Kd 3. Göttingen: Dieterichsche Buchhandlung.
- Hamid, Iman; Faiq, Sahar 2009**. A comparative study of diminutive forms in English and Arabic. – Journal of Education and Science, kd 16, nr 1, lk 1–15.
- Harvilahti, Lauri 1992**. The production of Finnish epic poetry – Fixed Wholes or Creative Compositions? – Oral Tradition, kd 7, nr 1, lk 87–101.
- Hothorn, Torsten; Hornik, Kurt; Zeileis, Achim 2015**. ctree: conditional inference trees. – The Comprehensive R Archive Network. <https://cran.r-project.org/web/packages/partykit/vignettes/ctree.pdf>

- Hothorn, Torsten; Zeileis, Achim 2015. partykit: a modular toolkit for recursive partytioning in R. – Journal of Machine Learning Research, kd 16, nr 118, lk 3905–3909.
- Hunter, John D. 2007. Matplotlib: a 2D graphics environment. – Computing in Science & Engineering, kd 9, nr 3, lk 90–95. <https://doi.org/10.1109/MCSE.2007.55>
- Hurt, Jakob 1886. Die estnischen Nomina auf -ne purum. Helsingfors: J. C. Frenckell & Sohn.
- Jaago, Tiiu 1998. Regilaulu poeetika. Rahvaluule ülemastme kursus regilaulu uurimise meetoditest. Tartu Ülikool, eesti ja võrdleva rahvaluule õppetool. Tartu. <https://www.folklore.ee/UTfolk/loengud/poeetika/>
- Jaago, Tiiu 2016. Punane regilaulus: sõnad ja vormelid. – Mäetagused, nr 64, lk 9–34. <https://doi.org/10.7592/MT2016.64.jaago>
- Janicki, Maciej; Kallio, Kati; Sarv, Mari 2022. Exploring Finnic written oral folk poetry through string similarity. – Digital Scholarship in the Humanities, kd 38, nr 1, lk 180–194. <https://doi.org/10.1093/llc/fqac034>
- Janicki, Maciej; Kallio, Kati; Sarv, Mari 2024. Arvutuslikke vaateid läänemeresoome regilaulude varieeruvusele. „Harja otsimine” ja „Mõök merest”. – Keel ja Kirjandus, nr 3, lk 238–259. <https://doi.org/10.54013/kk795a2>
- Jurafsky, Daniel 1996. Universal tendencies in the semantics of the diminutive. – Language, kd 72, nr 3, lk 533–578. <https://doi.org/10.2307/416278>
- Kasik, Reet 1996. Eesti keele sõnatuletus. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 3.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus. <https://dSPACE.ut.ee/handle/10062/25042>
- Kasik, Reet 2015. Sõnamoodustus. (Eesti keele varamu 1.) Toim Katrin Kern. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Kazakovskaya, Victoria V.; Argus, Reili 2021. Acquisition of diminutives in typologically different languages: Evidence from Russian and Estonian. – Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat, nr 17, lk 81–97. <https://doi.org/10.5128/ERYa17.05>
- Kaukonen, Elisabeth 2023. Cleaning aunts and police uncles in action. Unveiling gender dynamics in Estonian compound words. – Eesti ja soome-ugri keeleteaduse ajakiri. Journal of Estonian and Finno-Ugric Linguistics, kd 14, nr 3, lk 137–171. <https://doi.org/10.12697/jeful.2023.14.3.05>
- Kavčič, Karin 2021. Tipologija slovenskih in angleških manjšalnih pripon v okviru razpršene morfologije. Typology of Slovene and English Diminutive Suffixes in the Framework of Distributed Morphology. Magistritöö. Ljubljana: Univerza v Ljubljani. <https://repozitorij.uni-lj.si/IzpisGradiva.php?id=130542>
- Kehayov, Petar; Blokland, Rogier 2007. Mitesufiksaalne deminutiivituletus eesti keeles. – Emakeele Seltsi aastaraamat 52 (2006). Peatoim Mati Ereht. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Kirjastus, lk 87–124.
- Kettunen, Lauri 1962. Eestin kielen äännehistoria. 3. tr. (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 156.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Kidd, Evan; Kemp, Nenagh; Kashima, Emiko S.; Quinn, Sara 2016. Language, culture, and group membership: An investigation into the social effects of colloquial Australian English. – Journal of Cross-Cultural Psychology, kd 47, nr 5, lk 713–733. <https://doi.org/10.1177/0022022116638175>

- Klavan, Jane; Pilvik, Maarja-Liisa; Uiboaed, Kristel 2015.** The use of multivariate statistical classification models for predicting constructional choice in spoken, non-standard varieties of Estonian. – Finnish Journal of Linguistics, nr 28, lk 187–224.
- Krikmann, Arvo 1997.** Retoorilise, modaalse, loogilise ja süntaktilise plaani seostest eesti vana-sõnades. – Keel ja Kirjandus, nr 4, lk 232–244; nr 5, lk 327–343; nr 6, lk 384–393.
- Kupp-Sazonov, Sirje 2019.** Deminutiivsete noomenite funktsionaalsusest vene ja eesti keeles mõningate Tšehhovi jutustuste ning nende tõlgete näitel. – Lähivõrdlusi. Lähivertailuja, nr 29, lk 113–140. <https://doi.org/10.5128/lv29.04>
- Laanest, Arvo 1975.** Sissejuhatus läänemeresoome keeltesse. Toim Valmen Hallap. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia.
- Labi, Kanni 2010.** Juba juubilar juubeldab: „Viru regi” Eesti Vabariigi 90. sünnipäevaks. – Mäetagused, nr 44, lk 109–128. <https://doi.org/10.7592/MT2010.44.labi>
- Laugaste, Eduard 2016.** Eesti rahvaluule. Kolmas, parandatud ja täiendatud tr. Tartu: EKM Teaduskirjastus.
- Liivak, Mirjam 2023.** *ke(ne)*-liitelised deminutiivid eesti suulises argisuhtluses. Magistritöö. Tartu: Tartu Ülikool. <https://dspace.ut.ee/handle/10062/90939>
- Lindström, Liina; Pilvik, Maarja-Liisa; Ruutma, Mirjam; Uiboaed, Kristel 2015.** Mineviku liitaegade kasutusest eesti murretes keelekontaktide valguses. – Aig õdagumeresoomõ keelin. Aeg läänemeresoome keeltes. (Võro Instituudi toimõndusõq 29.) Toim Jüvä Sullõv. Võro: Võro Instituut, lk 40–71.
- Lord, Albert B. 2000.** The Singer of Tales. 2. tr. Toim Stephen Mitchell, Gregory Nagy. Cambridge (MA)–London: Harvard University Press.
- Marchand, Hans 1969.** The Categories and Types of Present-day English Word-formation. A Synchronic-diachronic Approach. 2. tr. (Handbücher für das Studium der Anglistik.) München: C. H. Beck.
- McKinney, Wes 2010.** Data structures for statistical computing in Python. – Proceedings of the 9th Python in Science Conference (SciPy 2010). Koost Stéfan van der Walt, Jarrod Millman. Austin, lk 56–61. <https://doi.org/10.25080/Majora-92bf1922-00a>
- Metslang, Helle 1978.** Süntaktilisi aspekte eesti regilaulu verbiparallelismis. Kandidaadi-väitekiri. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool.
- Mintsys, E. Ye.; Mintsys, Yu. B. 2015.** Theoretical principles of researching diminutive. – Journal of Vasył Stefanyk Precarpathian National University, kd 2, nr 2–3, lk 29–35. <https://doi.org/10.15330/jpnu.2.2-3.29-35>
- Mägiste, Julius 1928.** *oi*-, *ei*-deminutiivid läänemeresoome keelis. Läänemeresoome nominaaltuletus I. (Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis (Dorpatensis) B XII, 2.) Tartu.
- Mänd, Loviisa 2024.** Deminutiivsete nimi- ja omadussõnade tähendused eesti ilukirjandus-tekstides. – Emakeele Seltsi aastaraamat 69 (2023). Peatoim Reili Argus. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Kirjastus, lk 155–177. <https://doi.org/10.3176/esa69.07>
- Ong, Walter J. 2002.** Orality and Literacy. The Technologizing of the Word. 2. tr. (New Accents.) London–New York: Routledge.
- Orusalu, Silja 1996.** Lastega suhtlemise erisõnavara. Diplomitöö. Tartu: Tartu Ülikool. <http://hdl.handle.net/10062/45489>

- Pajusalu, Karl 2001.** Baby talk as a sophisticated register. A phonological analysis of South Estonian. – *Psychology of Language and Communication*, kd 5, nr 2, lk 81–92.
- Pajusalu, Renate 2009.** Sõna ja tähendus. Toim Tiiu Erelt. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Peegel, Juhan 1997.** Kuld on jäänud jälgedesse. Regivärsi keelest ja poeetikast. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Peegel, Juhan 2004.** Nimisõna poeetilised sünonüümid eesti regivärssides. 2., läbivaadatud ja ühtlustatud tr. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Peegel, Juhan 2006.** Eesti vanade rahvalaulude keel. Koost Urmas Sutrop. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Pilvik, Maarja-Liisa; Muischnek, Kadri; Jaanimäe, Gerth; Lindström, Liina; Lust, Kersti; Orasmaa, Siim; Tärna, Tõnis 2019.** Möistus sai kuuloteadu: 19. sajandi vallakohtuproto-kollide tekstidest digitaalse ressursi loomine. – *Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aasta-raamat*, nr 15, lk 139–158. <https://doi.org/10.5128/ERYa15.08>
- Pilvik, Maarja-Liisa; Lippus, Pärtel 2020.** Tingimuslikud otsustuspuud. Kursuse „Kvantitaatiivse andmeanalüüsi alused humanitaarteadlastele ja rakendustarkvara R” käsileht. Tartu Ülikool. <https://kodu.ut.ee/~partel/kvanthum/praktikum14.html#otsustuspuud>
- Pilvik, Maarja-Liisa; Plado, Helen; Lindström, Liina 2021.** Murded, varieerumine ja korpus-andmed. Eitussõna paiknemine võru ja seto eituslausetes. – *Keel ja Kirjandus*, nr 8–9, lk 771–796. <https://doi.org/10.54013/kk764a7>
- Rebrus, Péter; Szigetvári, Péter 2021.** Diminutive formation in Hungarian. – *Acta Linguistica Academica*, kd 68, nr 1–2, lk 230–255. <https://doi.org/10.1556/2062.2021.00481>
- Ross, Kristiina 2015.** Regivärsist kirikulauluni. Kuidas ja milleks kõrvutada vanu allkeeli. – *Keel ja Kirjandus*, nr 7, lk 457–470.
- Runoregi = Maciej Janicki, Kati Kallio, Mari Sarv, Eetu Mäkelä, Runoregi: A user interface for exploring text similarity in oral poetry.** – *Digital Humanities in the Nordic and Baltic Countries Publications 2024*, kd 6, nr 1, lk [1–4]. <https://doi.org/10.5617/dhnpub.11523>
- Saar, Eva; Todesk, Triin 2023.** Seto deminutiivid. – *Emakeele Seltsi aastaraamat 68 (2022)*. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Kirjastus, lk 138–165. <https://doi.org/10.3176/esa68.07>
- Saarlo, Liina 2005.** Eesti regilaulude stereotüüpiast. Teooria, meetod ja tähendus. (Dissertationes folkloristicae Universitatis Tartuensis 5.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Sarv, Mari 1997.** Keele mõju regilaulu värsimõõdule (Kullamaa). – *Maa ja ilm. (Pro Folkloristica V.)* Toim Mall Hiimäe, Janika Oras. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 103–115.
- Sarv, Mari 1999.** Alliteratiivse häo hajumisest regilaulus. – *Lohetapja. (Pro Folkloristica VI.)* Toim Mall Hiimäe, Janika Oras, Kadri Tamm. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 143–155.
- Sarv, Mari 2002.** Regilaulu värsitunnuste kihelkonnasisene varieeruvus (Haljala). – *Lemmeleht. (Pro Folkloristica IX.)* Toim Mall Hiimäe, Kanni Labi, Janika Oras. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 215–230.
- Sarv, Mari 2008.** Loomiseks loodud: regivärsimõõt traditsiooniprotsessis. (Dissertationes folkloristicae Universitatis Tartuensis 11.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus. <https://dspace.ut.ee/handle/10062/5358>
- Sarv, Mari 2015.** Veel kord regilaulu parallelismist, poeetilisest sünonüümiast ja analoogiast. – *Methis. Studia Humaniora Estonica*, kd 13, nr 16, lk 27–34. <https://doi.org/10.7592/methis.v13i16.12451>

- Sarv, Mari 2017.** Towards a typology of parallelism in Estonian poetic folklore. – Folklore. Electronic Journal of Folklore, kd 67, lk 65–92. <https://doi.org/10.7592/FEJF2017.67.sarv>
- Sarv, Mari 2020.** Regilaulude teema-analüüs: võimalusi ja väljakutseid. – Methis. Studia humaniora Estonica, kd 21, nr 26, lk 137–160. <https://doi.org/10.7592/methis.v21i26.16914>
- Sarv, Mari; Oras, Janika 2020.** From tradition to data: The case of Estonian runosong. – ARV. Nordic Yearbook of Folklore, nr 76, lk 105–117.
- Savickienė, Ineta; Dressler, Wolfgang U. (toim) 2007.** The Acquisition of Diminutives: A cross-linguistic perspective. (Language Acquisition and Language Disorders 43.) Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins Publishing Company. <https://doi.org/10.1075/lald.43>
- Schneider, Klaus P. 2003.** Diminutives in English. (Linguistische Arbeiten 479.) Tübingen: Max Niemeyer Verlag. <https://doi.org/10.1515/9783110929553>
- Schneider, Klaus P. 2013.** The truth about diminutives, and how we can find it: Some theoretical and methodological considerations. – SKASE Journal of Theoretical Linguistics, kd 10, nr 1, lk 137–151.
- Sifianou, Maria 1992.** The use of diminutives in expressing politeness: Modern Greek versus English. – Journal of Pragmatics, kd 17, nr 2, lk 155–173. [https://doi.org/10.1016/0378-2166\(92\)90038-D](https://doi.org/10.1016/0378-2166(92)90038-D)
- Song, Yan-yan; Lu, Ying 2015.** Decision tree methods: applications for classification and prediction. – Shanghai Archives of Psychiatry, kd 27, nr 2, lk 130–135. <https://doi.org/10.11919/j.issn.1002-0829.215044>
- Szevevényi, Sándor; Bíró, Bernadett; Sipőcz, Katalin 2021.** Ethnosyntax in Siberian Uralic languages. – Uralic Studies, Languages, and Researchers: Proceedings of the 5th Mikola Conference 19–20, September 2019. (Studia Uralo-Altaica 54.) Toim S. Szevevényi. Szeged: University of Szeged, lk 275–287. <https://doi.org/10.14232/sua.2021.54.275-287>
- Stefanowitsch, Anatol 2020.** Corpus Linguistics. A Guide to the Methodology. (Textbooks in Language Sciences 7.) Toim Stefan Müller, Martin Haspelmath. Berlin: Language Science Press. <https://doi.org/10.5281/zenodo.3735822>
- Särg, Taive; Ilmjärv, Koidu 2009.** Eesti rahvamuusika. Elektrooniline väljaanne. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi etnomusikoloogia osakond. https://www.folklore.ee/muusika/eesti_rahvamuusika.htm
- Tangherlini, Timothy R. 2016.** Big folklore: A special issue on computational folkloristics. – Journal of American Folklore, kd 129, nr 511, lk 5–13. <https://doi.org/10.5406/jamerfolk.129.511.0005>
- Tsimašenka 2019** = Н. П. Цімашэнка, Памяншальна-ласкальныя найменні ў мове беларускіх народных песень пра каханне. – Известия Гомельского государственного университета имени Ф. Скорины. Гуманитарные науки, № 1 (112), с. 145–150.
- Volek, Bronislava 1987.** Emotive Signs in Language and Semantic Functioning of Derived Nouns in Russian. (Linguistic and Literary Studies in Eastern Europe 24.) Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins Publishing Company. <https://doi.org/10.1075/llsee.24>
- Wickham, Hadley 2016.** ggplot2. Elegant Graphics for Data Analysis. (Use R!) 2. tr. Cham: Springer. <https://doi.org/10.1007/978-3-319-24277-4>

- Õim, Asta 1981. Emotsionaalsest sõnavarast tõlkesõnaraamatus. – Keel ja Kirjandus, nr 1, lk 17–23.
- Õim, Asta 2003. Kuidas vanasti lapsi hellitati. – Oma Keel, nr 1, lk 38–41.

Kaarel Veski (sünd 1976), MA, Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituudi doktorant ja Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivi erakorraline nooremteadur (Vanemuise 42, 51003 Tartu), kaarel.veski@ut.ee

Variation of the diminutive suffix *-kEnE* in Estonian runic songs

Keywords: linguistics, folkloristics, runic songs, suffixes

This article investigates the variation of the diminutive suffix *-kEnE* in Estonian runic songs (*regilaulud*), comparing its usage to that in contemporary Estonian dialects. The study employs variationist linguistic methods to analyze the frequency and forms of diminutive usage in the runic song corpus, with particular attention to geographic and verse-contextual distribution of the suffix. The study focuses on the definition and functions of diminutives in runic songs, as well as their usage patterns. The research combines frequency analysis with qualitative examination of the most common examples. One key finding is that the proportion of the *-kEnE* suffix is significantly higher in runic song texts collected from Eastern Estonia than in those from the west. The research contributes to a deeper understanding of diminutive variation in Estonian runic songs and sheds light on the poetic and linguistic aspects of these traditional songs.

Kaarel Veski (b. 1976), MA, University of Tartu, Institute of Estonian and General Linguistics, Doctoral Student / Estonian Folklore Archives of the Estonian Literary Museum, Extraordinary Junior Research Fellow (Vanemuise 42, 51003 Tartu), kaarel.veski@ut.ee

Tõe otsimises kajastub kultuuri elujõud

Vestlus Piret Lotmaniga

Foto: Kris Moor

24. juunil on sünnipäev ajaloolasel ja kirja-kultuuri uurijal, pikaajasel Eesti Rahvus-raamatukogu vanemteaduril Piret Lotmanil, kes saab 75-aastaseks. Juubeli puhul vestles temaga eesti kirjakeele ajaloo uurija Kristiina Ross.

Oled Eesti Rahvusraamatukogu toimetiste sarjas kokku pannud vähemalt kaheksa kogumikku, mille autorid vaatlevad eri vaatenurkadest eesti kirjakuultuuri tekkimist ja arengut. Alates 2008. aastast on ilmunud seitse väljaannet eraldi allsarjana „Raamat ja aeg” (*Libri et memoria*), kuid sisu poolest kuulub allsarja raamatutega ühte ka juba 1998. aastal toimetiste üldsarjas ilmunud

„Kirik ja kirjasõna Läänemere regioonis 17. sajandil”. Kas sa 1990-ndatel seda esimest kogumikku kokku pannes juba aimasid, et töö saab olema nii pikk ja laiahaardeline, või võttis eraldi allsarja idee selgema kuju alles hiljem?

Rahvusraamatukogu toimetised ilmusid juba ajal, mil praegune Eesti Rahvusraamatukogu oli Eesti NSV Riiklik Raamatukogu. Kui raamatukogu sai rahvusraamatukogu staatuse, muudeti Helgi Vihma algatusel toimetiste formaati: neis hakati avaldama mingile teemale keskendunud teadusartikleid. Selles sarjas on viis kogumikku minu koostatud. 2000. aastate keskel otsustasime koos toonase teadusosakonna juhataja Janne Andresooa viia toimetised uuele tasandile. Toimetisi oli kavas hakata avaldama kahes allseerias: kirjakuultuuri käsitlevaid artikleid sarjas „Raamat ja aeg” ning raamatukoguspetsiifilisi sarjas „Informatsioon ja ühiskond”. Moodustasime toimetuskolleegiumid, artikleid hakkasime avaldama eelretsenseerituna. Toimetised said uue numeratsiooni, Inga Heamägi lõi neile ka uue kujunduse. Jätkus aga tava keskenduda igas kogumikus mingile kindlale teemaringile.

Mäletan, et vastloodud toimetuskolleegium ei uskunud eriti, et tõsiselt võetava teaduskogumiku väljaandmine meil üldse õnnestub. Uue sarja esimene kogumik¹ saigi teoks ainult tänu heade sõprade heale tahtele. Mõistagi võlgnen tänu kogumike kõikidele autoritele, nemad on teinud need raamatud, mitte mina. Esimesse väljaandesse kirjutasid

¹ Ajalookirjutaja aeg. (Eesti Rahvusraamatukogu toimetised 11. Raamat ja aeg 1.) Koost P. Lotman. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 2008.

Tiina Kala, kellelt on ilmunud artikkel kõigis selle sarja seni ilmunud raamatutes, Janet Laidla, Kristiina Savin, Lea Kõiv, Sirje Lusmägi. Kõige mahukam oli Aivar Põldvee artikkel „Lihtsate eestlaste ebasusukombed” ja Johann Wolfgang Boecleri tagasitulek”, mis pärjati kultuurkapitali aastapreemiaga.

Edasi oli juba lihtsam. Kogumike teemad leidsid mu ise üles, olid parasjagu õhus: näiteks pildi ja teksti suhe tänapäeval üha pildikesksemaks muutumas maailmas.² Ühelt poolt on pilt hakanud domineerima, teisalt kipuvad trükiraamatuid tegema inimesed, kes pole neid kunagi lugenud. Selle sõnastuse laenasin oma tütrelt, aga nähtusega puutusin hiljuti ise kokku. Mis näitab, et trükiteksti võimu tajuvad ka kirjasõnakauged inimesed.

Need kogumikud keerlevad kõik XVII sajandi ümber. Mõned kaastööd hõlmasid tagasivaatavalt ka varasemaid sajandeid ja mõni jõuab koguni XIX sajandi alguseni välja, aga huvi keskmes on just see üks sajand. Mis selles sajandis nii olulist ja arutlemist väärivat oli?

On tõsi, et olen varauusaega kahetsusväärselt kinni jäänud. Osalt seetõttu, et tunnen nii seda aega kui ka selle uurijaid – ajaloolasi ja filolooge – kõige paremini. Aga mitte ainult. XVII sajand oli eesti rahva ja kultuuri jaoks määrav. Sattunuksime Vene impeeriumi koosseisu emakeelse kirjasõnata, mis sündis tänu saksa ja rootsi vaimulike pingutustele, ei oleks meil praegu oma riiki. Okupatsiooniajal ei olnud Rootsi aja, kirikuajaloo ja religioosse kirjasõna uurimine sealjuures otseselt keelatud, küll aga pärsitud. Piiri taga ilmuv sekundaarne kirjandus ei olnud kättesaadav, välismaa arhiividest ei

tasunud unistadagi. Pole siis ime, et Eesti vabanedes tormasid kõik, keda need teemad puudutanud olid, õhinal Rootsi riigiarhiivi allikmaterjale otsima. Nende põhjal valminud artiklid võimaldavad mõtestada Rootsi suurvõimu rolli eesti kultuuriloos senisest palju põhjalikumalt.

Ka on ajaloouurimine muutunud väga interdistsiplinaarseks, mis on toonud üht-aegu esile seniste ajalookäsitluste valged laigud. Latinist Kristi Viiding täidab jätkuvalt – ka mitmes meie kogumike artiklis – ajaloolaste puudulikkusest ladina keele oskusest johtuvaid lünki. Ka eesti kirjakeele uurijad – sina isegi – on meie kaasautorite hulgas. Meelis Friedenthal ja Kristiina Savin on toonud sisse ideeajaloolise vaatenurga. Nii seda loetelu kui ka varauusajale pühendatud kogumike koostamist võiks veelgi jätkata, mis mõistagi ei tähenda, et teised ajalooperioodid oleksid vähem olulised või huvitavad. Toimetiste järgmine number keskendub eestikeelsete sõnade tähenduse muutumisele, eeldan, et paaris artiklis jõutakse tänapäevani välja.

Sarjas on ilmunud ka su enda monograafia Heinrich Stahlst,³ mis tugineb 2010. aastal Tartu Ülikooli usuteaduskonnas kaitstud väitekirjale „Heinrich Stahli pastoraalne tegevus Rootsi Läänemere provintides 17. sajandi esimesel poolel”. Paistab, et Stahli fenomen on sind eriti paelunud. Millega?

Stahl juurde jõudsin varest otsast. Sain temaga tuttavaks tema teisel eluperioodil, mil ta oli juba Ingerimaa superintendent – ametikohal, mida siiani peetakse tema täitmatu karjäärilhimu tõenduseks. Tegelikult oli teine. Ingerimaa oli Rootsi Siber, vaene ja vaenulik maa lugematute probleemidega Rootsi riigi jaoks. Sinna ei taht-

² Pildikeel kirjakultuuris. (Eesti Rahvusraamatukogu toimetised 18. Raamat ja aeg 7.) Koost P. Lotman. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 2024.

³ P. Lotman, Heinrich Stahli elu ja looming. (Eesti Rahvusraamatukogu toimetised 14. Raamat ja aeg 3.) Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 2014.

nud keegi minna, kes läks, püüdis kiiresti paremasse paika pääseda. Stahl ei tahtnud samuti, aga jäi seitsmeteistkümneks aastaks, kuni oma surmani. Tuli hingelisest katehhiseerijast (Georg Rauchi väljend) kujunev pilt ei kõlanud kokku auahne ja põlgusväärsse kirjamehe kuvandiga eesti uurimistraditsioonis. Märkas, et tema iseloomustamiseks korjati kaebekirjadest välja epiteete, mida oli kasutatud ka teiste vaimulike, näiteks Viiburi piiskopi Petrus Bjuggi puhul, millesse aga uurijad mujal nii kriitikavabalt ei suhtunud. Kaebekirju kirjutasi tol ajal kõik kõikide kohta, iga sõna ei tohi puhta kullana võtta. Niimoodi tagurpidi liikudes jõudsin terase Tallinna koolipoisini, kes sai oma stuudiumi jätkamiseks stipendiumid nii Rootsi riigilt kui ka Tallinna raelt. Stipendiumid, mis võimaldasid talle väga hea hariduse, sidusid aga elu määravate kohustustega. Anakronistlik on eeldada, et Stahl kirjutas oma eestikeelsed vaimulikud raamatud, põlis-tamaks end eesti kirjakeele loojana. 1838. aastal asutasid estofiilidest saksa haritlased Õpetatud Eesti Seltsi, uurimaks ühe väljasureva rahvakillu ajalugu, keelt ja kultuuri. Et kunagi hakatakse eesti keeles ajalugu kirjutama, ei osanud veel XIX sajandi algul keegi ette näha. Stahlile oli eesti keel vaid vahend eestlaste hingeõndsuse päästmiseks. See oli tema usk ja missioon. Pühendumus viis ta paratamatult uutele ametikohtadele, et ta oma võimeid kasulikumalt rakendada saaks. Kummatigi on eesti kirjandustraditsioonis saanud auahnusest ja karjäärihimust otsekui tema pärisnime osad. Samas keegi ei ütle, et Johannes Gezelius või näiteks Bengt Gottfried Forselius olid auahned.

Tundsin, et pean oma arusaama kirja panema, isegi kui ma eksin. Stahlil puhul ei saanud hakkama vähemaga kui doktoritöö. Pealegi, nagu tead, läbib doktoritöö asjatundjate hindamissõela.

Stahl tegevusega seostub su teinegi teema, Ingerimaa. Kirjutasi ülikoolis ajalugu õppides 1974. aastal juba kursusetöö „Nevanlinna Rootsi kaubalinnana 17. sajandil” ja kolm aastat hiljem diplomitöö „Rootsi majanduspoliitika Ingerimaal 17. sajandil”. 2022. aastal koostasid koos Taisto-Kalevi Raudalaise ja Ergo-Hart Västriku kogumiku „Ingerimaa mälupaigad: järjepidevus ja katkestus”. Miks Ingerimaa sulle nii väga korda läheb?

Erinevalt enamikust Ingerimaa uurijatelt ei ole mul isurite, vadjalaste või selle piirkonnaga mingit seost. Ingerimaast ei teadnud ma midagi, kuni minu juhendaja, kadunud professor Helmut Piirimäe, mulle selle uurimisteemaks andis. Olin nimelt rootsi keelt õppinud ja palusin teemat, kus seda kasutada saaks. Miks just rootsi keelt? Nii kaua, kui ennast mäletan, olen olnud Skandinaavia kirjanduse lummuses. Minu esimene päris raamat oli Hans Christian Anderseni muinasjutud, edasi tulid Sigrid Undset, Selma Lagerlöf, Henrik Ibsen, August Strindberg – nii nagu vene ajal tõlgiti või antikvariaadis leida oli.

Professorile valmistasin kahjuks pettumuse. Tema lootis minust majandusajaloolast, majandus aga ei kõitnud mind sugugi, tundus kuiv ja tüütu. Oma õige õpilase leidis Piirimäe kümme aastat hiljem – Enn Küng jätkab kõrgel tasemel tema tööd. Ennu uurimusi loen põnevusega nagu kriminaalromaan. Selgus, et iga asi, millesse pühendunult süveneda, muutub paratamatult huvitavaks nii uurijale kui ka uurimuste lugejale.

Ingerimaast ma aga enam ei pääsenudki. Mingi nõidus on selles paigas. Troostitu piirkond Euroopa loodenurgas, mis on aga pakkunud mõtte- ja kujutlusainet paljudele loojatele. Ajaloolasena püüan mõistagi aru saada seal sajandite eest elanud inimestest ja nende elu mõjutanud sündmustest.

Kui Stahl ja Ingerimaa kõrvale jätta ning tulla tagasi eesti kirjakultuuri juurde laiemalt, siis missugune neist kogumikest sulle tagantjärele kõige õnnestunud tundub? Millise koostamine oli kõige põnevam?

Sellele küsimusele ei oska ma vastata. Kogumikel on välja kujunenud püsiv autorite ring, kelle akadeemiliselt kaalukad artiklid mõjuvad alati elavalt ja värskest. Nemad on loonud fooni, kuhu uued autorid kenasti haakuvad. Iga kogumiku artiklid on avardanud minu arusaamist nii ajaloosündmustest kui ka nende tõlgendamise võimalustest, on mulle palju õpetanud. Eeldan, et oleksin parem ajaloolane, olnuks mul tudengina võimalus selliseid uurimistöid lugeda.

Seoses praeguse raamatuaastaga on palju räägitud raamatu olevikust ja tulevikust. Kurdetakse, et noored ei loe enam ja tuleks midagi ette võtta, et neid lugema meelitada või selleks lausa sundida. Kuidas sulle tundub, kas midagi on tõesti hullusti või ongi lugemine läbi aegade pakkunud huvi ainult mingile osale ühiskonnast?

Vastasid juba ise sellele küsimusele. Interneti kommentaarium näiteks peegeldab väga hästi kaunis eakaid inimesi, kes ei taha ja ei oskagi lugeda. Kui palju oli sinu klassikaaslaste seas neid, kellele lugemine oli eluline vajadus? Arvan, et sellised inimesed, kes raamatuta oma elu ette ei kujuta, on alati vähemuses, veel vähem on neid, kes loetut edasi arendavad. Nendeta aga ei oleks meil keelt ega kultuuri, poleks oma riiki, mida kaitsta. Tänapäeva noortel on võrreldamatult avaramad võimalused õppimiseks ja lugemiseks kui meil omal ajal. Noored, kellega olen kokku puutunud, oskavad neid võimalusi kasutada, on haritumad kui minu põlvkond, neis on palju head tahet, loovust ja hoolivust. Nende peale võime loota. Ei ole sellest

midagi, kui enamikul on muud huvid ja sihid. Nii on ikka olnud.

Ka on viimasel ajal muretsetud sellepärast, et raamatukogud loobuvad ruumipuudusel raamatutest, mida küllalt palju ei loeta. Raamatuid saab üha rohkem ja arvestades seda, et praeguseks on raamatu väljaandmine muutunud nii lihtsaks ja odavaks, et peaaegu igaiüks, kes väga tahab, saab seda endale lubada, muutub probleem tõenäoliselt aina akuutsemaks. Kuidas seda lahendada? Kas kõike, mis ilmub, tuleks iga hinna eest säilitada?

Juba Martin Luther kurtis, et raamatuid trükitakse liiga palju. Küsimus, milliseid raamatuid tasub säilitada, kerkis teravalt esile valgustusajal. Gottfried Wilhelm Leibnizi arvates tulnuks luua raamatukogu, mis sisaldab üksnes ühiskonnale kõige vajalikumaid teadusliku sisuga raamatuid.

Tänapäeval on kujunenud nii, et rahvusraamatukogud säilitavad eksemplari kõigist antud riigis ilmunud trükistest, üldjuhul ka sellele ühiskonnale vajalikku teistes riikides ja keeltes avaldatud humanitaarteaduslikku kirjandust. Erialaraamatukogud koguvad ja säilitavad erialakirjandust. Kõige enam valmistab nii ruumipuudus kui ka ilmunud kirjandusest valikute tegemine muret avalike raamatukogude töötajatele. Samal ajal on avalikud raamatukogud, erinevalt okupatsiooniajast, taas oma koha leidnud. Kodud ei mahuta kuigi palju raamaturiiuleid.

Üldkasutatavate raamatukogude pärast ma niisiis väga ei muretse, kurvem lugu on isiklike raamatukogudega. Oled ju küllap sinagi näinud, kuidas haritlase uurimis- või tõlketöök hoolikalt kogutud paljudes keeltes raamatuid, haruldasi sealhulgas, pole pärast tema lahkumist enam kellelegi vaja. Väga isiklike pühendustega, armas-

tuse ja lugupidamisega kingitud raamatuid. Raamatukogu, mis on olnud tema elu, sureb koos temaga.

Et mitte nii morbiidselt lõpetada, siis – raamatu, eriti trükiraamatu, peatset lahku-mist ma küll karta ei oska. Ja uutest raamatutest kasvavad uued raamatukogud.

Eestikeelse kirjakuultuuri algusaegadele mõeldes tuleb paratamatult tunnistada, et eestlaste ühiskondlik positsioon oli XVI ja XVII sajandil üsna täbar. Kohalikku keelt emakeelena valdavalt vaimu-eliiti meil polnud. Kas eestikeelse raamatu sünd oli neis tingimustes siiski vältimatu ja loomuliku arengu tulemus või tuleks selles näha pigem juhus ja suurt vedamist, et nii läks?

Siinkohal meenub Friedrich Schlegeli ütetus, et ajaloolane on prohvet, kes ennustab minevikku. Nagu tulevikku, nii kirjeldatakse ka minevikku alati oleviku perspektiivist, mis teatavasti on muutuv. Me ei saa kunagi teada, mis saanuks eestlastest saksa vallutuseta. Idanaabri geo- ja kirikupoliitikat silmas pidades on enam-vähem kindel, et sel juhul me täna eestikeelsest raamatust ei räägiks. See raamat sai sündida ainult läänekristlikus kultuuris. Pidi vältimatult sündima, sest trükipress andis võimaluse viia iga inimeseni lääne ühiskonna väärtuste alustala, käsuõpetus, ja hõlmata sellega kogu ühiskond. Et meie esimese raamatuga, katekismusega, algas teekond, mis muutis eesti keelt ja eestlast ning tipnes omariikluse saavutamise-ga, tundub hetkel seaduspärasena. Saksa valutus võttis meilt vabaduse ja väärikuse, aga andis need viimaks tagasi. Teisalt, kui meid oleksid ristiusustanud taanlased või rootslased, ei oleks eestlased võib-olla nii madalale ühiskondlikule positsioonile langenudki. Võrdlus Rootsi võimu alla kuulunud Soome-ga lubab eeldada, et ka emakeelne kirjakuultuur oleks meil tekkinud sujuvamalt.

Kirjakeele ajaloo uurimisel rõhutatakse sageli Martin Lutheri õpetuse olulist rolli eesti kirjakeele ja eesti raamatu tekkimisel. Aga vahel küsitakse, kas siis mõne teise konfessiooni mõjusfääris oleks eesti kirjakeel jäänud tekkimata. Kas oleks? Või kui Lutheri-pärane eesti kirjakuultuur on?

Napid säilinud eestikeelsed tekstid jesuiitide sulest annavad aimu nende huvist põliselanike keele vastu ja andekusest selle omandamisel. Küllap kulgenuks eesti kirjakeele areng mõnevõrra teisiti, võib-olla isegi kiiremini, kui Lõuna-Eesti oleks jäänud Poola võimu alla. Jesuiitide loodud raamatud oleksid meid sidunud katoliikliku maailmaga. Milline olnuks sel juhul eesti keel ja eestlane, ei oska arvata. Eesti keel võib-olla väga palju ei erineks tänapäevasest, sest kaks konfessiooni väitlesid trükitekstide vahendusel ning teineteist vastastikku mõjutades. Kuid reformatsioonita ei oleks meil jesuiitide ordu, nii et ka sel juhul olnuks Martin Lutheril keskne koht. Luterlik ei ole üksnes varane eestikeelne kirjandus, vaid kui me ka seda alati ei teadvusta, on meis selle kaudu juurdunud protestantlik arusaam maailmast. Pietism ja vennastekogudusliikumine on samuti jätnud oma jälje meie keelde ja kujundanud eestlase maailmapilti.

Raamatuaasta ühe tippväljaandena ilmus äsja Eesti ja Läti rahvusraamatukogude koostöös valminud kogumik „See esimene raamat. 500 aastat ühist kirjakuultuuri”. Selle Eesti-poolne koostaja olid sina. Kui palju sa varem uurijana läti kirjakuultuuri ajalooga kokku oled puutunud ja mis sinu jaoks lätlaste kultuuriloos meie vaatenurgast kõige põnevam või õpetlikum on olnud? Kas kogumiku koostamise ajal avastasid enda jaoks Läti poole pealt midagi uut ja ootamatut?

Tippväljaanne on selge liialdus. Selle nimetusega võiks pigem pärjata hetkel minu töölaual olevat Eesti võõrkeelse raamatu bibliograafiat (1494–1830), mis samuti väga sobivalt ilmus eesti raamatu aastal, või siis hoopis sinu enda toimetatud Eesti vanema piiblitõlke (1600–1739) sõnastikku. Mõlemad väljaanded, valminud paljude inimeste pikaajalise uurimistöö viljana, on aegumatu väärtusega. Need sisaldavad ainulaadset informatsiooni ja kestavad nii kaua, kuni on eesti keele ja ajaloo uurijaid, kellele need väljaanded on nüüdsest asendamatud.

Nagu eesti, nii ka läti kultuuriloo puhul olen huvitunud ennekõike XVII sajandit puudutavatest tekstidest. Kui oleksid esitanud mulle praegu populaarse küsimuse, vastaksin, et minu elu mõjutanud raamat on läti ajaloolase Jānis Krēsliņš 1992. aastal ilmunud monograafia esimesest läti-keelse jutlustekogu autorist, meie Heinrich Stahli kaasaegsest Georg Manceliusest, „Dominus narrabit in scriptura populo-rum”. Ameerikas sündinud, Harvardis ja Bostonis õppinud Krēsliņši käsitus XVII sajandi esimese poole vaimulike haridusteest ja nende kirjatöödest oli minu jaoks rabavalt uus tase, valgusesähvatus pime-das toas. Mõistagi ajendas see mind ka Heinrich Stahli loomingut teise pilguga vaatama. Mancelius muide oli aastail 1625–1636 Tartu saksa koguduse pastor ja Academia Gustaviana professor. „Tartu on linn, kus on hea elada ja hea surra,” kirjutab ta. Tartus ta siiski ei surnud, vaid 1637. aastal kutsus Kuramaa hertsog ta enda õukonnajutlustajaks. Juba neist paarist tõi-gastki on näha, kui tihedalt oli põimunud Eesti ja Läti varauusaegne vaimuelu.

Eesti ja Läti rahvusraamatukogu ühise tööna koostatud esseekogumiku ees-märgiks oli tuua esile trükiväljaannete olu-lisus kummaski ühiskonnas. Ühtaegu võib neid esseesid käsitada sissejuhatuseks eesti

ja läti raamatulukku, raamatuloo aabitsana, nagu tabavalt väljendus ühe essee autor. Kuna Eesti ja Läti poliitiline areng on kul-genud paralleelselt, siis otsibki raamat vas-tust küsimusele, milline roll ühiskonnas on olnud kirjakultuuril, kui sarnased on meie raamatulood, millised, kui üldse, on eri-nevused. Kõige üllatavam oli minu jaoks läti keeleteadlase Māra Grudule artikkel esimesest läti-keelsest katoliiklikust laulu-raamatust. Selles XVII sajandi algul ilmu-nud lauluraamatus võib leida klassikalisi aleksandriine ja Sappho stroofe! Üldjuhul kulges vaimuliku ja rahvavalgustusliku kirjanduse väljaandmine meil samas taktis, sageli ka samadest allikatest lähtuvalt. Eri-nevusi võib täheldada kirjandusliku oma-loomingu puhul. Nii erineb Kristian Jaak Petersoni kaasaegse, läti imelapse Pimeda Indriķise luule poeetika meie autori omast. Läti esimene algupärane romaan, vendade Kaudzīte „Maamõõtjate ajad”, on rea-listlikum ja leidnud laiema lugejaskonna kui Jaak Järve sentimentaalne ajalooline romaan „Vallimäe neitsi”. „Maamõõtjate ajad” tõlgiti 1959. aastal eesti ja veel 2012. aastal saksa keelde. Olnukski huvitav võrdlevalt jälgida kirjanduslikke protsesse iseseisvuse saavutanud riikides, ajalised piirid seadis raamatu maht. Seetõttu lõpeb raamat iseseisvusdeklaratsiooniga.

Uut ja huvitavat ei leidnud ma küll üks-nes läti, vaid ka eesti humanitaarteadlaste esseedest. Kuna need kajastasid autorite värskeid uurimistulemusi, võis pea igas essees leida kas uue vaatenurga, nüansi või koguni fakti. Lõplikku ajalootõde ei kätke endas ükski uurimus, aga selle otsimises kajastub kultuuri elujõud. Hetkel tundub mulle meie väljaanne uudse ja elavana, loodan, et koostöö heade lõunanaabritega kestab ka siis, kui see raamat kord on vana ja kulunud.

KRISTIINA ROSS

Juhan Liivi publitsistlik pärand

Juhan Liiv. Vulise ojakene rohkem. Publitsistika ja kriitika. Koostanud Tanar Kirs. Liivi Muuseum, 2024. 243 lk.

*Minul on oma rist. Ma ei saa kõnelda,
mis tahan.
Mis ma kui lennates taban,
selle ainult saan.*
Juhan Liiv

Võib-olla ma polekski seda raamatut arvustada võtnud, kui pakkumise peale poleks peas kohe süttinud kirjakoht Friedebert Tuglase „Marginaaliast”. See koht, kus Tuglas tsiteerib Liivi sapist märkust hilisromantilisele luuletajale (vinjett 68): „Ära too ennast mulle näha, – mina olen samasugune, – hoia oma saladus enesele. Tule mulle kunstiga!”¹ See on kirja-koht, millele võib ehitada pool kirjandusteooriat. Ära räägi sellest, mis sa tunned, sellest ei piisa kunstiks, tuleb muuta aines kunstiks. Ja selle kõrvale võib ehitada teise poole kirjandusteooriat täpselt vastupidisele maksimumile: unusta kunstitamine, näita päris mõtteid ja päris tundeid. Sest mis näiteks paneb meid õhinal lugema avaldatud kirjavahetusi, päevikuid, mälestusi, kroonikaid ja muud sellist? Eks ikka ümbertegemisest puutumatu, kunstiks muutmisega rikkumata algne puhas eluline materjal. Mõtiskluse hetk – on’s ilukirjandus rangelt lahutatav mitte-ilukirjanduslikust? Äkki ilukirjanduse nõue oleks kunstiks muutmine, mitte-

ilukirjanduse nõue hoopis vastupidine: näita ennast? Mitmed Juhan Liivi publitsistlikud hilistekstid (nt „Ääremärkused”) on pilgeni tulvil sedasama teda „ennast”, ja vaevatud psüühika palangud annavad käsitletavale ainesele kordumatu ilme ja olemuse. Kuivõrd võimsamalt, lõkendavamalt, isegi evangeelselt kõlavad need tekstid seetõttu, et Liiv tõi neis „ennast näha”! Liivi luulepärand, see vaimuilm varjude aegne, on üldjoontes samuti ainult Liiv ise, ei midagi muud – pole seal „tuldud” mingi kunstiga, tema tõi „enda”, „kunsti” loeme juba meie sellele juurde. Puhta tunde ja kunstiks muudetud tunde võitlus ja vahetuskord ükskõik millises kirjandusteoses võib olla, kas või Liivi tsitaadist lähtuvana, vabalt õhtut täitev teema.

Muide, kui võtta kätte Liivi publitsistika kogumik ja otsida seesama kirjakoht üles, näeme ka Tuglase tekstoloogia-põhimõtete natuke rahutuks tegevat ilm-nemist, nimelt ei ole see jutumärkidest hoolimata täpne tsitaat Liivilt. Originaal on: „Ära too iseennast mulle näha, – mina olen samasugune, – mine kuhugi kivi sisse, kännu sisse, – hoia oma saladus endale! // Tule mulle kunstiga, mitte loomulisega (Naturalien).” (Lk 226)

Ka „Marginaalia” 20. vinjetist vaatab kirjanduskriitik Liiv vastu. Kas ei pea see siis väärt värk, kange kraam olema, kui juba Tuglas seda nii esiletõstvalt ja tunnustavalt tsiteerib ja refereerib? Tuleb minna allika manu ja vaadata, mis seal kõik on.

„Vulise ojakene rohkem” on väga tihe ja väga raske lugemine, see ei edene lihtsalt. Põhjus on eeskätt keeleline ja stiililine. Valdav osa kogumikust on kirjutatud 1880-ndatel ja 1890-ndatel ning esitatud tänapäeva lugejale valdavalt keeleliselt redigeerimata. See pole paha, vaid isegi

¹ F. Tuglas, Marginaalia. Mõtteid ja meeleolusid. Tallinn: Eesti Raamat, 1966, lk 64.

tänuväärne, et maksimeerida autentsust, kuid kindlasti on tolle aja nurgeline-krobeline, murde- ja võõrapärasusi ning arhaisme täis, kangelt painduv, normimata eesti kirjakeel lugemist raskendav. Liivi stiil ei tule ka asjale kuidagi kasuks. Jagame tema publitsistitegevuse kaheks: vaimuilma varjude eelne ja vaimuilma varjude aegne periood. Esimesele – kooskõlas tollase ajakirjanduse üldise maneeriga – on tunnuslik kalduvus lobisemisele, kus read lähevad, aga sisu ei kogune. Näiteks „Kodaverest” (1891) on sisult väga lahja, kuid sõnarohke olupilt. „Äiu, äiu, kussu, kussu!” (1891) on täis loba ja selleni, mida öelda tahetakse, jõutakse alles lõpu eel. Jutt selle perioodi palades lendab, kuid ei leia Liiv oma klaviatuuril küll üldse üles *Enter*-klahvi, et vahel ka mõni uus lõik lüüa. Hulga on pikki kirjatöid, mis koosnevad ainult ühest lõigust (nt „Uue aja nähtused ja nõudmised” (1889) ja „Tartu aastalaat” (1892)), kuigi tollases ajalehes oli võimalik ka uut lõiku tekitada. Liiv näikse sulega paberile niisama ennastunustavalt kirjutada vuhkinuvat, nagu pihtis mõni inim-põlv hiljem kirjutusmasinale mõni biitnik. Aga kui lõike ei ole ja sõna mõtet pingsalt enda küljes ei hoi, siis on sellisest tinalaost jube raske läbi summida, ilukirjanduse puhul saame selle juurde lugeda „kunsti”, aga publitsistikas on see lihtsalt tüütu ja väsitav.

Liivi teisele perioodile on tunnuslik vastupidine joon, kõik need enese kannatuste üleskirjutamise katsed ja muu, mis asub vaadeldava raamatu viimases, kolmandas alajaotuses „Hilismõtted”, on kirja pandud kohati üksnes hüüatuste või katkenud mõtete vormis, kus iga killukese puhul peab jääma süvenema sellesse, mis Liiv siis nüüd öelda tahab, kuna ise selgitama jääda Liiv enam ei märka või ei läbe, kohe tuleb uus samasugune tuline sahmakas või sähvakas otsa, ja nii pikalt, näiteks „Katse” (1909) ja „Maal” (1909). Hetketi jäävad

need tekstid lausa krüptiliseks, obskuur-seks, üksnes aimata laskvaks, kuid mitte selgelt seletavaks. Ootamatul moel tekib stiililine sarnasus piibliga, mis on samamoodi tihe, killuline, aeglane. Omakorda uus stiililahe tuleb sisse sellest, et esimese ja teise alajaotuse tekstid on võetud originaalist, aga kolmanda alajaotuse omad Tuglase nii-öelda redigeerituna. Igal pool see Tuglas ees – oleks võinud siis juba kõik otse originaalist võtta, praegu on redakt-siooniline üldmulje heitlik, tahaks ju „Liivi ennast”, mitte „Tuglase kunsti”. Vast kõige võimsam Liivi kirjatöö ses raamatus on „Ääremärkused” (1911), 16-leheküljeline fragmentaarium kirjanduslikel teemadel, mida pole põhjendamatult nimetada Liivi „Marginaaliaks”, kirjandusteoreetiliseks testamendiks või koguni evangeeliumiks, täiesti vabalt võiks selle jagada lühikes-teks nummerdatud iseseisvalt toimivateks kirjakohtadeks, nagu piiblis. Üks „Ääremärkuste” kirjakoht saigi sinse arvustuse motoks võetud, see iseloomustab täpselt vaimuilma varjude aegse perioodi Liivi publitsistikat: ta suudab väljendada ainult väga lühikesi, väheste sõnadega mõtte-käike, ent täidab need tohutu sugestiivsuse ja intellektuaalse lõõmaga.

Raamatu sisu on väga laiapinnaline, mõiste *publitsistika* tähendab Juhan Liivi puhul väga eripalgelisi kirjatöid. Ta kir-jutas olupildikesi, kriitilisi humoreske, sündmuste kirjeldusi, populaarteaduslikke ülevaateid, üleskutseid, tsaari apoloogiaid, kontserdi-, teatri- ja raamatuarvustusi, esseesid, poleemikat ja vastulauseid, elu-loolisi ja mälestuslikke kirjutisi, mõtte-päevikut, mõttelaaste, filosoofilisi lühitrak-taate. Teemadeks väljaspool kirjanduse ainevalda on näiteks Kodavere kohalik elu, jahimeeste sandid jahikombed, aasta-laadad, loomade eluviis, füüsilised näh-tused (nagu kiirus), suuõõne ja hammaste tervishoid, samuti ajakirjanduse käekäik, haridus ja koolielu, karskus, moraal, seltsi-

elu, hetkepoliitika, baltisakslased, tsaarivõim, muusika, teater, eesti kirjakeele areng, võõrsõnad, Eesti Kirjameeste Seltsi koosolekud, rahvustunne. Kui kogu see tekstimass märksõnastada nagu tänapäevases raamatukogukataloogis või mõne ajalehe võrguküljel artiklite juures, siis koguneks ääretult mitmekesine märksõnade parv. Liiv sidus oma mõtet väga erinevate nähtuste ja teemadega, nagu see on ajakirjanikust igati oodatav.

Järgnevalt keskendun kitsalt kirjanduslikule, muidu vajub arvustuski liialt laiali. Raamatu sisu on jagatud kolmeks alajaotuseks ja kitsalt kirjanduslik on koondatud teise, mis kannab pealkirja „Kirjanduskriitika”. Siiski peaks nendele tekstidele esimesest alajaotusest lisama „Laste kirjavara” (1889), mis on ju samuti kitsalt kirjanduslik. Mõni kirjutis esimesest ja kolmandast alajaotusest veel. Kitsalt kirjandusliku materjali saab omakorda jagada kolmeks: 1) teoste arvustused, ehk siis see kriitika, millest juttu ka raamatu alapealkirjas, 2) üldisemat laadi käsitlused, esseistika, 3) poleemika, mille objektiks on teised ajalehed või kirjanikud, nende hulgas peamiselt Eduard Vilde.

Mida siis Liiv arvustab? Ta seisab nõudliku pilgu ja terava sulega eesti proosa uue arenguhüppe ja selle ümbruse juures, ta tunnustab Andres Saali „Vambolat” (1889), uurib August Kitzbergi „Maimut” (1892), tutvustab J. M. Sommeri lastejutukogukest „Kuldsed Jõulu pähkliid” (1889), kiidab Saali tõlgitud Turgenevi lühiproosakogu „Turgenjevi Luule kõnes” (1891), kurjustab Vilde juttude peale (aga hiljem on valmis mõnda tunnustama) jne. Hiljem, juba järgmise arenguhüppe päevil, arutleb ta „Ääremärkustes” Tuglase (siis veel Mihkelsoni) ja A. H. Tammsaare varajaste novellide ning Jaan Lattiku, Mait Metsanurga, Aino Kallase, Ernst Peterson-Särgava loominguga ja Johannes Aaviku „Ruthi” üle. Järelromantism luules, see

XIX sajandi lõpu üldine lahja ja kahvatu luule ajastu, käivitab pidevalt Liivi ütlemisskihku, ta arvustab Ado Grenzsteini Piirikivi kogumikku „Laulud ja salmid” (1888), Liina Täkeri kogu „Liina Täkeri Luuletused” (1891), Peeter Grünfeldti koostatud albumisalmikut „Õitsevat õnne! Sündsad õnnesoovi ja albumi salmid” (1892), kurvastab Anna Haava kiire tagasilanguse pärast „[j]uba esimeses vihus” (lk 233) jne. „Ääremärkustest” ilmneb, et Liiv hoidis silma peal ka noorestlastest poetid, nagu Gustav Suits, Ernst Enno, Villem Grünthal-Ridala.

Aimekirjandus ei jäänud samuti tähelepanuta, näiteks „Eesti Üliõplaste Seltsi album” (1889), Villem Reimani „Eesti Piibli ümberpanemise lugu” (1889), B. W. Richardsoni „Joovastavad joogid” (1890), Kreutzwaldi ja Sachssendahli raamatuna välja antud kirjavahetus „Zur Entstehungsgeschichte des Kalewipoeg. Mittheilungen aus Briefen des Dr. F. R. Kreutzwald an die Herren Dr. Sachssendahl und Pastor Reinthal” (1891) jne. Iseäranis viimati nimetatule on Liiv kirjutanud ühe oma mahukamate ja süvenenumate arvustustest. Üldises plaanis näitavad arvustused kirjatööd Liivi selge ja analüüsiva mõistuse omanikuna – enne vaimse tervise käest ära minemist 1893. aastal. Mõttekujutelma „hullust luuletajast” ei toeta enne seda aega kirjutatud teis miski. Juhan Liiv oli tähelepanelik, erudeeritud, suure haardega, nii maailma kirjanduse ajaloos kui ka eesti kaasaja kirjanduses pädev kriitik. Siin ei ole mingit kerglast loba.

Õpetlik on vaadata, millised autorid on Liivi silmis kõige rohkem esiletõstmist väärinud. Nimetaksin siinkohal Andres Saali ja Friedebert Tuglast. Ehkki Tuglase loomingut ei võeta jutuks eraldi arvustuse kujul, vaid „Ääremärkustes”. Kahtlemata oli Tuglasel omal ajal Liivi pärandit uurides ja välja andes tore tunne, kui ta luges Liivi komplimente enda kohta, näiteks:

„Kahtlemata on Mikhelson kõige tähtsam kuhu uue aja meestest” (lk 233). Meie võime seda nimetada Liivi õnnistuseks Tuglasele, kui tahame. Andres Saali töö on Liiv võtnud arvustuse kujul vaatluse alla lausa kolmel korral: esmalt jutustuse „Vambola”, siis Saali tõlgitud Turgenevi lühiproosakogu, lõpuks Saali kirjutatud ülevaate eesti rahva ajaloost, raamat pealkirjaga „Päris ja prii” (1891). Kõigi kolme puhul saab Saal tunnustada ja kiita. Seevastu kõige valusamat nõgestega utjamist saab Liivilt tunda Vilde, kellega kiskus ajakirjanduses koguni sõnasõjaks, üks põhjusi väide, et Vilde on ühe oma jutu saksakeelse originaali pealt liig otse maha kirjutanud, seda ise piisavalt mainimata – ja selle väite tõestuseks toob Liiv ära katkendi nii ühelt kui ka teiselt. Jaa, tahaks tõesti Vildelt küsida, kas nii siis teenitaksegi ausat kirjanikuleiba. Muid puudusi leiab Liiv Vildel veel. Kirjandusloolased arvavad, et pahameele põhjustas Vilde vaimukas satiir „Suguvend Johannes”, mille peategelase, äpardliku luuletaja prototüübina kahtlustas Liiv ennast. Muide, nagu näha, pole jaotus arvustused-esseistika-poleemika Liivi puhul eriti määrav, kui jutuks tulevad hinnangud ja seisukohad – neid on ta jaganud kõikjale oma kirjanduslikku publitsistikasse, žanritunnusest küsimata. Pigem on see jaotus vajalik meile, et kergemini saada ülevaade, mida kõike sellest raamatust leiab.

Möödamannes, kuid sellest hoolimata esiletõstvalt nimetab Liiv 1889. aastal Anna Haavat ja Elise Auna. Saame veelkordse tõenduse selle kohta, et alates Koidula ajast ei ole tegelikult eesti kirjanduses kunagi naisautoreid meesautorite kõrval teisejärguliseks, vähem väärtuslikuks jne peetud, lausa vastupidi. „Kes luulet tunneb, tunneb, et see soojus mitte asjata ei ole olnud, millega neid laululinnukesi on vastu võetud. See on uut hoogu annud ja neid kipuvad noorimehi tõrre alla panema.” (Lk 118)

Esseistika vorm võimaldab Liivile seda, mida esseistika vorm ikka võimaldab, nimelt mõtete väljaarendamise ja selgitamise ruumi. Puht koostaja kiuste märgin siin ära suurepärase essee lastekirjanduse teemal, millele on raamatus koht leitud miskipärast seal, kus jutuks hammaste pesemise tarvilikkus ja Soome kooliolud. Aasta on 1889, eesti algupärane lastekirjandus koosnes mõnest raamatukesest, aga juba võtab Liiv selle suurelt ette. „Laps piab luetavast kujust, inimesest, oma sarnast last leidma,” ütleb Liiv (lk 53), ja nõnda näikse, et „tule mulle kunstiga” vist küll Liivi kirjandusteorias lastekirjanduse puhul ei kehti. Muinasjuttude puhul refereerib ta Rousseau „Émile’i” eitavat seisukohta, kuid leiab, et laps võiks neid lugeda küll, peale tondijuttude. „Kõik muinasjutud, mida laste kirjavarasse võetakse, olgu tontidest puhtad,” nõuab Liiv (lk 54). See on essee, kus ilmneb Liivi suur kirjanduslik eruditsioon ja lugemus. Teine näide Liivi kirjanduslikest esseedest olgu 1891. aasta algupärase kirjanduse ülevaade, kus aastate lõikes saaki vaadates joonistatakse lausa tabel ja tehakse statistikat. Kuivõrd vastukäiv on see taaskord „hullu luuletaja” kuvandile! Tema ees on Exceli tabel ja ta ei joonista selle ruudukestesse mitte pääluid ja lillikesi, vaid adekvaatseid arve. Me näeme jällegi Liivi säravat intellekti, mõttedistsipliini ja analüüsisuutlikkust.

Kui teha raamatust kiire kokkuvõte, luua mingi palade paremik, siis ma nimetaksin peale „Ääremärkuste” ja mõne teise juba jutuks tulnud kirjatöö veel Liivi arvustust Grenzstein-Piirikivi luuletuste kogule „Laulud ja salmid”. Nii palju on siinses raamatus eripalgelist ja muuga kõrvutades erandlikku, mis ei taha hästi mõnda sarnast lookest kampa leida, on seegi kirjatükk üks neist. Liiv on Grenzsteini (kellest sai hiljem ajalehes Olevik tema ülemus) luulekogu mõnuga ette võtnud, nagu kausitäie ühepajatoitu, muudkui tõstab

ja kommenteerib, tõstab ja kommenteerib. Näiteks riimide *aiake : laiake* kohta „Miks mitte ka saiake, –?” (lk 122). Teisal – „Määratune lauliku mõte!” või – „Tühi õlgete rabamine!” (lk 125).

Nagu öeldud, raamatus on palju, mõtteid ja aineid on tihedalt. Arvustaja eesmärk on teha tiir kõige kohal, et saaks üldmuljest aimu. Tähelepanuta ei tohi siiski jääda üks asjaolu, nimelt küllaltki suure osa selle raamatu tekstide all ei ole esmailmumisel olnud Liivi nime, vaid suvaline pseudonüüm, või pole üldse olnud midagi.

See tähendab, et paljude tekstide autorsus on omistatud Liivile mingite kaudsete jälgede põhjal. Milline stiihia tants mütooloogiaga! Liiv on müüt, märk, bränd, mis on suurem kui kunagi elanud ja hinganud füüsiline inimene.

Ja lõppakord: tumemeelik poeet ei tohi mingil juhul kinni katta kogu Juhan Liivi kuvandit. Enne seda oli ta selge mees, oma aja Märt Väljataga.

JAAK URMET

Jutukoguja jutukogu

Ilmaveere jutud II. Jutte ja pajatusi soojadelt maadelt. Ymber pannud ja takka kiitnud Nuga Soopealt [Lauri Sommer]. [Luhametsa:] Kaarnakivi Seltsi Kirjastus, 2024. 206 lk.

Igatsus sooja ja valguse järele viib juttude koguja Lauri Sommeri sel korral päikese-soojade inimeste maadele. Kui „Ilmaveere juttude” esimese osa „maailma kese” jääb rohkem põhja poole,¹ siis sel korral vahendatakse jutte troopiliste, eksootiliste ja paradiislike paikade rahvaste traditsioonist.

Kogumiku lätete nimekirjast leiab mitme rahvusvaheliselt tuntud folkloristi, antropoloogi ja kultuuriuurija nime. Nende keele- ja kultuurialased kirjutised on humanitaarias enamasti teada, kuid ekspeditsioonidel ja rännakutel kogutud tekste tuntakse arvatavasti vähem. Näiteks Ameerika folklorist Roger D. Abrahams tundis suurt huvi Aafrika ja afroameerika kultuuride vastu, antropoloogiline lingvist

Ruth Finnegan elas ja töötas mõnda aega Aafrikas ning folklorist ja keeleteadlane Lee Haring uuris India ookeani saartel elavaid rahvaid. Kairost pärit Ameerika folklorist ja jutu-uurija Hasan M. El-Shamy on tuntud Egiptuse jututraditsiooni vahendajana ning tema koostatud „Tuhande ühe öö” muinasjuttude motiiviindeks on igale muinasjutu-uurijale vajalik töövahend.² Antropoloogilise lingvistika üks rajajaid Franz Boas³ elas üle aasta Alaska lähedal Baffini saarel. Nimetada võiks ka Taani polaaruurijat Knud Rasmusseni⁴ ning Saalomoni saartel elanud ja sealseid rahvaid uurinud Kay Baumani.

Lauri Sommerit võib pidada juttude kollektsionääriks, nagu olid Uku Masing ja Jaan Kaplinski. Muinasjutte „jälitades” (lk 197) on ta justkui jahimees, kelle trofeedeks on raamatusse köidetud lood. Ta on lugudes kulgeja, kes ujutab saari mitmesugustel meredel, kuulab kaelus-

² H. M. El-Shamy, *A Motif Index of The Thousand and One Nights*. Bloomington: Indiana University Press, 2006.

³ Vt Ilmaveere jutud. Valik põlisrahvaste pajatusi. Koost, tlk Nuga Soopealt [Lauri Sommer]. [Luhametsa:] Kaarnakivi Seltsi Kirjastus, 2023.

⁴ Tema inuittidelt kirja pandud jutud leiab „Ilmaveere juttude” esimesest osast (2023).

¹ Vt O. Heinapuu, Isegi udu oli neile teada ehk boreaalsete rahvaste jutte. – Keel ja Kirjandus 2023, nr 5, lk 527–530.

tuvide pöötsutamist, karjatab merilehmi ja jälgib maailma ööstumist. Kokku on saanud lood, mida on räägitud maailma eri nurkades. Siin on tuttavlikke muinasjutusüžeesid, aga ka mõistatuslikke jutumaailmu.

Aafrikas 1876. aastal kirja pandud jutt „Surm” (lk 70–72) on selle kogumiku üks vanemaid. Surnute juustest tekkinud pilved, inimese jälgi kustutatav tuul ning vihma minema viidud tüdrukute saatust mõjub lummava unenäona. Hinge rändamisest ning kujumuutmisest kõneleb euroopalikust jututraditsioonist täiesti erinev ning seetõttu arusaamatu ning saladuslik lugu „Ixué elu vee ja teiste asjadena omaenda kujul hõõrub ta tuld ja sureb” (lk 49–50). Usundiliste muistendite kõrval on raamatusse koha leidnud ka kristlikud legendid. Maltal 1912. aastal üleskirjutatud apokrüüfilises jutus „Aadama surm” (lk 66) on ühendatud inimkonna pattulangemise ja lunastuse lood. Ristipuulegendiks nimetatud süžee on tuntud ka Eestis. Legendi järgi palub Adam surivoodil, et tema poeg Sett tooks Eedeni aias oli tema võidmiseks. Sett toob kaasa ka hea ja kurja tundmise puu viljade seemned ning külvab need isa hauale. Aadama suust või kõrvast kasvab puu, millest hiljem valmistatakse Jeesuse ristipuu.

Rõõmsat äratundmist valmistab Jamaikal 1978. aastal kirja pandud anekdootlik lugu rääkivast papagoist (lk 161), kes oskab küsida: „Kes on?” Tema repertuaari lisandub torumehega peetud vestluse järel lause: „Ma olen torumees.” See meenutab Eduard Uspenski Prostokvašino lugu (1973), mille ainetel tehtud multifilm „Kolm sõpra Prostokvašinost” oli ka siinmail tuntud. Küllap oli see jutumotiiv just sel ajal populaarsuse haripunktis ning köitis jutustajaid maailma eri paikades.

Kes võiksid olla „Ilmaveere juttude” lugejad? Kogumiku koostaja näib eeldavat, et see võiks sobida kõigile, kellele meeldi-

vad muinasjutud. Ilmselt just seetõttu on sisukorras ära märgitud lood, mis raamatu koostaja hinnangul on alla 16-aastastele lastele sobimatud. Kahtlemata tõmbab selline esiletõste tähelepanu ja mõjub intrigeerivalt. Niisugust hoiatavat tähistust on pruugitud varemgi. Näiteks kasutati väljaande „Head Eesti muinasjutud”⁵ jutukaartidel tingimärke, mis annavad teada, millised lood sobivad kõigile ja millised „pisut suurematele”. Muinasjutukaartide koostajad lähtusid juttude valikul ja ümbersõnastamisel eeldusest, et jutte loetakse lastele ette. Eristamisvajaduse tingis rahvajuttudes esinev vägivald, mis kirjastaja soovil sai eraldi märgistuse.⁶ Tänapäeval kuuluvad muinasjutud esmajoones laste lugemisvarasse. See asjaolu mõjutab nii muinasjuttude sisu kui ka keelekasutust. Surm, vägivald ja seks on kindlasti tabuteemad, mida lastele suunatud tekstides välditakse või sõnastatakse ümber.

Seda, milliseid jutte või laule sobib avaldada, on kaalunud paljud rahvajutuväljaannete koostajad.⁷ Kõhklusi on tekitanud nii frivoolne sõnakasutus kui ka mitmesugused moraaliga seotud teemad.

⁵ Head Eesti muinasjutud. 50 muinasjuttu. [Kaardid.] Koost ja kohandanud R. Järv, I. Annom, M. Kaasik, K. Toomeos-Orglaan, R. Reinaus. [Tartu:] Loovhoog, 2014.

⁶ Vt ka R. Järv, Vägivaldne surm muinasjuttudes. – Keel ja Kirjandus 2024, nr 8–9, lk 714–715. <https://doi.org/10.54013/kk800a2>

⁷ Vt A. Kalkun, Feodor Vanahundi ropud naljad. Erooline imperatiiv, poeesia ja tabustatud seksuaalkäitumise viisid. – Pühendusteos Paul Hagule. (Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskuse aasta-raamat 15–16. Setumaa kogumik 7.) Peatoim H. Kästik, E. Saar, toim K. Pajusalu, A. Raudoja, H. Valk, Ü. Valk. Tartu–Värsk: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2016, lk 118–137; F. Vanahunt, Ilosa’ ja pohana’ jutu. (Seto Kirävara 10.) Koost A. Kalkun. Tartu: Seto Instituut, Eesti Kirjandusmuuseum, 2015; A. Kalkun, M. Sarv, Seks ja poeesia: regilaulu peidus pool. – Vikerkaar 2014, nr 4–5, lk 91–108.

Piiri sobiva ja sobimatu vahele on kindlasti keeruline tõmmata, sest igaihe moraalne tundlikkus on erinev. Näiteks on koostaja hinnangul Jamaikalt kirja pandud lugu „Tee head” (lk 135–139) lastele sobimatu. Selles loos ostab mees endale orja, kelle nimi on Jaan Tee Head. Pererahva meelehärmiks keeldub ori tööd tegemast. Selle asemel lööb ta trummi ja ütleb iga asja peale: tee head! Lõpuks saadab pererahvas orja minema ja naine paneb talle mürgitatud toidu kaasa. Ori kohtab teel pererahva lapsi ja annab oma toidukoti neile. Loo moraali rõhutatakse meilegi tuntud vana-sõnaga: „Seepärast ytleb jamaika vana-sõna, et kui sa teisele inimesele auku kaevata tahad, siis kaeva juba kaks. Tee teine endale ka. Muidu kukud ise sellesse auku, kuhu loodad teda kukkuvat. Või nagu teie juures öeldakse, et kes teisele auku kaevab, see ise sisse langeb.” (Lk 139)⁸ Eestis on sellest legendilisest muinasjutust (ATU 837, „Mis teed, teed endale!”)⁹ paarkümmend üleskirjutust. Neis annab ihne perenaine sandile mürgitatud leiva, see müüb leiva kõrtsmikule, kes omakorda müüb selle edasi soldatile. Viimane osutub pererahva pojaks. Ka eesti variandid lõpevad vana-

sõnaga.¹⁰ Loo moraalne aspekt tuleb minu arvates selgelt esile ning ma ei tea, kas on põhjust karta, et seda võiks valesti mõista.

Teised vanuse järgi piiratud lood on seksuaalsusega seotud. Nende hulgas on seksuaalhumorile iseloomulikke liialdusi („Kõrge sild”, lk 164), ebamoraalsust taunivaid jutte („Valetamise võistlus”, lk 126–133) ning armatsemise naturalistlikku kirjeldamist („Ulépala”, lk 96–106). Egiptuses kirja pandud loos „Mees, kes tappis 99 inimest” (lk 68–69) otsib mõrtsukas lunastust. Kohtuniku sõnul saab ta oma patud andeks alles siis, kui kepp, millega ta inimesi tappis, öitsema läheb. Mõrtsukas näeb pealt, kuidas üks mees plaanib surnut pilastada ning tapab ta. Järgmisel päeval on maasse torgatud tapariist öitsema läinud. Rahvusvahelise tüübikataloogi järgi on see legendiline muinasjutt (ATU 756C, „Röövel tapab endast patusema”). Jutul on huvitavaid paralleele ka Eesti traditsioonis. Ühes Setomaal kirja pandud variandis esineb samuti surnupilastamise motiiv: „Olle sis tuu koolnu tütrek ka säälsäsonah ja tulle sis tuu tütreku sõbõr ka tsäsonehe ja läts sis tuu koolnu tütreku mano ja tekk sis tuu koolnu tütrekuga vai uma mõrsaga patutüüd ja sis tuu jumalapallõja tsura jal näkk, ku tuu tsura kuuljaga tekk patutüüd ja sis tuu jumalapallõja tsura ütél: „Oh jummal, oh jummal! Ma arvsi, õt ma olõ õnnõ ilmah suurõ patutüü tennü, a ka no näe ma ilmah õt inemisõ tegevä viil suurõbat patutüüd ku ma teijegi.”” („Oli siis see surnud tüdruk ka seal tsässonas ja siis tuli tüdruku sõber ka tsässonasse ja läks surnud tüdruku juurde ja tegi surnud tüdruku ehk oma mõrsjaga patutööd ja siis jumalapaluja poiss jälle nägi, kui see poiss surnuga patutööd tegi ja siis jumalapaluja poiss ütles: „Oh jumal, oh jumal! Ma arvasin, et ainult mina olen

⁸ Teisele augu kaevamise ütlus lähtub piiblist, kus see esineb lausa mitmes kohas: „Ta on kaevanud augu, on selle õonestanud, ja ta kukub iseenese tehtud kaevandisse.” (Ps 7:16); „Kes kaevab augu, langeb ise sinna sisse, ja kes paneb kivi veerema, selle peale see veereb tagasi.” (Õp 26:27; vt ka Kg 10:8; Siir 27:26) Piiblivanasõnadest kirjutab **A. Krikmann**, Eesti lühivormide allikaloost. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 2000, ptk 3. <https://www.folklore.ee/~kriku/ALLIK/allik3.htm>

⁹ Rahvajuttude tüübinumbrid on antud Aarne–Thompsoni–Utheri (ATU) kataloogi järgi, vt **H.-J. Uther**, *The Types of International Folktales. A Classification and Bibliography. Based on the System of Antti Aarne and Stith Thompson*. I–III kd. (FF Communications 284–286.) Helsinki: Suomalainen Tiedekatemia, 2004.

¹⁰ Näiteks „Kuidas külvad, nõnda lõikad”, „Kõik, mida teed, teed endale”, „Teed head või kurja, teed endale”.

maailmas suure patutöö teinud, aga nüüd näen ma, et inimesed teevad veel suuremat patutööd, kui mina tegingi.”¹¹ Loo lõpus mõistab surnupilastaja oma patu suurust ja jääb ise patukahetseja asemel tsässonasse palvetama.

Ilusate ja õnnelike lugude kõrval kuuluvad jutustamiskultuuri ka piiripealsed ning moraalselt küsitava sisuga lood. Meelelahutus on jutustamisel kindlasti oluline tegur, kuid lugude abil korrastatakse ka sotsiaalseid suhteid ja ühiskondlikke norme. Seepärast teebki rõõmu, et raa-

matu koostaja pole piirile jäävaid lugusid avaldada peljanud. Ja neid piire on mitmesuguseid. Juttude koguja Lauri Sommer iseloomustab oma jutukogu väga tabavalt ja las see jääbki lõpusõnana kõlama: „Selle raamatu materjali seob äärepealsus. Mingu see piir siis elu ja surma vahelt, ärkveloleku ja unenäo, maa, mere ja taeva, olnu ja oleva, juhtunu ja väljamõeldu, lapse ja vana, inimese ja looma või millegi muu mõeldava äärelt.”¹²

KÄRRI TOOMEOS-ORGLAAN

¹¹ S 105179/90 (7) – Setu, Vilo v, Mäe k – Agrafina Jänessoo < Maria Kahar, snd 1872 (1935).

¹² Ilmaveere jutud. Valik põlisrahvaste pajatusi, lk 263.

Dr Andersoni keeleravi

Ants Anderson. Keeleparenduse või-malusi. Keelekorralduslik sõnavõtt. Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis väljaanne, 2023. 337 lk.

Kes oleks küll osanud oodata, et ühe viimase aja ambitsioonikaima keeleuuendusplaani esitab väliseestlasest arst? Üllatuslikult aga ilmus üle-eelmisel aastal mahukas „keelekorralduslik sõnavõtt”, mille autor on pikalt Rootsis elanud eesti kohtupsühhiaater Ants Anderson. Raamatust leiab 35 eesti keele ortograafiat ja morfoloogiat puudutavat muudatusettepanekut ning hulga uudissõnu, mis võiksid tekitada keelehuviliste seas arutelu. Teos on aga seni jäänud suurema tähelepanuta, kui välja arvata põgus Sirbis ilmunud tutvustus.¹

Anderson sündis 1933. aastal Tallinnas, kuid põgenes Teise maailmasõja ajal perega Rootsi. Seal õppis ta arstiks ja töötas palju

aastaid kriminaalkohtupsühhiaatrina, sh Stockholmi Kohtupsühhiaatria Kliiniku ülemarsti ja peaarstina. Ta on avaldanud psühhiaatriateemalisi teadustöid, asutanud Eesti Psühhiaatrie Seltsi kohtupsühhiaatria sektsiooni ning olnud Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis esimees.² Teose sissejuhatavas osas rõhutab Anderson, et keelehuvi on teda saatnud pikalt, ning meenutab, et noorpõlves avaldasid talle tugevat mõju Andrus Saareste, Henno Jänese ja Johannes Aaviku loengud, samuti Elmar Muugi „Väike õigekeelsussõnaraamat” ja ajalehes Välis-Eesti ilmunud Aaviku keelenotiitsid (lk 6–7).

„Keelekorralduslikus sõnavõtus” põimuvad asjaarmastaja entusiasm ja süsteemsuse taotlus. Andersoni lähenemine on intrigeerivalt mitmekihiline: ühtaegu provokatiivne ja tagasihoidlik, idealistlik, patriootlik ning kohati isegi pisut humoorikas. Autor ei varja, et ettepanekud sündisid eelkõige loomisrõõmust ja murest eesti keele tuleviku pärast. Keelekorralduse teooriaga tutvus ta oma sõnutsi alles hil-

¹ J. Õispuu, Keeleuuendus pole vaid tehissõnade loomine. – Sirp 19. I 2024, lk 13.

² Vt ka K. Kask, Dr Ants Anderson 80. – Eesti Arst 2014, nr 1, lk 55.

jem. Sissejuhatuses avaldab Anderson lootust, et tema „mõneti kerglane tekst leiab sallimist”, rõhutades ühtlasi püüdu vältida „agiteerimist” ning mööndes, et kui ettepanekud ei ärata huvi, „tuleb need muidugi kõrvale jätta”. (Lk 7) Muhe ja enesekriitiline toon iseloomustab kogu teost.

Autori ideaal näib olevat süsteemne ja väheste eranditega keel, mistõttu võtab ta eesmärgiks muuta eesti keele ortograafia, morfoloogia ja sõnavara lihtsamaks ja loogilisemaks. Kohati läheb see süsteemsuspüüd aga äärmuseni. Ilmselt täppisteaduslikust mõtlemisest ajendatuna näib ta otsivat keelest ranget, eranditeta loogikat, mis loomulikele keeltele siiski omane pole. Anderson järgib paljusi Aaviku ideid, olles arvamisel, et keelt võib ja tuleb kujundada,³ et see oleks kasutajasõbralikum ja ökonoomsem, kuigi esteetilisest külge peab ta vähem oluliseks kui Aavik.⁴ Ometi häirib teda Aaviku ja Valter Tauli seisukoht, et keel on pelgalt vahend või tööriist, ning ta peab oluliseks rõhutada, et vähemalt sama oluline on eesmärk, nimelt teadlikult vormitud keelekuju (lk 31). Ilmselt on siinkohal küsimus siiski pigem valitud kujundis kui sisulises erimeelsuses. Andersongi möönab, et küllap on eelkäijad vahendile viidates mõelnud lihtsalt seda, et keele muutmise ees ei tohiks tunda liigset aukartust.

Andersoni lähenemine keelekorraldusele on üsna preskriptiivne. Ta ei kirjelda keelt niivõrd kasutuse põhjal, kuivõrd lähtub oma sisetundest ning näib lootvat, et teisedki jagavad tema keeleideaali ning olemasolevad vormid vahetatakse

välja uute ja n-ö paremate vastu. Selline vaade eristab teda tänapäeva valdavalt deskriptiivsest ja kasutajakesksest keelekorraldusest, kus on võetud suund kohendada reegleid kasutusandmete põhjal, muutes neid vabamaks ning lubades paralleelvariante. Andersoni ettepanekute rakendamine, vastupidi, ei arvestaks inimeste keelekasutusega, vaid nõuaks kõigilt aktiivset ümberõppimist. Kuigi ta sooviks käia Aaviku jälgedes, mõistab ta siiski, et XXI sajandil on üksiküritajal oluliselt raskem suuri keelemuudatusi ellu viia, kuna eesti keele normid on juba üsna tugevalt kinnistunud.

Oma 35 ettepanekust 34 on Anderson hinnanud enda koostatud mudeliga, mille parameetriteks on senise muudetavus, kasu muudatusest, kodusus, kõla, eralduvus, lühidus ja õpitavus. Parameetrite skaalad on eri ulatusega (nt senise muudetavuse võimalikud väärtused on –6 kuni +2, aga kasu muudatusest omad 0 kuni +10), mistõttu pole hindamisloogika päris selge. Anderson tunnistab ka ise, et mudel on küllalt subjektiivne ja kaugel teaduslikkusest, kuigi ta on püüdnud selle koostada „vastutustundeliselt”. (Lk 38–39) Andersoni enda hinnangute ja tulemuste analüüsi põhjal on 22 ettepanekut 34-st pigem head (lõpptulemus üle nulli).

Kolmanda välte märkimine

Üks ettepanek, millele rohkem keskendutakse, puudutab veldete märkimist kirjas. Nimelt soovib Anderson hakata teise ja kolmanda välte eristamiseks märkima ülipikki häälikuid kolme tähega: *suuunduma*, *lummmme* jne. Häälikuühendite puhul teeb ta erandi, topeldades neis ainult üht tähte: *vöetud*, *mettsa*, *golffi*. Täpsemalt on Anderson defineerinud kolmanda välte märkimiseks 30 lisareeglit (lk 44–47), mis muudab süsteemi õigupoolest üsna keerukaks, sest see, mis häälikut täpselt piken-

³ Vrd „Jah, kunstlik keeleparandamine ja täiendamine on meie ainus pääsetee – selle töö tahaksin tuliste tähtedega meie inimeste ajudesse kõrvetada.” (J. Aavik, Keeleuuenduse äärmised võimalused. 2., muutmata tr. (Eesti Keele ja Kirjanduse Instituudi toimetised 15.) Stockholm, 1974, lk 132.)

⁴ Lk 36 ütleb Anderson otsesõnu, et „kahtle[b] iluprintsiibi tähtsuses”.

dada tuleb, pole alati intuiitiivne (nt oleks reeglistiku järgi korrektne *loiku*, mitte *loikku*). Ühtlasi läheb see ettepanek muidugi vastuollu kehtiva konsonantühendi reeglga, mille järgi peaks tähti kirjutama ühekordselt.

Ettepanekus kolmandat vältet märkida pole iseenesest midagi uut. Teise ja kolmanda vältte eristamise vajaduse üle arutati XIX sajandil ja XX sajandi esimeses pooles üsna agaralt. Üks esimesi, kes kolmanda vältte tähistamist vajalikuks pidas, oli Otto Wilhelm Masing.⁵ Mitmesuguseid lahendusi pakkusid teiste seas Mihkel Veske, Oskar Loorits ja Elmar Muuk.⁶ Huvitaval kombel väidab Anderson, et just Veske soovitas kolmandat vältet kolme tähega märkida nagu temagi. Kuid 1879. aastal on Veske oma teoses „Eesti keele healte õpetus ja kirjutuse viis” igal juhul väitnud vastupidist:

„[---] et kui siisaadik wokaalide pitkust wokaali kahekordse kirjutamisega on tähendatud, siis peaks nüid, et ühe kolmandama pitkuse tundmine ja teadmine juure on tulnud, mis teistel keeltel puudub, see kolmas pitkus kolme wokaali kõrwu kirjutamisega tähendatama. Kolme wokaali kõrwu kirjutamist aga ei sallita ja mina seda ka ei soowigi. Sellepärast soowin rahwa- raamatutesse numri 2 alust näitust, kus kolme ühesuguse wokaali kõrwu kirjutamise asemel küll kaks kirjutatakse, aga kriipsuga teise wokaali peal kolmandama wokaali tähenduseks.”⁷

⁵ E. Muuk, Kolmanda vältte märkimisest kirjas. – Eesti Keel 1925, nr 5–6, lk 123–130.

⁶ Vt ka K. Prillop, Kümme ettepanekut III vältte märkimiseks eesti kirjakeeles. – Horisont 2020, nr 6, lk 62–64.

⁷ M. Veske, Eesti keele healte õpetus ja kirjutuse viis. Tartu: Schnakenburg, 1875, lk 6–7.

Siit nähtub, et Veske, nagu paljud teisedki uuendajad, eelistas vältete märkimiseks diakriitiku. Siiski leidub Andersoni idee ka ajalooline eelkäija. 1873. aastal soovitas kirikuõpetaja Nikolai von Nolcken ülipikki häälikuid justnimelt kolmekordsete tähtedega kirjutada.⁸ Uue- mast ajast on sarnaseid jooni kirjaviisil, mida kasutab Wimberg oma loomingus, temagi märgib kolmandat vältet oma- moodi tähekorusega: *tarkkus*, *karpp*, *vaikkus*.

Tänapäeva foneetikudki on avaldanud arvamust, et vältete ja palatalisatsiooni märkimine võiks aidata valestimõistmist vähendada.⁹ Eriti kasulik oleks see kahtlemata keeleõppijatele. Omaette küsimus on, kas vältet tuleks sel juhul märkida hääliku või hoopis silbi juures.¹⁰ 2020. aastal soovitas Kullo Vende hakata kolmandat vältet peale sõnastike ka tekstides graa- visega märkima (nt *k'ooli*),¹¹ kuid Ema- keele Seltsi keeleteoimkond leidis, et see muudaks kirjutamise liiga keeruliseks.¹² Arvatavasti ei leiaks Andersoni kolme tähe ettepanekki praktilistel põhjustel toetust, sest kuigi vältte märkimine võib erijuhtudel kasuks tulla, teeks see kirjaviisi ülemäära keerukaks. Pealegi ei pruugi olla realistlik eeldada, et kõik hakkaksid vältet reegli- päraselt märkima, eriti arvestades, et vältete tajumine erineb piirkonniti.

⁸ K. Prillop, Kümme ettepanekut III vältte märkimiseks eesti kirjakeeles, lk 62–63.

⁹ P. Teras, Hääldusmõtted 8. *Kalla kalla vaasi vett* ehk kui häälduslähedane on eesti keele õigekiri. – Oma Keel 2000, nr 2, lk 20–23.

¹⁰ Vt ka N. Salveste, Ikka need välted – no mida neist arvata? – Oma Keel 2012, nr 1, lk 19–28; E. Muuk, Kolmanda vältte märkimisest kirjas, lk 123–130.

¹¹ K. Vende, Vajalikke muudatusi õigekeelsuse reeglistikus. – Oma Keel 2020, nr 2, lk 53–57.

¹² Vastukaja eelmise numbri poleemikale, Kullo Vende ettepanekutele. – Oma Keel 2021, nr 1, lk 1–8.

Klusiilid ja võõrtähed

Anderson kritiseerib klusiilide kasutamise praegust tava. Näiteks peab ta loogilisemaks käänata *laps* : *labse*, *kast* : *kasdi*, *kits* : *kidse* sõnade *kamp* : *kamba*, *kont* : *kondi* eeskujul, samuti soovitab ta kirjutada *pudga*, *kabsas*, *sittge*, *Eesdi*. Ta võtab sõna ka *gi*-liite teemal. Tema arvates võiks *-gi/-ki* eristuse kaotada ja kirjutada igal pool *-gi*: *teebgi*, *jalggi*, *ehkgi*. (Lk 40–41) Anderson pooldab ka *g*, *b*, *d* säilitamist laensõnade alguses (*Biibel*, *greeklane*) (lk 42) ning ohtrat võõrtähtede kasutamist: *frantslane*, *aff*, *šink* (lk 117). Samuti pakub ta välja tähemärgi *η* velaarise *n*-i tähistamiseks, kusjuures teises vältes kirjutataks sõnu ilma praeguse klusiilita, kolmandas vältes klusiil säiliks, vrd *hinn̄gama*, *kin̄ngade*, aga *hinn̄gata*, *kin̄gad* (lk 53). Tema rahvusvaheline hoiak kajastub ka taotluses luua üleeuroopaline ühtne ladina tähestik, mille prototüüp on raamatus esitatud (lk 119–123). Ettepanek tooks eesti praegusse kirjaviisi mitmeid muutusi, näiteks *s*-i asendab selles tähestikus *c*. Diakriitikutega tähti (sh täpitähti) tähestikus poleks.

Tõsiseltvõetavamad ettepanekud on ehk velaarise *η*-hääliku tähistamine ning *gi/-ki*-liidet puudutav küsimus. Asjaolu, et tähemärki *η* on eesti teadlased juba häälduse täpsemaks märkimiseks kasutanud, näitab, et sellest võiks kasu olla ka üldkeeles. Kirjapilt *hinn̄gama* tundub siiski liiane. Mis puutub *-gi/-ki* eristusse, siis viitab Anderson Karl August Hermannii soovitusel jätta alles üksnes *-gi* (lk 253). Tõepoolest kasutab Hermann oma 1884. aastal ilmunud grammatikas vorme, nagu *seisabgi*, *niüüdgi*, *teisedgi*.¹³ Tiiu Erelt on kinnitanud, et Hermann pooldas esiti

ühtlast liidet *-gi*, kuid muutis hiljem oma seisukohta ja leppis Jakob Hurda välja pakutud ja hiljem üldlevinuks saanud *-gi/-ki* eristusega.¹⁴ Kullo Vende arvates võiks praegust reeglit, mille järgi helilistele häälikutele järgneb *-gi* ja helitutele *-ki*, pisut muuta ning kasutada vormi *-ki* ka siis, kui *l*, *m*, *n*, *r* või *v* häälduvad sõna lõpus helitult: *kohvgi* > *kohvki* ja *vihmgi* > *vihmki*.¹⁵ Emakeele Seltsi keeleteoimkond leidis aga, et selline eritingimus muudaks *gi/-ki*-reegli liiga keerukaks.¹⁶

Andersoni idee võtta kasutusele Euroopa ühistähestik on äärmiselt ambitsioonikas. Radikaalseid tähestiku-uuendusi on ajaloos tehtud küll, kuid seda enamasti ühe keele piires. Meenub näiteks türki tähestiku reform 1928. aastal, kui Atatürki eestvedamisel mindi araabia kirjaviisilt üle ladina tähestikule, mis on kasutusel tänini ja sisaldab muu hulgas tähemärke türki keelele eriomaste häälikute jaoks.¹⁷ Ka jaapani keele kirjasüsteem on sündinud teadlike reformide tulemusel.¹⁸ Ent kui türki ja jaapani reformide eesmärk oli viia kirjapilt hääldusega paremini vastavusse, siis Andersoni rahvusvahelisel tähestikul oleks vastupidine efekt. Projekti suurim sisuline nõrkus seisnebki vast selles, et nii paljudele keeltele ühist tähestikku luues tuleks paratamatult teha mööndusi ega saaks kuigi täpselt arvestada eri keelte hääldusnüansse. Seetõttu jääks kirjapilt

¹⁴ T. Erelt, 150 aastat Karl August Hermannii sünnist. – Oma Keel 2001, nr 2, lk 77.

¹⁵ K. Vende, Vajalikke muudatusi õigekeelsuse reeglistikus, lk 54.

¹⁶ Vastukaja eelmise numbri poleemikale, Kullo Vende ettepanekutele, lk 2.

¹⁷ Vt nt H. Yilmaz, Learning to read (again): The social experiences of Turkey's 1928 alphabet reform. – International Journal of Middle East Studies 2011, kd 43, nr 4, lk 677–697. <https://doi.org/10.1017/s0020743811000900>

¹⁸ Vt nt C. Seeley, The Japanese script since 1900. – Visible Language 1984, kd 18, nr 3, lk 267–299.

¹³ K. A. Hermann, Eesti keele Grammatik. Koolide ja iseõppimise tarvis kõikidele, kes Eesti keelt õigesti ja puhtasti kõnelema ja kirjutama ning sügavamalt tundma ja uurima tahavad õppida. Tartu: Wilhelm Just, 1884.

hääldusest kaugemaks kui praegu, mis on justkui vastuolus häälduspärase kirjaipildi ideaaliga, mida Anderson raamatus korduvalt rõhutab (nt lk 36–37). Veelgi enam, tähestiku radikaalne ümberkujundamine võib muuta varasema kirjasõna tulevas-tele põlvkondadele raskesti loetavaks, mis seaks ohtu keelelise ja kultuurilise järjepidevuse.

Lähiajaloo leidub siiski vähemalt üks lootustandev rahvusvahelise tähestiku projekt, kuid seda ühe keelkonna piires. Nimelt kinnitati 2024. aasta septembris Türgi, Aserbaidžani, Kõrgõzstani, Usbekistani ja Kasahstani esindajate kohtumisel ametlikult rahvusvaheline tähestik kõigi turgi keelte jaoks, mille hulka kuuluvad türki, aserbaidžani, kirgiisi, tatari ja baškiiri keel, aga ka paljud väiksemad keeled.¹⁹

Sõnamuutmine, -tuletus ja uudissõnad

Loogilisema käändesüsteemi ettekäändel soovib Anderson käänta *paha-karu* tüüpi sõnu *vale-ime* eeskujul, s.o *pahat karut, emat, isat* jne (lk 55). Heiki-Jaan Kaalep on kirjutanud, et kuigi sarnaseid *t-lõpulis* osastava vorme on juba Wiedemann läänemurdest kirja pannud, oli näiteks Aavik rangelt nende kirjakeelde toomise vastu. Kaalepi enda kvantitatiivne korpusuuring sõnade *isa, ema, kõva, vana, vaba* ja *kena* vormide kohta näitas, et lõputa osastav (keda? *ema*) on nende sõnade puhul oluliselt sagedasem, olles ülekaalus juba XIX sajandist saadik.²⁰ Keeleteadlased suhtuvad (loomulikesse) muutustesse ja

varieerumisse küll üsna mõistvalt, kuid kirjakeeles seda tüüpi sõnades *t-lõpulis* osastava lubamine poleks valdava kasutusega kooskõlas ning keeleteoimetajad pole sellist käänamist heaks maitseks pidanud.²¹ Andersoni soovitatud *t-lõpulist* vormide kehtestamine oleks seega üsna meelevaldne, sest praegune pikalt kehtinud norm vastab nii kasutusele kui ka paljude inimeste keeletajule.

Anderson soovib teisigi käändevormimuudatusi. Näiteks pakub ta välja vormid *inimeseid* ja *pääsukeid* (lk 61), mis on mõnevõrra üllatav, sest läheb vastuollu tema üldise püüdlusega sõnavorme lühendada. *külm-* ja *päev-*tüüpi sõnade puhul soovib ta hoopis *u-lõpulist* mitmuse osastavat *külmu päevu*. *e-lõpulist* sõnade puhul eelistaks ta aga *a-lõpulist* mitmust: *kunsta, arsta*. Need ettepanekud tuginevad osaliselt XIX sajandi murdevormidele, mida hiljem pole kirjakeeles soositud. (Lk 56–60)

Anderson on tegelenud ka verbi-vormidega. Näiteks pooldab ta tuleviku moodustamiseks *leema*-verbi kasutamist. Mõne verbirühma puhul häirib Andersoni tüvemuutus, mistõttu soovib ta pöörata näiteks *sööma* : *sööa* : *söi*, mis vältiks *ö, ü, õ* muutust tüves (lk 93–94). Mitmeid vorme tahaks ta eri põhjustel lühendada või lihtsustada, näiteks *oponeerima* > *oponeema* (kaotatud *ri*-silp ja lisatud kolmas *e* kolmanda välte märkimiseks) ja *pannud* > *pand* (lk 95–97). Kõnekeeles on viimane loomulik, mistõttu ei ole võimatu, et see jõuab ka kirjakeelde. Sarnaseid lühivorme kasutas juba Aavik. Vormide *vaatama* : *vaadata* : *vaadatud* asenduseks pakub Anderson *vaaatma* : *vaaata* : *vaadet* (lk 107), mis aga tekitaks samakõlalisi sõnu juurde, sest *vaata* on juba käskiva kõneviisi vorm ja *vaadet* langeks kokku nimisõna

¹⁹ Announcement on the common Turkic alphabet. Turkic Academy, 11. IX 2024. <https://www.turkicacademy.org/en/smi/announcement-common-turkic-alphabet>

²⁰ H.-J. Kaalep, Kas Google on ühe- või kahe-silbiline sõna. – Keel ja Kirjandus 2016, nr 1, lk 28–40. <https://doi.org/10.54013/kk698a3>

²¹ Vt nt A. Kunstler, H. Metslang, Oi, kas see on enam eesti keel? ehk Keel elab ja toimib variantide kujul. – Sirp 7. XI 2014, lk 40.

vaade osastava vormiga. Seega poleks see kuigi hea lahendus, eriti et nii Aavik kui ka Anderson ise on liigset polüseemiat eesti keeles probleemiks pidanud. Veel pakub autor välja vokaalimuutusi mõnes verbi-tüübis, näiteks *punastama* > *punastema*, *ehmatama* > *ehmatema* (lk 103). Verbi *tulla* eeskujul soovitab ta vorme *kõnella*, *tegella* (lk 99) – sarnaseid vorme pooldas omal ajal ka Aavik.

Mitmed Andersoni ettepanekud puudutavad sõnade lühendamist ja sõnatuletust. Näiteks soovitab ta lühendada pikki ja kohmakaid *kas-*, *gas-*, *ngas-*lõpuga sõnu (*lusikas* > *lusik*, *maasikas* > *maasik*) (lk 62), värvinimetusi (*roheline* > *rohe*, *sinine* > *sinin*) (lk 75) ning kasutada mitmussõnade asemel ainsuslikke vorme (*käärid* > *käär*, *prillid* > *prill*, *püksid* > *püks*) (lk 63). Samuti pakub ta uusi lühikujusid pikematele võõrsõnadele: *ministeerium* > *ministeer*, *herbaarium* > *herbaar*, *antibiootikum* > *antibioot* (lk 64). Nii nimikui ka omadussõnu muudaks ta lühemaks: *pikergune* oleks *pikergun* ja *leevikene* oleks *leevikes* (lk 69). Ta eelistab ka lühemaid määrsõnavorme. Kui *hoolivi*, *kuuldavi*, *andeki*, *normaalsi* tunduvad veel mõeldavad, siis *naiselu* 'naiselikult' ja *sadistlu* 'sadistlikult' (lk 77–81) tekitaksid ilmselt palju segadust. Õigupoolest laieneb tema lühendamissoov isegi ühe- ja kahesilbilistele sõnadele, näiteks *kui* > *ku*, *kõige* > *kõi* (lk 115).

Hindamiskeemi järgi meeldivad Andersonile endale eriti tuletised *suplus* > *supplo* ja *haigestumine* > *haigesto* (lk 109–

112). Kui esimene tundub enam-vähem vastuvõetav, siis *haigesto* seostub vähemalt minu jaoks pigem asukohaga ja võiks ehk tähendada hoopis haiglat. Üks radikaalsemaid väiteid puudutab *r-lõpulisi* sõnu: „Kui sõna lõpus on *r*, siis sõna väljendab alati tegijat või vastutajat” (lk 67). Võib siiski loota, et autor pidas tegelikult silmas, et tegijanimed võiksid valdavalt lõppeda *r*-iga, mitte näiteks *ja-ga*. Selle ettepaneku juures pakub ta välja näiteks sõnad *hüppar*, *tänavapühker*, *jookser*, kusjuures Aavikki tavatses sarnaseid tuletisi luua (nt *nuttur* sõnast *nutma*). Anderson on verminud ka uudissõnu, mõned põnevamad neist on *leistma* 'teaduslikult uurima', *rigevus* 'kuritegevus', *riger* 'kurjategija', *võlm* 'vägi-vald', *kisv* 'kiusatus' ja *lägema* 'lähtekeskne minema', mille näiteks on toodud „Hak-kame, mehed, lägema!” (lk 222–228).

Ants Andersoni „Keeleparenduse võimalusi” on väärtuslik teos eelkõige julgete ideede ja potentsiaali tõttu ärgitada keeleteemalist arutelu. Paljud tema ettepanekud on ehk liiga radikaalsed või ebarealistlikud, kuid leidub ka neid, mida võiks kaaluda. Keeleuuenduse võimalused sõltuvad kahtlemata suuresti keelekogukonna valmisolekust ja ajastu vaimust. Tänapäeva eesti keelt pole ilmselt lihtne sel moel kujundada. Sellegipoolest paneb raamat eesti keelt uudse nurga alt vaatama, muigama ja ühtlasi keeleküsimustele mõtlema, ning just selles seisnebki teose völu.

JOHANNA KIIK

LÜHIKROONIKA

6. mail esitleti Eesti Rahvusraamatukogus esseekogumikku „See esimene raamat. 500 aastat ühist kirjakultuuri“.

Kogumik valmis Eesti ja Läti rahvusraamatukogu koostöös. 25 eesti ja läti raamatulugu käsitlevat esseed parimate asjatundjate sulest annavad ülevaate meie kirjakultuuri uurimise hetkeseisust. Koostajad Piret Lotman (Eesti Rahvusraamatukogu) ja Toms Kencis (Läti Rahvusraamatukogu) tutvustasid teose saamislugu. Sõna said klassikaline filoloog Kristi Viiding ja ajaloolane Juhan Kreem.

7. mail Tartus toimunud Õpetatud Eesti Seltsi koosolekul pidas ettekande Kadi Kähär-Peterson. Ta kõneles teemal „Lepimise-kaup, väävel või Balti patriotism: Garlieb Merkel XIX sajandi teise poole eesti kirjasõnas“. Baltisaksa ühe kõige poleemilisema poliitilise mõtleja Garlieb Merkeli (1769–1850) kirjutised on jätnud olulise jälje eesti ja läti mõtteleosse. Ettekanne keskendus Merkeli retseptsioonile XIX sajandi teisel poolel eestikeelses kirjasõnas. Seni on historiograafias ennekõike pööratud tähelepanu sellele, kuidas Merkeli lugemine innustas eestlaste ja lätlaste kultuurilisi ja poliitilisi püüdlusi.

8. mail toimus Tartus ajakirja Oma Keel seminar. Avasõnavõtuga esinesid Oma Keele seminari idee algataja Andra Kütt-Leedis ja toimetaja Helen Hint. Ettekanne tegas esinesid Jüri Valge („Laurist, Annast ja Kodavere keelest“), Katrin Leppik (TÜ, „Eesti keele vokaalid erineva emakeelega õppijate häälduses“), Merit Niinemägi ja Helen Wilbur (TÜ, „Mis teeb inari-saami keele keeleuurija jaoks põnevaks?“),

Liisi Piits ja Meelis Mihkla (EKI, „Kõne-sünteesist: kas masin saab rääkida nagu inimene?“). Emakeele Seltsi väarika liikme Valve-Liivi Kingisepaga vestles Andra Kütt-Leedis.

16. mail korraldas Emakeele Selts Väike-Maarjas F. J. Wiedemanni keelepäeva.

Tänavune laureaati Tiit Hennoste pälvis auhinna pühendunud töö eest eesti keele, kirjanduse ja ajakirjanduse uurimisel ning õpetamisel. Laureaati tutvustas Helle Metslang. Väike-Maarja Gümnaasiumi õpilased analüüsisid oma ühisuurimuses Tiit Hennoste keelekasutust tema artiklite põhjal. Hennoste kõneles teemal „Või või või? Või-lugu“, esinesid veel Mart Velsker („Jäljed keele ja kirjanduse piirialadel“) ja Piret Kriivan („Uudised eile, täna, homme“). Keelepäeva lõpetas vestlusring lugemisest, mida juhtis Piret Kriivan.

22. mail toimus Tartus Eesti Kirjandusmuuseumis Akadeemilise Rahvaluule Seltsi koosolek. Möödunud aasta Eesti folkloristika aastapreemia laureaati Taive Särg pidas ettekande „Läks laande lauluga: kaks rahvuslikku müüti“, milles ta rääkis eestlaste oluliste rahvuslike müütide päritolust ja põimumisest. Anti kätte Eesti folkloristika aastapreemia 2025, mille pälvis kultuuriloolane ja folklorist Marju Kõivupuu. Žürii hinnangul on tema uurimistöö mõju eesti kultuuri mõtestamisel olnud väga suur ning ta on valdkonda laiemale avalikkusele aktiivselt teadvustanud rohkete kirjatööde ja esinemiste kaudu.

30. mail korraldati Tallinnas Eesti Keele Instituudis Emakeele Seltsi kõnekoosolek „Sõnade radadel“. Esinesid seltsi liikmed

Enn Ernits („Kas kollane on roheline ehk probleemsetest värvinimetustest soome-ugri keeltes”), Lembit Vaba („Vorlontsikute ja kabajantsikutest, rohkem siiski muust”) ja Iris Metsmägi („Julius Mägiste pärandist etimoloogi ja leksikograafina”).

30. mail peeti Tartus Eesti Akadeemilise Usundiloo Seltsi koosolek, kus vaatluse all oli ontoloogilise pöörde temaatika.

KAITSTUD DOKTORITÖÖD

23. mail kaitses Andre Tättar Tartu Ülikoolis doktoritöö „Multilingual machine translation for under-resourced languages” („Mitmekeelne masintõlge ressursivaestele keeltele”). Juhendaja oli professor Mark Fišel (TÜ), oponendid prof Jörg Tiedemann (Helsingi Ülikool) ja David Vilar Torres (Google Berlin, Saksa-maa).

Väitekiri käsitleb masintõlkesüsteemide arendamist piiratud digitaalsete keeleressurssidega keelte jaoks. Põhifookus on soome-ugri keeltele, mida räägib kokku üle 20 miljoni inimese Euroopas ja Põhja-Aasias. Nii riigikeeled eesti, soome ja ungari kui ka väiksemad kohalikud keeled, nagu võru, liivi ja komi, kannavad endas rikkalikku kultuuripärandit, kuid paljud neist seisavad silmitsi digitaalse mahajäämusega.

Uurimistöö eesmärk oli vähendada lõhet suurema ja väiksema kõnelejakonnaga keelte vahel, arendades välja

Diskussiooni juhatas sisse Erki Lind ettekandega „Kas ontoloogiline pööre toimub?”. Arutelus, mida tähendab ontoloogiline pööre filosoofiliselt ning empiirilises uurimistöös ja kuidas peaksid sellesse suhtuma need, kes ei tunne, et pööre on nende jaoks oluline, olid põhisõnavõtjad veel Margus Ott, Reet Hiiemäe ja Ott Puumeister.

tehisnärvivõrkudel põhinevad masintõlkesüsteemid ressursivaeste keelte jaoks. Doktoritöös on kasutatud uusimaid teaduslikult tõestatud meetodeid, et lahendada andmete vähesuse ning tõlke kvaliteedi ja efektiivsusega seotud probleeme. Töös välja toodud masintõlkesüsteemid toetavad 23 soome-ugri keelt, tõhustades seeläbi avalikku juurdepääsu teabele ja teenustele väikestes kogukondades.

Doktoritöö raames on arendatud eesti keele jaoks tõlkimisvahendeid, mis suudavad konkureerida Google'i ja DeepL-i tõlkesüsteemidega. Eesti avalik sektor on need süsteemid kasutusele võtnud, näidates nende tõhusust igapäevaolukordades. Kõik väljatöötatud mudelid on avatud litsentsiga, mis võimaldab teistelgi neid kasutada ja edasi arendada. Uurimuses rõhutatakse, et tehnoloogilise edu tagab keelelise mitmekesisuse väärtustamine. See on samm digiajastu poole, kus keelte võimalused on võrdsemad kui seni. (<https://dspace.ut.ee/items/bf25ee4e-074a-4c3f-8cec-565b39a3c818>)

ÕNNITLEME

JUUNI

- 3. **Kristiina Ross**, keeleteadlane, tõlkija – 70
- 13. **Jaan Pehk**, kirjanik – 50
- 24. **Piret Lotman**, ajaloolane – 75
- 25. **Kersti Unt**, kirjandusteadlane, tõlkija – 75
- 30. **Berk Vaher**, kirjanik – 50

TEADE

Oleme kolinud.

Toimetuse uus aadress on
Harju 1, 10146 Tallinn

JÄRGMISTES NUMBRITES:

- Mehis Heinsaare mistahes-kohad
- Rahvusbibliograafia kui kirjakultuuri rahvusooper
- *lõkad, lõkmed ja lõke*

ISSN 0131-1441

e-ISSN 2346-6014

TELLIMISE
INDEKS

78167

Hind 3.80 €